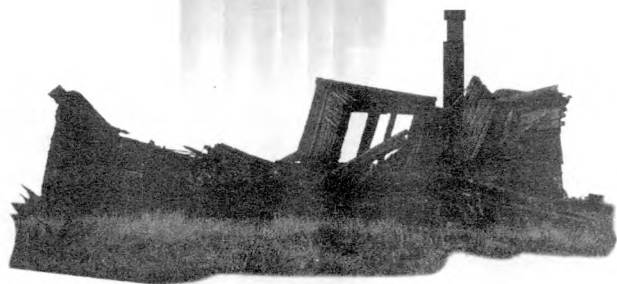

ЧАРНОБЫЛЬСКАЯ РАНА

ЧАРНОБЫЛІВСКАЯ РАНА

МІНСК
РВУ «Літаратура і искусство»
2003

УДК 614.876 (476) + 821.161.3-1
ББК 68.9 (4 Бел) + 84 (4 Бел)-5
Ч-65

Укладальнік М. М. Мятліцкі

Чарнобыльская рана /Уклад. М. М. Мятліцкі.— Мн.:
Ч-65 Літэратура і мастацтва, 2003.—336 с.: іл.
ISBN 985-6720-06-0.

Ужо каля двух дзесяткаў гадоў не стыне вярэдлівая чарнобыльская рана. У зборніку пададзены многія аспекты праблем, прынесеных на нашу зямлю жадотнымі наступствамі самай маштабнай тэхнагеннай катастрофы XX стагоддзя. Аўтары — навукоўцы і медыкі — даюць парады па выжыванні нацыі, дзяржаўнікі дэманструюць кола постчарнобыльскіх гаспадарчых клопатаў, занепакоеныя журналісты — знаходзяць самыя ўсцешныя спачувальныя словы для тых, каму выпала стаць «чарнобыльцамі».

УДК 614.876 (476) + 821.161.3-1
ББК 68.9 (4 Бел) + 84 (4 Бел)-5

ISBN 985-6720-06-0

© Афармленне, укладанне. 2003
© РВУ «Літэратура і мастацтва»,
2003

Уладзімір ЦАЛКО,
старшыня Камітэта па праблемах
вынікаў катастрофы на Чарнобыльскай АЭС
пры Савеце Міністраў Рэспублікі Беларусь

ГАЛОЎНАЕ — КЛОПАТ ПРА ЧАЛАВЕКА

Час усё больш аддаляе нас ад трагічнай даты 26 красавіка 1986 года — аварыі на Чарнобыльскай АЭС. Для пераадолення негатыўных эканамічных, экалагічных, медыцынскіх і сацыяльна-псіхалагічных яе наступстваў у Беларусі зроблена нямала. За гэты час у нашай краіне ажыццёўлены дзве дзяржаўныя праграмы па пераадоленню вынікаў трагедыі. Цяпер рэалізуецца трэцяя, разлічаная да 2010 года. Уперадзе працяглы этап комплекснай радыяцыйнай і сацыяльна-эканамічнай рэабілітацыі забруджаных радыенуклідамі тэрыторый.

Пасля Чарнобыля найбольш моцна забруджанымі цэзіем-137 аказалася звыш 18 тысяч квадратных кіламетраў сельгасугоддзяў нашай рэспублікі, да таго ж найбольш урадлівых, а таксама каля чвэрці ляснога фонду Беларусі.

У першыя гады пасля аварыі асноўнымі задачамі сталі ацэнка радыяцыйнай сітуацыі і тэрміновая выпрацоўка прапаноў па правядзенню ахоўных мер, накіраваных найперш на зніжэнне адмоўнага ўплыву радыяцыі на людзей і забеспячэнне працяглага і бяспечнага пражывання насельніцтва на забруджанай радыенуклідамі тэрыторыі. Гэта і стала асновай для зацвярджэння норм

утрымання радыенуклідаў у прадуктах харчавання і пітной вадзе, а таксама для забароны або абмежавання некаторых відаў гаспадарчай дзейнасці на пацярпелых тэрыторыях. У прыватнасці, былі ліквідаваны 54 калгасы і саўгасы, закрыта 9 заводаў, што займаліся перапрацоўкай. Па рэкамендацыях вучоных згодна з прынятымі ўрадавымі рашэннямі было адселена 135 тысяч жыхароў з найбольш пацярпелых рэгіёнаў. Не менш 200 тысяч чалавек сталі вымушанымі бежанцамі, якія пакінулі забруджаныя раёны неарганізавана.

Першая Дзяржаўная праграма па пераадоленню вынікаў чарнобыльскай катастрофы на 1990 — 1995 гг. (саюзна-рэспубліканская) была прынята яшчэ ў СССР, у 1989 годзе. А праз тры гады, калі мы сталі ўжо Рэспублікай Беларусь і агульныя саюзныя грошы, выдзеленыя на ліквідацыю наступстваў аварыі, раздзяліліся, патрэбна была ўдакладненая другая праграма, якая ўлічвала б новыя рэаліі.

Мы стварылі заканадаўчую і нарматыўную прававую базу практычна па ўсіх напрамках дзяржаўнай чарнобыльскай палітыкі. Узровень медыцынскага абслугоўвання ў пацярпелых раёнах сёння такі, што за станам здароўя насельніцтва вядзецца пастаянны нагляд. Докладна дзейнічае сістэма сацыяльнай абароны ўсіх катэгорый. Навука таксама ўнесла свой уклад у арганізацыю бяспечнага пражывання людзей, якія не пажадалі пакінуць родныя месцы. У зоне засталася 340 прамысловых прадпрыемстваў, якія аказаліся ў значна больш цяжкіх эканамічных умовах, чым у іншых рэгіёнах. Жыццё прымусіла ствараць эканамічныя і гаспадарчыя перадумовы для вяртання іх да нармальнага ўмоў функцыянавання.

Веды і накоплены вопыт дазволілі крыху адысці ад палітыкі катэгарычнай забароны. Трэцяя дзяржаўная праграма ўлічыла прынцыпова новыя падыходы да сацыяльна-эканамічнай рэабілітацыі пацярпелых раёнаў. Пастаўлена задача іх развіваць, а вытворчасць — перапрафіляваць.

Адна з галоўных мэт праграмы — у пацярпелых раёнах падняць узровень жыцця людзей. А гэта прыблізна 20 працэнтаў насельніцтва Беларусі. Аб сацыяльнай накіраванасці дзеючай дзяржаўнай праграмы сведчаць тры артыкулы расходаў: 57,3 працэнта асігнаванняў накіроўваецца на выплаты льгот і кампенсаций; 20,4

працэнта — на мэтавыя мерапрыемствы, звязаныя з забеспячэннем атрымання чыстай сельгаспрадукцыі і правядзення ахоўных контрмер па рэабілітацыі забруджаных тэрыторый; 15 працэнтаў сродкаў — гэта капітальныя ўкладанні ў будаўніцтва бальніц, школ, жылых дамоў, у тым ліку і для спецыялістаў, добраўпарадкаванне населеных пунктаў.

Так, да 2758 індыўідуальных дамоў жыхароў забруджаных раёнаў Гомельскай і Магілёўскай абласцей у 2002 годзе падвялі газ, што больш запланаванага. У межах праграмы «Чыстая вада» выканана заданне па будаўніцтву водаправодаў. Фінансаванне выдаткаў, звязаных з выплатай чарнобыльскіх дапамог, арганізацыяй харчавання і аздараўлення дзяцей, у галоўным забяспечана.

Грашовыя сродкі ў асноўным акумулююцца на пусковых аб'ектах. Напрыклад, у 2002 годзе імі сталі першая чарга Гомельскага дыспансера радыяцыйнай медыцыны, паліклінічны і навуковы карпусы Рэспубліканскага навукова-практычнага цэнтра радыяцыйнай медыцыны і экалогіі чалавека, а таксама бальніцы ў Касцюковічах і Брагіне, вытворчасць лекавых сродкаў на Гродзенскім заводзе медпрэпаратыў. З 28 мая 2002 года аздараўляе дзяцей цэнтр «Жамчужына» ў маляўнічым пасёлку Бароўка Лепельскага раёна, здадзены новыя аб'екты ў дзеючых рэабілітацыйных цэнтрах у межах падпраграмы «Дзеці Чарнобыля». Усяго ў 2002 годзе на будаўніцтва чарнобыльскіх аб'ектаў выдаткавана звыш 35 мільярдаў рублёў.

На жаль, з-за недахопу сродкаў многія планы не выкананы. Складанае становішча было ў 2002 годзе з інвестыцыямі ў капітальнае будаўніцтва. Замест 42 мільярдаў рублёў, што чакалася, фактычна паступіла значна менш. Больш за 6 мільярдаў рублёў склала наша запазычанасць за пастаўку мінеральных удабрэнняў і вапнавых матэрыялаў, неабходных для атрымання чыстай прадукцыі на забруджаных землях. Усё ж такі ў цэлым у 2002 годзе нам удалося пашырыць базу аздараўлення і выкарыстаць кожны бюджэтны рубель па прызначэнню.

Больш чым 350 тысяч дзяцей і падлеткаў, што пражываюць у нашай рэспубліцы на тэрыторыях з забруджаннем вышэй аднаго кюры на квадратны кіламетр, маюць патрэбу ў штогадовым аздараўленні. Таму дзе-

сяць гадоў назад, у лютым 1993 года, былі выдзелены сродкі на будаўніцтва дзіцячых рэабілітацыйна-аздараўленчых цэнтраў, якія б маглі на працягу года прадастаўляць магчымасці для поўнага аднаўлення здароўя дзяцей, падлеткаў і дзяцей з бацькамі. Такіх дзіцячых цэнтраў у Беларусі ўжо восем: гэта «Ждановічы», «Пралеска», «Лясная паляна», «Світанак», «Пціч», «Сідзельнікі», «Жамчужына», «Надзея». Іх агульная магутнасць — 1900 месцаў. Гэтыя цэнтры размешчаны ў маляўнічых кутках рэспублікі на тэрыторыях Брэсцкай, Гродзенскай, Гомельскай абласцей, а таксама пад Мінскам. Штогод бясплатнае аздараўленне і санаторна-курортнае лячэнне ў іх атрымліваюць больш за 25 тысяч чалавек. Нельга не адзначыць і Пінскі кансультацыйна-дыягнастычны цэнтр, што заснаваны ў 1993 годзе як дзіцячы рэабілітацыйна-аздараўленчы цэнтр, дзе кожны год праходзяць комплекснае абследаванне звыш 40 тысяч дзяцей.

Развіваць і пашыраць структуру дзіцячых цэнтраў, забяспечваць іх сучасным медыцынскім абсталяваннем нам дапамагаюць гуманітарныя грамадскія і дзяржаўныя арганізацыі Германіі, Японіі, Аўстрыі, Кітая. Гэта дазволіла тысячам і тысячам беларускіх дзяцей, здароўе якіх падарвана радыяцыяй, устанавіць дакладны дыягназ, назначыць і правесці правільнае лячэнне. Акрамя таго, у гэтых цэнтрах лечаць не толькі фізічны стан дзяцей, але і іх надламаны дух. Невыпадкова тут вялікую ўвагу надаюць як вучэбнаму працэсу, гурткавай, культурна-масавай рабоце, так і сацыяльна-псіхалагічнай рэабілітацыі дзяцей.

Восем рэспубліканскіх дзіцячых рэабілітацыйна-аздараўленчых цэнтраў, а таксама Пінскі кансультацыйна-дыягнастычны цэнтр — арганізацыі гаспадарча-разліковыя і будуць часткова фінансаваць будаўніцтва за кошт уласных, пазыковых, спонсарскіх сродкаў.

Для аховы здароўя насельніцтва ад апрамянення распрацаваны і зацверджаны дапушчальныя ўзроўні ўтрымання радыенуклідаў цэзію і стронцыю ў харчовых прадуктах і пітной вадзе (РДУ-99), нормы радыяцыйнай бяспекі (НРБ-2000), каталогі гадавых доз апрамянення людзей, якія пражываюць на забруджаных тэрыторыях, некалькі канцэпцый аздараўлення і санаторна-курортнага лячэння, абароны насельніцтва Рэспублікі Беларусь пры радыяцыйных аварыях, ўтрымання зон адчужэння і адсялення, рэабілітацыі забруджаных тэрыто-

рый і інш. Зроблена ацэнка радыяцыйнай сітуацыі і дозавых нагузак для беларускага насельніцтва. У выніку ў рэспубліцы дзейнічаюць спецыяльныя санітарныя правілы і гігіенічныя нарматывы ў галіне радыяцыйнай бяспекі, выкананне якіх дазваляе забяспечыць людзям бяспечнае пражыванне ў гэтых умовах.

Яшчэ ў самым пачатку «чарнобыльскага шляху» спецыялісты прагназавалі, што здароўе людзей з-за ўздзеяння радыяцыі з часам рэзка пагоршыцца. Таму асноўныя намаганні вучоных-медыкаў былі накіраваны на атрыманне даных аб уплыве радыеекалагічнай сітуацыі на стан важнейшых сістэм арганізма — сардэчна-судзістай, эндакрыннай, імуннай і іншых. Для папярэджання негатыўных наступстваў удалося распрацаваць і ўкараніць у практыку работы лячэбна-прафілактычных устаноў адну з самых дасканалых сістэм дыягностыкі хвароб, справакаваных радыяцыйным апрамяненнем ліквідатараў аварыі, пацярпелых ад яе дарослых і дзяцей, — рака шчытападобнай залозы і іншых захворванняў эндакрыннай сістэмы.

Менавіта унікальныя метады ранняй дыягностыкі, комплекснага лячэння і рэабілітацыі хворых на рак шчытападобнай залозы дазволілі беларускім медыкам знізіць паказчык смяротнасці да 0,6 працэнта ў той час, як, напрыклад, у ЗША ён роўны 10 працэнтам. Добрага выніковага эфекту можна чакаць і ад прапанаванай сістэмы прафілактычных мерапрыемстваў па ліквідацыі ёднай недастатковасці ў жыхароў Мінскай, Магілёўскай, Брэсцкай і Гомельскай абласцей.

Як вядома, адразу пасля выбуху рэактара з радыенуклідаў шырокага спектра дзеяння, што выпалі на зямлю, найбольшую небяспеку ўяўлялі радыеактыўны ёд і яго ізатопы, якія практычна распаліся праз некалькі тыдняў пасля катастрофы. Найбольшае апрамяненне атрымалі тыя, каму сёння ад 17 да 35 гадоў. На другім месцы — цэзій-137, актыўнасць якога будзе працягвацца як мінімум яшчэ дзесяткі гадоў. Далей ідзе — стронцый-90, які выпаў у меншай колькасці, але валодае больш шкодным уздзеяннем. Даволі небяспечная і група трансуранавых элементаў (напрыклад, плутоній-239 і плутоній-241), якія выпалі пасля выбуху недалёка ад станцыі, у 30-кіламетровай зоне.

Гэта праблема сёння хвалюе абсалютна ўсіх жыхароў рэспублікі: здаровых сярод нас становіцца ўсё

менш. Пад спецыяльным медыцынскім наглядом у краіне знаходзіцца амаль 1,6 мільёна чалавек, з іх каля 400 тысяч — дзеці. Колькасць здаровых сярод дзяцей зменшылася ўтрая, прычым лік тых, хто стаіць на дыспансерным уліку, падвоіўся. Як правіла, у такіх дзяцей два-тры захворванні. Ды і сярод дарослых 36,7 працэнта пацярпелых ад аварыі можна з нацяжкай назваць здаровымі. Не сакрэт, што Чарнобыль памнажае колькасць інвалідаў. У 2002 годзе іх стала больш на 5,5 працэнта. Зразумела, яны маюць патрэбу ў бясплатным санаторна-курортным лячэнні, аздараўленні. На працягу 2002 года яго атрымалі 260 тысяч дарослых і 222 тысячы дзяцей з забруджаных зямель (56 працэнтаў ад ліку тых, каму гэта патрэбна). Абсалютна ўсе інваліды пабывалі ў санаторыях, на курортах. Мы плануем і арганізоўваем падобнае лячэнне і свята прытрымліваемся гэтага.

На жаль, медыкі да гэтай пары не прадставілі даных аб стане здароўя пацярпелага насельніцтва, адпаведных міжнародным стандартам. Гэта звязана з адсутнасцю дакладных, прызнаных сусветным супольніцтвам звестак аб радыяцыйна індукцыраваных захворваннях (выключэнне складае паталогія шчытападобнай залозы). Вучоным-медыкам патрэбна хутчэй вызначыцца з велічынямі сярэднегадавых дапушчальных доз апрамянення насельніцтва, падрыхтаваць з улікам гэтага прапановы па класіфікацыі пацярпелых раёнаў.

Улічваючы неабходнасць першачарговага вырашэння праблем, звязаных з пагаршэннем стану здароўя людзей, якія пражываюць на пацярпелых ад чарнобыльскай аварыі тэрыторыях, у 2003 годзе Камітэтам па праблемах вынікаў катастрофы на Чарнобыльскай АЭС пры Савеце Міністраў Рэспублікі Беларусь і Міністэрствам аховы здароўя Рэспублікі Беларусь зацверджана Палажэнне аб парадку фарміравання дзяржаўнага заказу на навуковыя даследаванні, якія выконваюцца медыцынскімі навуковымі ўстановамі ў межах Дзяржаўнай праграмы па пераадоленню вынікаў катастрофы на ЧАЭС.

У мэтах выканання даручэння Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь па пераводу спецыялістаў у нядаўна адкрыты ў Гомелі Рэспубліканскі навукова-практычны цэнтр радыяцыйнай медыцыны і экалогіі чалавека для вывучэння праблем, звязаных з радыяцыйным уздзеяннем на

прыроду і чалавека, у Гомелі ажыццёўлена канцэнтрацыя навуковага патэнцыялу і фінансавых сродкаў для выканання работ па навуковаму забеспячэнню Дзяржаўнай праграмы па пераадоленню вынікаў катастрофы на ЧАЭС.

Такім чынам, навуковыя даследаванні медыцынскага напрамку сканцэнтраваны ў Рэспубліканскім навукова-практычным цэнтры радыяцыйнай медыцыны і экалогіі чалавека; даследаванні па рэабілітацыі забруджаных тэрыторый — у рэспубліканскім навукова-даследчым унітарным прадпрыемстве «Інстытут радыялогіі»; фундаментальныя даследаванні па радыеэкалогіі і радыеэкалогіі ўскладзены на Інстытут радыеэкалогіі, які па рашэнні Прэзідыума Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі таксама пераводзіцца ў горад Гомель. У гэты ж інстытут з Інстытута глебазнаўства і аграхіміі і Аб'яднанага інстытута энергетычных і ядзерных даследаванняў НАН Беларусі перамяшчаюцца лабараторыі радыяцыйна-таксічнай экалогіі, радыехімічных праблем, прамянёвых і камбінаваных паражэнняў.

Ініцыяванае Прэзідэнтам Рэспублікі Беларусь рашэнне — вельмі своечасовае. Размяшчэнне навуковай базы побач з забруджанымі тэрыторыямі і знаходжанне вучоных сярод насельніцтва, якое пражывае на іх, дасць найбольш хуткія вынікі ў вырашэнні існуючых тут праблем. Гэта паскорыць далейшыя паглыбленыя даследаванні ў мэтах распрацоўкі доўгатэрміновай нацыянальнай стратэгіі па пытаннях аховы здароўя насельніцтва.

Асабліва важнае значэнне мае сацыяльная абарона дзяцей: 295 тысяч школьнікаў забяспечаны бясплатным харчаваннем. Па меры магчымасці накіроўваюцца сродкі на абнаўленне і рамонт тэхналагічнага і халадзільнага абсталявання школьных сталовых, у 2002 годзе гэта было зроблена ў дзвюх школах — у Брагіне і Нароўлі. Хацелася б, каб і райвыканкамы, і аблвыканкамы, і Міністэрства адукацыі, і Белкаапсаюз як уласнікі сталовых клапаціліся пра іх, дапамагалі з рамонтам, закуплялі абсталяванне.

Да гэтага часу каля 2800 населеных пунктаў нашай рэспублікі працягваюць знаходзіцца на тэрыторыях са шчыльнасцю забруджання цэзіем-137 звыш 37 кілабеккерэляў на квадратны метр. У іх пражывае каля паўтара мільёна чалавек. Як вядома, перасяленне з зон з высокім узроўнем забруджання радыенуклідамі ідзе ўжо

семнаццаць гадоў і будзе працягвацца. У Дзяржаўнай праграме па пераадоленню вынікаў катастрофы на ЧАЭС ёсць артыкул расходаў на ўзвядзенне жылых памяшканняў для новых перасяленцаў з чарнобыльскай зоны. На жаль, ёсць факты нямэтавага выкарыстання грашовых сродкаў, але гэта на сумленні кіраўнікоў абласцей і раёнаў, у якіх усё павінна быць пад кантролем.

З года ў год мы гаворым яшчэ аб адной праблеме: несвоечасовым выездзе людзей з зоны адсялення на месца пастаяннай прапіскі пры атрыманні спецыяльна пабудаванага жылля. Так, у КСУП «Свяцілавічы» Веткаўскага раёна з 26 сем'яў, якія атрымалі жыллё ў чыстых рэгіёнах, 11 працягваюць жыць на ранейшым месцы. Кватэры ў Гомелі і Мазыры доўгі час не засяляюцца. У выніку людзі, якія стаяць у чарзе на адсяленне і мараць пра новае жыллё, законна абураюцца, што атрыманыя кватэры пустуюць. Незадаволены і інваліды: згодна з дзеючым заканадаўствам будаўніцтва жылых памяшканняў для іх вядзецца за кошт сродкаў мясцовых органаў улады. У сапраўднасці, інвалідам даводзіцца разлічваць толькі на «чарнобыльскія» кватэры.

Ненармальная сітуацыя склалася і з жыллём для спецыялістаў. Калі ў праграму капітальнага будаўніцтва закладваецца такі дом, выканкамы прадстаўляюць у Камчарнобыль спісы будучых наваселаў-спецыялістаў. Але як толькі дом гатовы, даволі часта засяляць яго ўжо няма кім. Так, у вёсцы Агароднікі Калінкавіцкага раёна два дамы з пяці пустуюць. Аналагічная сітуацыя і ў населеных пунктах іншых раёнаў Гомельскай вобласці, дзе дамы для спецыялістаў здадзены, а прапісаліся ў іх хіба што дамавікі... Гэтыя факты — яшчэ адно пацвярджэнне, што пакуль спецыялісты на чарнобыльскіх землях не затрымліваюцца.

Навуковыя даследаванні па дэактывацыі абсталявання і аб'ектаў, ачыстцы тэрыторый ад радыенуклідаў і цяпер не страцілі сваёй актуальнасці. На сённяшні дзень у мэтах забеспячэння бяспечнай жыццядзейнасці насельніцтва распрацаваны тэхналагічная і нарматыўна-метадычная базы для радыеекалагічнай рэабілітацыі населеных пунктаў, бяспечнага захоўвання радыеактыўных адыходаў і абыходжання з імі. Да таго ж прымяненне мер аховы ў месцах з павышаным узроўнем радыеактыўнага забруджвання на сацыяльна значымых аб'ектах — у школах, дзіцячых дашкольных установах, мес-

цах масавага знаходжання — дазволіла забяспечыць эфектыўнае зніжэнне дозавай і псіхалагічнай нагрузкі на людзей.

Праводзяцца штогадовыя сістэматычныя комплексныя маніторынжавыя даследаванні радыяцыйна-экалагічнага стану глебы, водных рэсурсаў, паветранага асяроддзя, расліннага і жывёльнага свету. Вызначаны заканамернасці размеркавання і міграцыі радыенуклідаў у элементах ландшафтных комплексаў, распрацаваны матэматычныя мадэлі паводзін радыенуклідаў у экалагічных сістэмах.

Як станоўчы вынік ад рэалізацыі распрацаванага навуковымі ўстановамі аграрнага профілю комплексу аграхімічных, меліярацыйных і тэхналагічных ахоўных мер можна адзначыць шматразовае зніжэнне канцэнтрацыі радыенуклідаў у сельскагаспадарчай прадукцыі. У прыватнасці, за 17 гадоў, якія прайшлі пасля чарнобыльскай аварыі, пераход радыяцэзію з глебы ў прадукты харчавання зніжаны больш чым у 10 разоў. Па экспертнай ацэнцы, каля 55 працэнтаў гэтага эфекту абумоўлена правядзеннем контрмер, а 45 працэнтаў — распадам радыенуклідаў і фіксацыяй іх глебай.

Высокая эфектыўнасць праведзеных ахоўных сельскагаспадарчых мер відавочная. Так, нягледзячы на перыядычнае павелічэнне паграбаванняў нарматываў, за апошнія пяць гадоў вытворчасць малака з перавышэннем дапушчальнага ўзроўню ўтрымання радыяцэзію ў грамадскім сектары знізілася ў 5,5 раза, у прыватным — у 1,7 раза. Адначасова колькасць выпадкаў вытворчасці «бруднага» мяса скарацілася ў 12 разоў, а вяртанне жывёлы з мясакамбінатаў — удвая. Такім чынам, пры спажыванні вырабленых у грамадскім сектары харчовых прадуктаў, якія адпавядаюць рэспубліканскім дапушчальным узроўням утрымання радыенуклідаў, гарантуецца перавышэнне ўстаноўленай велічыні гадавой дозы ўнутранага апрамянення чалавека — 1 мЗв.

Для атрымання нарматыўна чыстай прадукцыі вучнымі-аграрыямі распрацаваны новыя нарматывы і тэхналагічныя рэгламенты вырошчвання сельскагаспадарчых культур і вядзення жывёлагадоўлі ў пацярпелых рэгіёнах агульнай плошчай 1,2 мільёна гектараў, выдадзеныя як Рэкамендацыі па вядзенню аграпрамысловай вытворчасці ва ўмовах радыеактыўнага забруджвання зямель Рэспублікі Беларусь. У выніку ажыццяўлення

кантролю за выкананнем мерапрыемстваў, накіраваных на забеспячэнне атрымання нарматыўна чыстага збожжа на харчовыя мэты па ўтрыманню стронцыю-90 у крытычных гаспадарках Касцюковіцкага, Краснапольскага, Слаўгарадскага, Чэрыкаўскага раёнаў, аб'ёмы вытворчасці збожжа з павышаным утрыманнем гэтага радыенукліду знізіліся з 1832 тон у 2001 годзе да 550 тон — у 2002 годзе.

Праблемы ў чарнобыльскіх раёнах няпростыя. Дасягненне галоўнай мэты рэабілітацыі, гэта значыць рэальнага эканамічнага адраджэння і ўстойлівага развіцця, патрабуе новых падыходаў і навуковых рашэнняў. Пастаўлена задача не проста атрымліваць чыстую прадукцыю ў забруджаных раёнах, але і забяспечыць тут рэнтабельную вытворчасць. Гаспадаркі, раёны павінны пераадолець нерэнтабельнасць, пашырыць вытворчасць, устойліва развівацца. Пры гэтым ва ўмовах эканамічнага крызісу патрабуецца выпрацоўка такіх метады, якія дазволілі б дасягнуць пастаўленых мэт найбольш аптымальнымі спосабамі, іншымі словамі з максімальным выкарыстаннем мясцовых рэсурсаў і рацыянальным укладаннем сродкаў у вырашэнне першачарговых праблем — тых, у прыватнасці, якія ўплываюць на стан здароўя людзей.

Навукай па гэтых пытаннях назапашаны вялікі фактычны матэрыял і праведзены шматлікія навуковыя даследаванні ў аграпрамысловай вытворчасці, сацыялогіі і псіхалогіі, медыцыне і г. д. На Украіне, напрыклад, скіроўваюцца намаганні на вырашэнне праблем рэабілітацыі зоны адчужэння. Аднак у нас, у Беларусі, іншы падыход, які прадугледжвае комплекснае вырашэнне праблем забеспячэння нармальнай жыццядзейнасці ў пацярпелых раёнах рэспублікі на аснове паглыбленага аналізу і абагульнення вынікаў навуковых даследаванняў у сельскагаспадарчай радыялогіі, радыебіялогіі, эканоміцы сельскай і лясной гаспадаркі, горадабудаўніцтве, медыцыне, сацыялогіі, дэмаграфіі.

У чым жа асноўная сутнасць прапанаваных беларускімі вучонымі падыходаў да рэабілітацыі? На гэтым этапе пераадолення наступстваў чарнобыльскай катастрофы праблемы радыяцыйнай рэабілітацыі сельскагаспадарчай вытворчасці як галіны, якая найбольш пацярпела ў выніку аварыі на ЧАЭС і да таго ж перажывала на той момант працэс агульнага эканамічнага спаду,

узаемазвязаны з усімі аспектамі рэабілітацыі, у прыватнасці з эканомікай.

Рэабілітацыя забруджаных тэрыторый не павінна абмяжоўвацца асобнымі населенымі пунктамі і пражываючым у іх насельніцтвам — тэрыторыяй з яе прыродна-рэсурсным патэнцыялам, фізіка-геаграфічнымі, глебавымі, экалагічнымі і радыезкалагічнымі характарыстыкамі, а таксама станам усяго гаспадарча-эканамічнага комплексу. Гэта значыць, што павінен прымяняцца прынцып тэрытарыяльна-лакальнага падыходу. З аднаго боку, ён прадугледжвае агульную ацэнку бягучага эканамічнага становішча і радыелагічнага стану кожнага раёна і прагнозу яе змянення. Гэта і вызначае стратэгічны напрамак рэабілітацыйных мерапрыемстваў унутры кожнага раёна з выкарыстаннем у якасці крытэрыяў эканамічных паказчыкаў канкрэтных гаспадарак (напрыклад, прыбытак на адзін гектар умоўнага ворыва, рэнтабельнасць па асобных відах прадукцыі і ў цэлым па гаспадарцы), а таксама радыяцыйных характарыстык (сумарныя гадавыя індывідуальныя і калектыўныя дозы, узроўні ўтрымання радыенуклідаў у сельскагаспадарчай прадукцыі).

З другога боку, рэабілітацыя ажыццяўляецца ў населеных пунктах з улікам іх ранжыравання па велічыні радыеактыўнага забруджвання тэрыторыі і сельскагаспадарчай прадукцыі, а таксама гадавых індывідуальных дозавых нагузак. Гэта дазваляе планаваць неабходныя контрмеры для кожнага населенага пункта і ажыццяўляць іх адраснае фінансаванне.

Рэфармаванне вёскі павінна быць спалучана з мерапрыемствамі па змяншэнню экспарту радыенуклідаў за межы забруджанага рэгіёна і зніжэнню радыяцыйных нагузак на насельніцтва, звязаных з вытворчасцю і спажываннем забруджаных прадуктаў харчавання. Праблема атрымання нарматыўна чыстай прадукцыі сельскай гаспадаркі па-ранейшаму застаецца самай актуальнай у шэрагу задач забеспячэння радыяцыйнай абароны насельніцтва. У цэлым тут дасягнуты станоўчыя вынікі. Праблемы радыелагічнай якасці малака, кармоў, збожжа застаюцца ў асноўным у гаспадарках з высокімі ўзроўнямі забруджвання сельгасугоддзяў. Як правіла, гэта землі, якія мяжуюць з зонамі адчужэння і адсялення. Менавіта тут цэлы букет чарнобыльскіх праблем — дэфіцыт кадраў, слабая матэрыяльная база і, як вынік, нізкія эканамічныя паказчыкі.

Найбольш эфектыўнымі ў гэтай сітуацыі могуць быць пераспецыялізацыя гаспадарак на вытворчасць прадукцыі з нізкім утрыманнем радыенуклідаў, кааперацыя, а таксама перапрацоўка сельскагаспадарчай сыравіны непасрэдна яе вытворцам. Тым гаспадаркам, дзе застаюцца праблемы якасці малака, рэкамендаваны пераход на мясную жывёлагадоўлю, якая не ў такой ступені ўспрымальная да ўтрымання радыенуклідаў у кармах і патрабуе значна менш працоўных рэсурсаў, што вельмі важна для месцаў, адкуль выехала шмат працаздольнага насельніцтва. Калі ж у гаспадарках існуюць праблемы ўтрымання радыенуклідаў у кармах, мэтазгодна пераходзіць на вырошчванне кукурузы, удзельнае ўтрыманне радыяцэзію ў якой істотна меншае. Там, дзе немагчыма вытворчасць збожжа для харчовых мэт, рэкамендавана развіццё насенняводства бульбы, збожжавых культур, шматгадовых траў.

Пераспецыялізацыя мае і больш высокі патэнцыял з пункту гледжання забеспячэння рэнтабельнасці вытворчасці. У мэтах выканання даручэнняў Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь, дадзеных у час наведвання ім у красавіку 2001 года пацярпелых ад катастрофы на Чарнобыльскай АЭС раёнаў Гомельскай вобласці, вучоныя рэспубліканскага навукова-даследчага унітарнага прадпрыемства «Інстытут радыялогіі» распрацавалі тэхналогіі пераспецыялізацыі найбольш пацярпелых гаспадарак Брагінскага, Нараўлянскага і Хойніцкага раёнаў Гомельскай вобласці і шасці гаспадарак Магілёўскай вобласці.

У цяперашні час у адпаведнасці з даручэннем Прэзідэнта Рэспублікі Беларусь зацверджана і дзейнічае навукова абгрунтаваная праграма пераспецыялізацыі гаспадарак Брагінскага, Нараўлянскага і Хойніцкага раёнаў. Мяркуецца перайсці на мясную жывёлагадоўлю, стварыць неабходную кармавую базу, а таксама займацца насенняводствам збожжавых культур, шматгадовых траў, бульбы. Для рэалізацыі праграмы ў 2002 годзе заключаны дагаворы на 2,5 мільярда рублёў. Акрамя таго, на капітальнае будаўніцтва ў гэтых гаспадарках Мінсельгасхарчам было выдзелена 90 мільёнаў рублёў. Пастаўлена 445 галоў жывёлы, перададзены збожжаўборачныя комплексы, прэс-падборшчыкі, кормараздатчыкі, абсталяванне для малочнатаварнай фермы. Праграма будзе дзейнічаць не адзін год.

Вучоныя гомельскага Інстытута радыялогіі стварылі тэхналогію развіцця спецыялізаванай мясной жывёлагадоўлі. Яна ўжо атрымала ўкараненне ў трох гаспадарках Брагінскага раёна — «Камарынскай», «Сельгасхіміі», «Краснай», якія маюць перспектыўныя планы ўдасканалення сваёй дзейнасці і бізнес-планы развіцця спецыялізаванай мясной жывёлагадоўлі, — аблвыканкам у цэлым іх адобрыў.

Разглядаюцца яшчэ шэсць гаспадарак Магілёўскай вобласці на прадмет перапрафілявання. Стымуляванне вытворчасці нарматыўна чыстага збожжа ў Хойніцкім раёне ў 2003 годзе прадугледжана спецыяльным праектам МАГАТЭ. Вучоныя Навукова-даследчага інстытута глебазнаўства і аграхіміі па заданню Камчарнобыля ўжо праводзяць навуковыя даследаванні гатункаў збожжавых з мінімальным накіпленнем стронцыю-90.

У прыватнасці, па спецыялізаванай мясной жывёлагадоўлі прыняты да рэалізацыі адпаведныя бізнес-планы для КСУП «Камарынскі» Брагінскага раёна, калгаса імя Кірава Чачэрскага раёна і КСУП «Дубовы Лог» Добрушскага раёна. У трох гаспадарках Нараўлянскага раёна і ў калгасе «Першамайскі» Брагінскага раёна адпрацоўваецца тэхналогія малочнай спецыялізацыі. У калгасе «Першамайскі», апроч таго, асвойваецца тэхналогія развядзення коней. На прыкладзе Нараўлянскага раёна даследуюцца перспектыўныя магчымасці насенняводчай спецыялізацыі. На рэалізацыю гэтых першачарговых планаў пераспецыялізацыі найбольш пацярпелых гаспадарак, зацверджаных Камчарнобылем, Мінсельгасхарчам, Гомельскім і Магілёўскім аблвыканкамамі, у 2002 годзе было выдзелена 2,6 мільярда рублёў, у 2003 — 8,16 мільярда.

У межах міжнароднага мадэльнага праекта МАГАТЭ створана тэхналогія вытворчасці і перапрацоўкі насення рапсу, што культывуецца на забруджаных землях. Ёй проста няма цаны. Плошчы пасеваў азімага і яравога рапсу ў Гомельскай і Магілёўскай абласцях павялічыліся за два апошнія гады больш чым у чатыры разы і складаюць 22 — 25 тысяч гектараў. Пры ўраджаі насення 15 — 20 цэнтнераў з гектара гаспадаркі атрымліваюць да 30 — 50 долараў ЗША прыбытку з гектара, адначасова карыстаючыся выдатным папярэднікам для пасеву пшаніцы. Маслаперапрацоўчы завод саўгаса «Прыпяць» Мазырскага раёна, на якім уста-

ноўлена новае тэхналагічнае абсталяванне, ужо выпускае чыстае сталовае рапсавое масла. Кожная тона яго можа прыносіць прыбытак 40 — 50 долараў.

Улічваючы спецыфіку сельскай гаспадаркі, пераспецыялізацыя не можа быць аднаразовым мерапрыемствам і зводзіцца толькі да пастаўкі матэрыяльна-тэхнічных рэсурсаў. Паспяховае яе правядзенне немагчыма без высокага ўзроўню адказнасці мясцовых органаў кіравання, кіраўнікоў гаспадарак, згуртаванай зацікаўленай работы калектываў. Мы мяркуем, што першыя праграмы пераспецыялізацыі павінны быць рэалізаваны і даць вынік у 2004 — 2005 гадах.

Не магу не сказаць і пра тое, што сёння праект пераспецыялізацыі сельскагаспадарчай вытворчасці ў забруджаных раёнах мае нямала праціўнікаў. Асобныя вучоныя мяркуюць, што там ніколі не атрымаць чыстай прадукцыі, нават пры асаблівых тэхналогіях вырошчвання і перапрацоўкі. Але давайце ўспомнім народную мудрасць: той, хто адмаўляе, — бедны, а той, хто сцвярджае, — багаты. Тым, хто баіцца, скажу: існуе шмат розных тэхналогій атрымання чыстай прадукцыі на забруджаных землях.

Дзяржаўная чарнобыльская праграма прадугледжвае цэлы комплекс ахоўных мер у сельскагаспадарчай вытворчасці. Толькі ў 2002 годзе на гэта было выдзелена 37 мільярдаў рублёў. У гаспадаркі пастаўлена 22,4 тысячы тон дзеючага рэчыва фосфарных удабрэнняў і 56,6 тысячы тон дзеючага рэчыва калійных удабрэнняў. Пакуль гэта складае 89,5 і 76,3 працэнта ад планавай патрэбнасці і тлумачыць факт вытворчасці збожжа з высокім фонам. Але, думаю, усё наладзіцца.

На жаль, нярэдка культуры размяшчаюцца без уліку забруджвання глебы радыенуклідамі. Бывае, і культурныя пашы для асабістай жывёлы ствараюцца без уліку шчыльнасці забруджвання. У такім выпадку нельга атрымаць чыстае малако ў індывідуальных гаспадарках. Пакуль жа ў 300 населеных пунктах рэспублікі такая праблема існуе. Выхад у тым, што неабходна перавесці статкі прыватнага сектара на добра правяраныя культурныя пашы, агароджаныя электрапастухамі. У 2003 годзе плануецца закупіць, безумоўна, з удзелам аблвыканкамаў і райвыканкамаў партыю такіх прыстасаванняў.

Вострая і праблема атрымання нарматыўна чыстых збожжа і бульбы. Але калі абавязкова выконваць усе

патрабаванні правільнай арганізацыі севазваротаў, то за канчатковы вынік можна не баяцца. Вучоныя Навукова-даследчага інстытута глебазнаўства і аграхіміі правялі дэталёвы аналіз прыгоднасці ўчасткаў для вытворчасці сельскагаспадарчых культур. Станоўчы вопыт накоплены ў Магілёўскай вобласці — дапамаглі супрацоўнікі магілёўскага філіяла Навукова-даследчага інстытута радыялогіі, якія вядуць аўтарскі кантроль за атрыманнем на забруджаных землях гаспадарак Магілёўскай вобласці нарматыўна чыстага збожжа, што выкарыстоўваецца на харчовыя мэты. Гэта дазволіла скараціць плошчы пад збожжавыя на непрыдатных участках напалавіну. А аб'ёмы збожжа з павышаным утрыманнем стронцыю-90 знізіліся больш чым у тры разы. Гэты вопыт перададзены раёнам Гомельскай вобласці.

З 1991 года ў рэспубліцы ў межах дзяржаўных навукова-тэхнічных праграм вядзецца распрацоўка прыбораў і метадаў для ажыццяўлення радыяцыйнага кантролю навакольнага асяроддзя, сельскагаспадарчай прадукцыі і прадуктаў харчавання. Былі распрацаваны высокаадчувальныя прыборы для масавага кантролю ўтрымання радыенуклідаў у вытворнай прадукцыі, пітной вадзе і г. д. Створаны прадпрыемствы па вытворчасці распрацаваных прыбораў. Іх выпуск дазволіў вырашыць праблему радыяцыйнага кантролю. У цяперашні час у рэспубліцы выраблены і пастаўлены ў сетку радыяцыйнага кантролю 4000 гама- і бэта-радыёметраў, больш чым 200 дазіметраў гама-выпраменьвання і шэраг высокаадчувальных спектрометраў. Значная частка іх рэалізавана ў Беларусі, Расіі, прыбалтыйскіх краінах, дзяржавах Заходняй Еўропы.

Акрамя новых прыбораў радыяцыйнага кантролю, бюджэтныя арганізацыі сталі атрымліваць кантрольныя крыніцы для штодзённай каліброўкі. Гэта значыць, што кожны дзень ажыццяўляецца нагляд за правільнай работай радыёметраў. Лабараторыі, якія вядуць кантроль за сельскагаспадарчай прадукцыяй у забруджаных раёнах, маюць ужо 40 такіх крыніц. У рамках праекта МАГАТЭ створана лабараторыя інструментальнага вызначэння ўтрымання стронцыю-90 у малочнай прадукцыі на Хойніцкім сыраробчым камбінаце. У 2002 годзе правяраюцца 27 арганізацый, якія ажыццяўляюць радыяцыйны кантроль прадуктаў, і выдадзена 149 ліцэнзій. Тым не менш праблемы ёсць. Так, у Брагінскім і Добрушскім

раёнах пасады спецыялістаў-радыёлагаў наогул скаро-чаны. У Хойніцкім раёне гэтым займаецца бібліятэкар, у Нараўлянскім — медсястра. Калі ўжо там, дзе найбольшае забруджанне, ды такія адносіны, то вывад напраш-ваецца сам па сабе. Ва ўсёй Гомельскай вобласці толькі ў трох раёнах у штат райвыканкамаў уключаны радыёлагі.

Яшчэ адзін не менш важны напрамак рэабілітацыі — правядзенне для насельніцтва, якое пражывае на заб-руджаных радыенуклідамі тэрыторыях, такой сацыяль-най палітыкі, якая б спрыяла эканамічнаму развіццю гэ-тых рэгіёнаў, стварэнню новых рабочых месцаў, бу-даўніцтву добраўпарадкаванага жылля, укараненню прагрэсіўных тэхналогій. Мясцовыя прадпрыемствы павінны выпускаць канкурэнтаздольную прадукцыю, якая б адпавядала патрабаванням па ўсіх параметрах, у тым ліку і па радыялагічных.

Што датычыцца ўзроўняў утрымання радыенуклідаў у раслінаводчай прадукцыі, то нашы нормы больш строгія, чым расійскія. І, трэба сказаць, мы ў іх уклад-ваемся. Іншая справа — гавядзіна. Але знізіць у тры ра-зы дапушчальны ўзровень утрымання ў ёй цэзію-137 пакуль няма магчымасці. Перад Гомельскім аблсельгас-харчам, Нараўлянскім, Хойніцкім, Брагінскім, Ма-зырскім, Веткаўскім і Ельскім райвыканкамамі пастаў-лена задача — павысіць якасць кармавой базы, каб за-бяспечыць збліжэнне дапушчальных узроўняў утрыман-ня цэзію-137 у беларускай і расійскай гавядзіне. Доля забруджанага мяса ў гэтых раёнах складае ад 12 да 60 працэнтаў. Неабходны прыборы, з дапамогай якіх у жы-вой дамашняй жывёле можна вызначаць узровень цэзію. Калі мы атрымаем іх, тады зможам збавіцца ад непрыемнасці працэдуры вяртання забітай жывёлы з мясакамбінатаў. Унікальны прыбор ужо на выпрабаван-нях. Пакуль жа Камчарнобыль падтрымлівае лінію на ва-лявое ўзмацненне патрабаванняў да дапушчальнага ўзроўню цэзію ў гавядзіне. Мы не можам і не маем пра-ва рызыкаваць здароўем людзей.

Для вырашэння праблем рэабілітацыі важна паста-янна ажыццяўляць аналіз эфектыўнасці выканання пра-грам, інфармавання насельніцтва, рэалізацыі на забру-джаных радыенуклідамі тэрыторыях навукова-метадыч-ных распрацовак. Сацыяльная адказнасць навукі на да-дзеным этапе пераадолення вынікаў чарнобыльскай ка-

тастрофы надзвычай узрастае. Сёння, як ніколі, неабходны высокі ўзровень навуковага пошуку, арыентаванага на хутчэйшае прымяненне яго канчатковага выніку на практыцы. Першыя крокі ў гэтым кірунку ўжо зроблены. На сённяшні дзень механізм арганізацыі навуковых даследаванняў практычна цалкам рэфармаваны. У аснову пакладзена Палажэнне аб парадку арганізацыі навуковага забеспячэння Дзяржаўнай праграмы па пераадоленню вынікаў катастрофы на ЧАЭС, зацверджанае Камчарнобылем сумесна з Камнавукі. Прыярытэтнымі для фінансавання з'яўляюцца толькі тыя даследаванні, якія завяршаюцца ўкараненнем у народную гаспадарку. Узгоднены з зацікаўленымі і зацверджаны Палажэнне аб укараненні навуковых распрацовак і Праграма ўкаранення навуковых распрацовак, а таксама Праграма абсталявання прыборамі і вымяральной тэхнікай вядучых навуковых устаноў, згодна з якой гэтыя ўстановы атрымаюць 29 тыпаў радыяметрычных і дазіметрычных прыбораў.

Створана і дзейнічае жорсткая шматступеньчатая сістэма экспертнай ацэнкі і конкурснага адбору навуковых праектаў: у навуковых саветах галаўных арганізацый, каардынацыйных саветах міністэрстваў, міжведамасным каардынацыйным савеце пры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі, навукова-тэхнічным савеце Камчарнобыля. Са 112 заявак, якія паступілі ў 2002 годзе, адабранне атрымалі толькі 37. На іх аснове сфарміраваны план навуковага раздзела Дзяржаўнай праграмы па пераадоленню вынікаў катастрофы на ЧАЭС. Навуковыя распрацоўкі 2002 года ўключалі 35 прапаноў, большая частка якіх ужо рэалізавана. Гэта дазволіла павысіць якасць медыцынскай дапамогі, знізіць затраты на ахоўныя мерапрыемствы чарнобыльскіх тэрыторый. Менавіта з такім прыцэлам фарміруецца праграма навуковых даследаванняў на 2004 — 2005 гады. Адным словам, навука павінна дапамагчы пераадолець на практыцы ўсе напасці, якія зваліліся на беларускую зямлю пасля 26 красавіка 1986 года. Галоўнае, каб усе навуковыя ўстановы мелі сваю дакладную спецыялізацыю ў даследаваннях, накіраваных на рэабілітацыю зямель і дзяржаўнага ляснага фонду ў мэтах разгортвання эфектыўнай гаспадарчай дзейнасці на радыеактыўна забруджаных тэрыторыях, і не дубліравалі адна другую, а вынікі навуковых распрацовак актыўна ўкараняліся ў жыццё.

Аднаўленне парушанай структуры эканомікі на забруджаных тэрыторыях патрабуе распрацоўкі нестандартных падыходаў, якія павінны ўлічваць усю складанасць сітуацыі. Гэта і разарваныя эканамічныя сувязі, і парушэнне дэмаграфічнага складу насельніцтва, і наяўнасць радыеактыўнага забруджвання навакольнага асяроддзя.

Зоны адчужэння і адсялення ўтвараюць, як вядома, немалую тэрыторыю з высокімі ўзроўнямі забруджвання цэзіем-137, стронцыем-90 і трансуранавымі элементамі. Аднаўленне гаспадарчай дзейнасці на гэтых тэрыторыях патрабуе глыбокіх навукова-метадычных распрацовак, у якіх былі б вызначаны прыярытэтныхыя напямкі работ у кожным канкрэтным рэгіёне з улікам усяго комплексу сацыяльных і эканамічных фактараў, і аптымізацыі дзеянняў па прынцыпу «карысць — шкода». Вынікі гэтых даследаванняў, безумоўна, будуць карыснымі для ўсяго чалавецтва, асабліва для краін, якія выкарыстоўваюць атамную энергетыку.

Неабходна працягваць вывучэнне ўплыву радыеактыўнага забруджвання на навакольнае асяроддзе, у тым ліку даследаванне праблемы размеркавання радыенуклідаў у водным асяроддзі і атмасферным паветры, а таксама іх уплыву на пэўныя групы насельніцтва, якія падпадаюць у сувязі з ладам жыцця пад асаблівую радыяцыйную рызыку (леснікі, егеры, паляўнічыя і члены іх сем'яў).

Пры разглядзе пытанняў аб павышэнні эфектыўнасці навуковага забеспячэння чарнобыльскіх праграм і стварэнні сістэмы ўкаранення вынікаў навуковых даследаванняў неабходна зыходзіць з таго, што навуковая распрацоўка і ўдасканаленне мер, накіраваных на ахову здароўя насельніцтва, якое пражывае на радыеактыўна забруджаных тэрыторыях, а таксама скарачэнне вытворчасці сельскагаспадарчай прадукцыі з перавышэннем дапушчальных узроўняў утрымання ў ёй радыенуклідаў і зніжэнне сацыяльна-псіхалагічнай напружанасці маюць важнае дзяржаўнае значэнне.

Шэсць вядучых навукова-даследчых інстытутаў рэспублікі працуюць у гэтай галіне. Галоўную ролю ў вырашэнні ўсяго комплексу навуковых праблем адыгрывае Інстытут радыялогіі, размешчаны ў Гомелі, з філіяламі ў Брэсцкай і Магілёўскай абласцях. Яго супрацоўнікі распрацоўваюць метады і праграмы комплекснай рэабілітацыі гаспадарчай дзейнасці, стварэння і развіцця

ўмоў для паўнацэннага жыцця людзей, якія засталіся на забруджаных землях. Пры недахопе грашовых сродкаў даводзіцца вынаходзіць метадыкі, якія дазваляюць дасягаць мэты найбольш аптымальнымі спосабамі: максімальна выкарыстоўваць мясцовыя рэзервы і рацыянальна ўкладваць сродкі ў аднаўленне і сацыяльна-эканамічнае развіццё пацярпелых раёнаў.

Інстытутам глебазнаўства і аграхіміі праведзены разлікі эканамічнай эфектыўнасці навукова-даследчых распрацовак. Яны былі прафінансаваны ў 2002 годзе на 250 мільёнаў рублёў, або 158 тысяч долараў ЗША. Мінімальны эфект ад укаранення асноўных распрацовак склаў 1,75 мільёна долараў ЗША, або па 11,1 долара на кожны ўкладзены бюджэтны долар.

На пераадоленне ўрону, ацэненага ў 32 сярэднегадавыя бюджэты дааварыйнага года, за апошнія дзесяць гадоў рэспубліка змагла накіраваць суму, эквівалентную 13 мільярдам долараў ЗША. Тым не менш, нягледзячы на недахоп фінансавых сродкаў, шэраг найбольш важных праблем удалося вырашыць. У рэспубліцы адпрацавана сістэма радыяцыйнага кантролю і маніторынгу. Вялікі аб'ём ахоўных мер у аграпрамысловым комплексе дазваляе трымаць пад кантролем вытворчасць сельскагаспадарчай прадукцыі на забруджаных землях, у тым ліку ў грамадскім сектары. Больш мільёна чалавек праходзяць штогод паглыблены медыцынскі агляд. Вядзецца газіфікацыя індывідуальных жылых дамоў у забруджаных раёнах і многае іншае.

З ініцыятывай правядзення Міжнароднага навуковага форуму па Чарнобылю выступіў генеральны дырэктар Міжнароднага агенцтва па атамнай энергіі Махамед Эль Барадэй падчас візіту ў жніўні 2001 года ў Беларусь. Удзельнікі форуму, у тым ліку прадстаўнікі МАГАТЭ, Сусветнай арганізацыі аховы здароўя, Сусветнага банка, дэлегацыі Беларусі, Расіі, Украіны, вырашылі сфарміраваць групы экспертаў па медыцынскіх і экалагічных наступствах катастрофы на Чарнобыльскай АЭС, былі вызначаны тэмы навуковых даследаванняў і зацверджана працэдура ўзгаднення пазіцый зацікаўленых бакоў па чарнобыльскай праблематыцы. Мяркуюцца, што праца форуму будзе завершана адкрытай міжнароднай канферэнцыяй па Чарнобылю. Мы чакаем, што найбольш важным яго вынікам будзе не толькі навукова абгрунтаваная інфармацыя аб наступствах ка-

тастрофы, але і прыцягненне дадатковых сродкаў для рэалізацыі праграмы рэабілітацыі пацярпелых раёнаў.

Рэспубліку Беларусь наведаў намеснік генеральнага сакратара Арганізацыі Аб'яднаных Нацый, каардынатар па міжнароднаму чарнобыльскаму супрацоўніцтву Кензо Ошыма. Работа актывізавалася, створана Міжнародная навукова-даследчая сетка па Чарнобылю. Сусветны банк прызнаў шкоду, прычыненую Беларусі чарнобыльскай аварыяй, у памеры 235 мільярдаў долараў ЗША. Станоўча ацэнены намаганні нашай дзяржавы па пераадоленню вынікаў чарнобыльскай катастрофы.

Сумесна з шэрагам міжнародных арганізацый Кам-чарнобыль распрацаваў праграму па супрацоўніцтву ў мэтах рэабілітацыі, бюджэт якой 4 мільёны еўра. Яна накіравана на прыцягненне замежных і нацыянальных партнёраў да комплекснага вырашэння праблем на забруджаных радыяцыяй тэрыторыях з улікам пражывання на гэтых землях вялікай колькасці людзей, існуючай радыялагічнай рызыкі, невядомасці вынікаў доўгачасовага ўздзеяння радыяцыі на здароўе. Праграма дзейнічае ўжо з сакавіка 2003 года і дае надзею прыцягнуць інвестыцыі ў рэгіёны.

Распрацавана таксама пяць праектаў МАГАТЭ на суму каля 500 тысяч долараў ЗША. Нам нарэшце ўдалося абазначыць для многіх міжнародных арганізацый чарнобыльскі напрамак прыярытэтным.

У кансалідаваным бюджэце на 2003 год прадугледжаны расходы ў суме 392,2 мільярда рублёў, у тым ліку 280,4 мільярда рублёў — з рэспубліканскага бюджэту. Частку выдзеленых сродкаў давядзецца накіраваць на пагашэнне запазычанасці па ранейшых дагаворных абавязацельствах. Таму мы перагледзелі першачарговасць мерапрыемстваў і сканцэнтравалі сродкі толькі на прыярытэтных напрамках работ у рэгіёнах, дзе самае галоўнае для нас — абарона інтарэсаў пацярпелых людзей і тэрыторый.

АТРАМЕНЕННАЯ РОСЫ

Уладзімір ВЕТРАЎ

ЧОРНАЯ ЧАРНОБЫЛЬСКАЯ БЫЛЬ

Хроніка аварыі

25 красавіка 1986 года. 01:06. У парадку загадзя запланаванага эксперыменту пачалося гашэнне рэактара (пры нармальнай рабоце яго цеплавая магутнасць 3200 МВт).

03:47. Зніжэнне магутнасці рэактара спынена на 1600 МВт.

14:00. Аварыйная сістэма ахаладжэння была адключана. Гэта ўваходзіла ў праграму эксперыменту і было зроблена, каб перашкодзіць спыненню эксперыменту. Гэтае дзеянне непасрэдна не прывяло да аварыі, але калі б аварыйная сістэма ахаладжэння не была адключана, магчыма, вынікі не былі б такімі цяжкімі.

14:00. Намячалася далейшае зніжэнне магутнасці. Аднак дыспетчар электрасетак Кіева папрасіў аператара рэактара працягнуць выпрацоўку электраэнергіі, каб задаволіць патрэбы горада. Таму магутнасць рэактара была пакінута на 1600 МВт. Эксперымент быў затрыманы, а спачатку яго намерваліся правесці на працягу адной змены.

23:10. Было рэкамендавана працягнуць зніжэнне магутнасці.

26 красавіка 1986 года. 00:05. Магутнасць рэактара была зменшана да 720 МВт. Працягвалася зніжэнне ма-

гутнасці. Цяпер даказана, што бяспечнае кіраванне рэактарам у той сітуацыі было магчыма на 700 МВт, паколькі іначай «пустотны» каэфіцыент рэактара становіцца станоўчым.

00:28. Магутнасць рэактара зніжана да 500 МВт. Кіраванне было пераключана на аўтарэгулюючую сістэму. Аднак тут ці аператар не даў сігнал утрымання рэактара на зададзенай магутнасці, ці сістэма не адрэагавала на гэты сігнал, але раптоўна магутнасць генератара ўпала да 30 МВт.

00:32 (прыблізна). У адказ аператар стаў падымаць кіруючыя стрыжні, спрабуючы аднавіць магутнасць рэактара. У адпаведнасці з Патрабаваннямі па тэхніцы бяспекі аператар павінен быў узгадніць свае дзеянні з галоўным інжынерам, калі эфектыўная колькасць падымаемых стрыжняў больш за 26. Як паказваюць сённяшнія падлікі, у той момант патрабавалася падняць меншую колькасць кіруючых стрыжняў.

01:00. Магутнасць рэактара ўзрасла да 200 МВт.

01: 03. Была падключана дадатковая помпа да левага цыкла ахаладжальнай сістэмы, каб павялічыць цыркуляцыю вады праз рэактар. Гэта ўваходзіла ў планы эксперымента.

01:07. Была падключана дадатковая помпа да правага цыкла ахаладжальнай сістэмы (таксама па плане эксперымента). Падключэнне дадатковых помпаў выклікала паскарэнне ахаладжэння рэактара. Гэта таксама прывяло да змяншэння ўзроўню вады ў параразмеркавальніку.

01:15. Аўтаматычная сістэма кіравання параразмеркавальнікам была адключана аператарам, каб прадоўжыць дзеянні з рэактарам.

01:18. Аператар павялічыў ток вады, спрабуючы вырашыць праблемы ў сістэме ахаладжэння.

01:19. Яшчэ некалькі кіруючых стрыжняў высунута, каб павялічыць магутнасць рэактара і падняць тэмпературу і ціск у параразмеркавальніку. Правілы эксплуатацыі патрабавалі, каб як мінімум 15 кіруючых стрыжняў увесь час заставаліся ў актыўнай зоне рэактара. Мяркуецца, што ў той момант у актыўнай зоне ўжо заставалася ўсяго 8 кіруючых стрыжняў. Аднак там яшчэ былі аўтаматычна кіруемыя стрыжні, што дазваляла павя-

лічыць эфектыўную колькасць стрыжняў у актыўнай зоне рэактара.

01:21. Аператар зменшыў ток вады праз рэактар да нармальнага, каб аднавіць узровень вады ў параразмеркавальніку, пры гэтым зменшылася ахаладжэнне актыўнай зоны рэактара.

01:22:10. У актыўнай зоне пачала ўтварацца пара (закіпела ахаладжваючая рэактар вада).

01:23:04. Закрылі клапаны турбін. Турбіны ўсё яшчэ круцяцца па інерцыі. Гэта, уласна, і было пачаткам эксперымента.

01:23:10. Аўтаматычна кіруемая стрыжні былі выдалены з актыўнай зоны. Стрыжні падымаліся прыкладна 10 секунд. Гэта была нармальная рэакцыя, каб скампенсаваць зніжэнне рэактыўнасці, што ўзнікла пасля закрыцця клапанаў турбіны. Звычайна змяншэнне рэактыўнасці выклікаецца павелічэннем ціску ў ахаладжальнай сістэме. Гэта павінна было прывесці да змяншэння пары ў актыўнай зоне. Аднак чаканага змяншэння пары не адбылося, паколькі ток вады праз актыўную зону быў малы.

01:23:35. Пачалося некантралюемае ўтварэнне пары ў актыўнай зоне.

01:23:44. Магутнасць рэактара рэзка павялічылася і прыкладна ў 100 разоў перавысіла праектную.

01:23:45. ТВЭЛы пачалі разбурацца. У паліўных каналах устанавіўся высокі ціск.

01:23:49. Паліўныя каналы пачалі разбурацца.

01:24. Адбыліся два выбухі. Першы — з-за грывучай сумесі, што ўтварылася ў выніку разлажэння вадзяной пары. Другі быў выкліканы расшырэннем пароў паліва. Выбухі выкінулі бэлькі даху чацвёртага блока. У рэактар пранікла паветра. Паветра рэагавала з графітавымі стрыжнямі, утвараючы аксід вугляроду II (чадны газ). Гэты газ успыхнуў, пачаўся пажар. Дах машыннай залы зроблены з матэрыялаў, якія лёгка ўзгараюцца. (З тых самых, якія выкарыстоўваліся на ткацкай фабрыцы ў Бухары, якая поўнасю згарэла ў пачатку 70-х гадоў. І хоць некаторыя работнікі пасля выпадку ў Бухары былі аддадзены пад суд, гэтыя ж матэрыялы выкарыстоўваліся пры будаўніцтве АЭС).

8 з 140 тон ядзернага паліва, якія ўтрымліваюць плутоній і іншыя надзвычай радыеактыўныя матэрыялы

(прадукты дзялення), а таксама асколкі графітавага замаруджвальніка, таксама радыеактыўныя, былі выкінутыя выбухам у атмасферу. Акрамя таго, пары радыеактыўных ізатопаў ёду і цэзію былі выкінутыя не толькі ў час выбуху, але і распаўсюджваліся ў час пажару. У выніку аварыі была цалкам разбурана актыўная зона рэактара, пашкоджаны рэактарнае аддзяленне, машынная зала і шэраг іншых збудаванняў.

Былі знішчаны бар'еры і сістэмы бяспекі, якія засцерагалі навакольнае асяроддзе ад радыенуклідаў, што меліся ў апрамененым паліве, і адбыўся выкід з рэактара. Гэты выкід на ўзроўні мільёнаў кюры ў суткі працягваўся на працягу 10 дзён — з 26.04.86 па 06.05.86, пасля чаго ўпаў у тысячы разоў і ў далейшым паступова зніжаўся. Па характары працякання працэсаў разбурэння 4-га блока і па маштабах вынікаў указаная аварыя мела катэгорыю праектнай і адносілася да 7-га ўзроўню (цяжкія аварыі) па міжнароднай шкале ядзерных здарэнняў.

Навошта быў патрэбен эксперымент?

У час спынення 4-га энергаблока ЧАЭС на рамонт па зацверджанай галоўным інжынерам Н. М. Фаміным праграме меркавалася правесці выпрабаванні (з адключанымі абаронамі рэактара) у рэжыме поўнага аб'ястачвання абсталявання АЭС з выкарыстаннем пры гэтым механічнай энергіі выбегу ротара генератара (вярчэнне па інерцыі) для выпрацоўкі электраэнергіі.

Дарэчы, правядзенне падобнага доследу прапаноўвалася многім атамным электрастанцыям, але з-за рызыкаўнасці эксперымента ўсе адмаўляліся. Кіраўніцтва Чарнобыльскай АЭС згадзілася...

Навошта спатрэбіўся такі эксперымент?

Справа ў тым, што ў выпадку поўнага аб'ястачвання абсталявання атамнай станцыі, а гэта можа адбыцца ў працэсе работы, спыняюцца ўсе механізмы, у тым ліку і помпы, якія пракачваюць ахаладжаючую вадку праз актыўную зону атамнага рэактара. У выніку адбываецца расплаўленне актыўнай зоны, што раўназначна гранічнай ядзернай аварыі.

Выкарыстанне любых магчымых крыніц электраэнергіі ў такіх выпадках і прадугледжвае эксперымент з

выбегам ротара турбагенератара. Пакуль круціцца ротар генератара, выпрацоўваецца электраэнергія. Яе можна і трэба выкарыстоўваць у крытычных момантах.

Звычайна праграмы такіх работ рыхтуюцца загадзя, узгадняюцца з галоўным канструктарам рэактара, генеральным праекціроўшчыкам электрастанцыі, Дзяржатам-энерганаглядам. Праграма абавязкова прадугледжвае ў гэтых выпадках рэзервавае электразабеспячэнне адказных спажыўцоў на час правядзення эксперымента.

Вельмі спрошчана актыўная зона рэактара РБМК уяўляе сабою цыліндр дыяметрам каля чатырнаццаці метраў і вышынёю сем метраў. Унутры гэты цыліндр шчыльна запоўнены графітавымі калонамі, у кожнай з якіх маецца трубчаты канал. У гэтыя вось каналы і загружаецца ядзернае паліва. З тарцавога боку цыліндр актыўнай зоны раўнамерна пранізаны скразнымі адтулінамі (трубамі), у якіх перамяшчаюцца стрыжні рэгулявання, што паглынаюць нейтроны. Калі ўсе стрыжні ўнізе (г. зн. у межах актыўнай зоны) — рэактар заглушаны. Па меры выцягвання стрыжняў пачынаецца ланцуговая рэакцыя дзялення ядраў, і магутнасць рэактара расце. Чым вышэй падняты стрыжні, тым большая магутнасць рэактара.

Калі рэактар загружаны свежым палівам, яго запас рэактыўнасці (спрошчана — здольнасць да росту нейтроннай магутнасці) перавышае здольнасць паглынаючых стрыжняў да заглушэння ланцуговай рэакцыі. У гэтым выпадку выцягваецца частка паліўных касет і на іх месца ўстаўляюцца нерухомыя паглынаючыя стрыжні (іх называюць дапаўняльнымі паглынальнікамі — ДП) як бы на дапамогу рухомым стрыжням. Па меры выгарання ўрану гэтыя дапаўняльныя паглынальнікі вымаюцца і на іх месца ўстанаўліваецца ядзернае паліва.

Аднак застаецца абавязковым правіла: па меры выгарання паліва колькасць пагружаных у актыўную зону паглынаючых стрыжняў не павінна быць менш дваццаці васьмі — трыццаці штук (пасля чарнобыльскай аварыі гэта лічба павялічана да сямідзесяці дзвюх), паколькі ў любы момант можа ўзнікнуць сітуацыя, калі здольнасць паліва да росту магутнасці акажацца большай, чым паглынаючая здольнасць стрыжняў рэгулявання.

У Чарнобылі гэта не ўлічылі...

Ліквідатары

15 мая 1986 г. была прынята пастанова ЦК КПСС і Савета Міністраў СССР, у якой асноўная работа па ліквідацыі вынікаў аварыі даручаліся Мінсярэдмашу. Галоўнай задачай было збудаванне аб'екта «Укрыццё» («Саркафаг») чацвёртага энергаблока ЧАЭС.

Літаральна ў лічаныя дні, практычна на пустым месцы, з'явілася магутная арганізацыя УБ-605, што ўключала ў сябе шэсць будаўнічых трэстаў для ўзвядзення розных элементаў аб'екта «Укрыццё», мантажны і бетонны заводы, упраўленне механізацыі, аўтатранспарту, энергазабеспячэння, вытворча-тэхнічнай камплектацыі, санітарна-бытавога абслугоўвання, рабочага забеспячэння (уключаючы сталовыя), а таксама абслугоўвання баз пражывання персаналу.

Базы пражывання і дапаможныя службы размяшчаліся на адлегласці 50—100 км ад месца правядзення работ. З улікам складанай радыяцыйнай абстаноўкі і неабходнасці захавання патрабаванняў, норм і правілаў радыяцыйнай бяспекі быў устаноўлены вахтавы метады працы персаналу з працягласцю вахты 2 месяцы. Колькасць адной вахты дасягала 10 000 чалавек.

Персанал на тэрыторыі ЧАЭС працаваў кругласутачна ў 4 змены. Увесь персанал УБ-605 камплектаваўся са спецыялістаў прадпрыемстваў і арганізацый Мінсярэдмаша, а таксама ваеннаслужачых (салдат, сяржантаў, афіцэраў) і прызваных з запасу «партызан».

Задача захавання разбуранага энергаблока, што стаяла перад УБ-605, была складанай і унікальнай, паколькі не мела аналагаў у сусветнай інжынернай практыцы. Складанасць заснавання падобнага збудавання, акрамя значных разбурэнняў, істотна пагаршалася цяжкай радыяцыйнай абстаноўкай у зоне разбуранага блока, што рабіла яго маладаступным і абмяжоўвала выкарыстанне звычайных інжынерных рашэнняў.

У лістападзе 1986 года «Укрыццё» было збудавана, а УБ-605 — расфарміравана. Узвядзенне «Укрыцця» было ажыццёўлена за рэкордна кароткі тэрмін. Аднак выйгрыш у часе і кошце будаўніцтва пацягнуў за сабою і шэраг істотных цяжкасцей: так, пад пластом бетону да

гэтай пары засталіся сотні тон ядзернага паліва. Зараз нікому невядома, што адбываецца з ім. Ёсць меркаванне, што там можа адбыцца цеплавы выбух.

Бяду маглі прадухіліць

Незадоўга да чарговай гадавіны чарнобыльскай катастрофы Служба бяспекі Украіны (правапераемніца КДБ УССР) размясціла на сваім афіцыйным Інтэрнет-сайце нядаўна расказаны матэрыялы з некаторымі падрабязнасцямі трагедыі на ЧАЭС. Яны сведчаць, што непаладкі на атамнай электрастанцыі пачаліся яшчэ да выбуху чацвёртага энергаблока.

Са 121 архіўнага дакумента архіва ўкраінскага КДБ вынікае, што ў канцы 1970-х — пачатку 1980-х будаўніцтва і работа ЧАЭС суправаджаліся многімі праблемамі. Яшчэ ў 1984 г. КДБ зрабіў вывад аб тым, што 3-і і 4-ы блокі ЧАЭС мелі сур'ёзныя канструктыўныя недахопы, з-за якіх часткова пачалі разбурацца перакрыцці блокаў.

«У 1984 годзе на 3-м энергаблоку былі заўважаны шчыліны ў плітах перакрыццяў, змяшчэнне рыгеляў і пліт. Прычынай пашкоджання ўказаных канструкцый, паводле меркавання кампетэнтных спецыялістаў, з'явіўся значны перагрэў сцен памяшкання з-за нізкай эфектыўнасці прадугледжанай праектам цеплаізалацыі», — сказана ў адным з дакументаў.

Адно са «спецыяльных паведамленняў» КДБ УССР таксама гаворыць аб тым, што абсталяванне для будаўніцтва Чарнобыльскай АЭС, якое пастаўлялі прадпрыемствы з Югаславіі, падчас было някасным. «Пры кантролі на першым і другім энергаблоках станцыі, дзе ўстаноўлена абсталяванне з прадпрыемстваў СССР, у зварачных злучэннях было значна менш дэфектаў, чым на трэцім і чацвёртым энергаблоках, абсталяванне для якіх пастаўлялася з Югаславіі», — піша ў КДБ УССР начальнік аднаго з аддзелаў спецслужбы.

З дакументаў вынікае, што ў 1982 г. на ЧАЭС адбылася аварыя, якая выклікала радыяцыйнае забруджанне атмасферы. Зразумела, яна была намнога меншай па маштабах, чым выбух на чацвёртым энергаблоку. Паводле паведамленняў, якія цытуюць работнікі КДБ, у

верасні 1982 г. «у знешняе асяроддзе праз вентыляцыйную трубу былі выкінуты радыеактыўныя прадукты», што выклікала павышэнне ўзроўняў радыяцыі вакол станцыі.

ЧАЭС па-ранейшаму небяспечная

Чарнобыльская АЭС па-ранейшаму ўяўляе сур'ёзную радыяцыйную пагрозу — такое меркаванне ў інтэрв'ю газеце «Камерсант» выказаў кіраўнік расійскага Міністэрства Аляксандр Румянцаў.

Паводле яго слоў, дах саркафага, які быў пабудаваны над чацвёртым блокам ЧАЭС, можа абваліцца ў любы момант. Міністр патлумачыў: сёння нават цяжка гаварыць аб тым, што адбываецца за сценамі саркафага. Ніякіх даследаванняў ужо многа год не праводзілася. Украіна адмовілася ад паслуг спецыялістаў курчатаўскага інстытута, праводзіць абследаванне ўласнымі сіламі ці з прыцягненнем замежных экспертаў у гэтай краіне элементарна няма грошай.

Невядома таксама, у якім стане знаходзяцца старыя канструкцыі 4-га энергаблока, на якіх пасля аварыі быў пабудаваны аб'ект «Укрыццё», празваны ў народзе саркафагам. Тады, у 1986-м, іх абследаванні не праводзіліся, а з-за смяротна небяспечнай радыяцыі ў непасрэднай блізкасці ад выбухнуўшага рэактара будаўнікам даводзілася прымяняць метады дыстанцыйнага бетанавання, кантраляваць надзейнасць якога не ўяўлялася магчымым.

Само сабой, пагроза абвальвання саркафага цалкам рэальная. Ці адбудзецца гэта, і калі — адназначна сказаць сёння не можа ніхто.

Максім НЕВІДОМЫ

«ПРЫЧЫНАЙ АВАРЫІ СТАЛА НІЗКАЯ КУЛЬТУРА...»

Чэкісты «стукалі» на самы верх пра непаладкі на Чарнобыльскай атамнай станцыі задоўга да выбуху.

Не мінула і семнаццаці гадоў, як Служба бяспекі Украіны рассакрэціла матэрыялы, што мелі непасрэднае дачыненне да чарнобыльскай трагедыі. 121 дакладная аб сітуацыі на ЧАЭС — пачынаючы з часу будаўніцтва станцыі і да ліквідацыі наступстваў аварыі — клалася на сталы вышэйшых партыйных і савецкіх кіраўнікоў рэспублікі, ляцела ў Маскву. Калі верыць гэтым сігналам, дык можна адно здзіўляцца «ўстойлівасці» аб'екта, які ўзводзіўся ў аўрале і эксплуатаваўся з ліхацтвам: выбух мог адбыцца куды раней восемдзесят шостага года і на любым з блокаў...

«Дакладная запіска КДБ УССР у ЦК КПУ аб сістэматычных парушэннях тэхналогіі правядзення будаўнічых работ на асобных участках будаўніцтва Чарнобыльскай АЭС. 17 студзеня 1979 года.

...Паводле аператыўных даных, на асобных участках будаўніцтва Чарнобыльскай АЭС маюць месца факты адступлення ад праектаў і парушэння тэхналогіі, што можа прывесці да аварыі і няшчасных выпадкаў. Калоны каркаса машыннай залы зманціраваны з адхіленнямі ад разбівачных восяў да 100 мм, між асобнымі з іх ад-

сутнічаюць гарызантальныя сувязі, сценавыя панелі пакладзены з адхіленнямі восяў да 150 мм...

Рэзалюцыя Шчарбіцкага: Трэба тэрмінова: а) стварыць камісію для праверкі і распрацоўкі прапановы для ЦК КПУ, б) ці паслаць шыфраграму тав. Непарожняму з прапановай яму гэта зрабіць».

«Спецыяльнае паведамленне УКДБ УССР па Кіеве і Кіеўскай вобласці аб радыеактыўным забруджанні ўчастка санітарнай зоны Чарнобыльскай АЭС. 20 красавіка 1981 года.

...19 красавіка 1981 г. у 11 гадзін стралком ВВАР ЧАЭС было выяўлена прасочванне (у выглядзе кропель) у трубаправодзе актыўных вод блока нумар адзін, аб чым было дакладзена начальніку змены ЧАЭС... Пры пракачцы дэактывуючага раствору цеча ўзмацнілася... Службай радыяцыйнай бяспекі вызначана плошча да 180 кв. метраў з узроўнем радыяцыі, што дасягае 20 мікрарэнтген у сек. (пры норме 0,8 мікрарэнтгена ў сек.). Пад уздзеяннем ветру была забруджана тэрыторыя да 800 кв. метраў.

Панічных чутак і негатыўных настрояў не выяўлена».

«Дакладная запіска старшыні КДБ УССР Першаму сакратару ЦК КПУ аб радыяцыйнай сітуацыі, што складалася ў раёне размяшчэння Чарнобыльскай АЭС у выніку аварыі 9 верасня 1982 года. Зусім сакрэтна, асабіста тав. Шчарбіцкаму.

...Вызначана, што на асобных напрамках (да 14 км на паўночны ўсход ад АЭС і 5 км на поўдзень і паўднёвы захад) мае месца пэўнае павышэнне радыеактыўнасці верхняга пласта глебы, фіксуюцца цяжкарастваральныя, гэтак званыя «гарачыя часціцы» — асабліва ў раёне хутара Чыстагалаўка, дзе сітуацыя можа выклікаць цяжкія наступствы».

«Спецыяльнае паведамленне УКДБ УССР па Кіеве і Кіеўскай вобласці ў 6-е ўпраўленне КДБ УССР аб выяўленых недахопах праектавання 3-га і 4-га энергаблокаў ЧАЭС. 17 сакавіка 1984 года.

...У плітах перакрыццяў маюцца трэшчыны, адзначана змяшчэнне рыгеляў, пліт перакрыццяў, навесных жалезабетонных і керамзітавых пакрыццяў. Назіранні паказваюць, што за апошнія 2-3 месяцы адбываецца далейшае спаўзанне пліт з перакрыццяў рыгеляў. Прычы-

на — значны перагрэў сцен барабанаў-сепаратараў з-за неэфектыўнай работы цеплаізаляцыі, якія разбураюцца пад уздзеяннем высокіх тэмператур і пастаяннага радыеактыўнага выпраменьвання...»

«Спецыяльнае паведамленне 6-га аддзела УКДБ УССР па Кіеве і Кіеўскай вобласці ў 3-ці аддзел 6-га ўпраўлення КДБ УССР аб магчымых негатыўных наступствах зніжэння магутнасцей энергаблокаў Чарнобыльскай АЭС. 4 лютага 1986 года.

...Выпрацаваная ЧАЭС электраэнергія паступае ў адзіную энергетычную сістэму краіны па некалькіх лініях, што ўваходзяць у Аб'яднанае дыспетчарскае ўпраўленне паўднёвымі энергасістэмамі (АДУ Поўдня).

У 1985 годзе побач з планавымі рамонтамі мелі месца аварыйныя прыпыненні энергаблокаў і няспраўнасці абсталявання па розных прычынах, акрамя таго, 26 разоў на працягу года праходзіла зніжэнне магутнасці станцыі па камандзе дыспетчараў АДУ Поўдня. На думку спецыялістаў, кожнае зніжэнне магутнасці негатыўна адбіваецца на надзейнасці рэактараў РБМК, бо, паводле тэхнічнага праекта, яны павінны працаваць у базавым рэжыме. Пры змене ж магутнасці павялічваецца выкід радыеактыўных аэразолей у навакольнае асяроддзе, адбываецца няпоўнае выгаранне ядзернага паліва, ствараецца тэмпература перанапружанасці...

Рэзалюцыя: Гэтая праблема вядома Мініэнерга і Саюзатамэнерга». «Паведамленне КДБ УССР у КДБ СССР аб выбуху 4-га энергаблока Чарнобыльскай АЭС 26 красавіка 1986 года.

26 красавіка ў 1 гадзіну 25 мін. у памяшканні 4-га энергаблока ЧАЭС пры падрыхтоўцы яго да планавага рамонтнага адбыўся выбух з наступным пажарам...

Праведзены нарады з кіраўнікамі і сакратарамі партыйных арганізацый прадпрыемстваў па растлумачэнні насельніцтву ўзніклай сітуацыі. Субота — 26 красавіка гг. — аб'яўлена выхадным днём».

«Паведамленне 3-га аддзела 1-га ўпраўлення КДБ УССР аб магчымых прычынах аварыі на Чарнобыльскай АЭС. 7 мая 1986 года.

...Пакідаючы ўбаку тэхнічныя дэталі, аб якіх меркаваць цяжка, думкі большасці людзей зводзяцца да таго, што агульнай прычынай аварыі стала нізкая культура

работнікаў АЭС. Гаворка ідзе не пра кваліфікацыю, а пра культуру працы, унутраную дысцыпліну і пачуццё адказнасці. Сярод магчымых прычын аварыі называюць таксама паспешлівасць са здачай у эксплуатацыю 4-га энергаблока. Гавораць аб тым, што здавалі яго да-тэрмінова, да партыйнага з'езда, а цяпер былі павінны спыніць для дапрацоўкі (гэтыя звесткі не правераны, мажліва, яны памылковыя)».

«Інфармацыйнае паведамленне КДБ УССР у ЦК КПУ аб нестабільнай маральна-псіхалагічнай атмасферы ся-род работнікаў Упраўлення будаўніцтва Чарнобыльскай АЭС. 22 жніўня 1986 года».

«20 жніўня 1986 года каля 20 гадзін на дошцы аб'яў Палескага СПТВ-10, дзе часова размешчаны каля 800 рабочых Упраўлення будаўніцтва ЧАЭС, нам. сакратара партыйнай арганізацыі выявіў і сарваў аб'яву (выканана фламастэрам на аркушы белай паперы 1 м на 0,5) з заклікам падрыхтаваць калектыўны ліст у ЦК КПСС, а таксама выехаць у Кіеў, у розныя інстанцыі, паколькі ў сувязі з рашэннем Мінэнерга СССР частка кватэр, вы-дзеленых для рабочых гэтага ўпраўлення, была перада-дзена Дырэкцыі АЭС. З рабочымі праведзена растлума-чальная гутарка. Адмоў ад выхаду на працу і негатыў-ных праяў не было».

Далей усё пайшло сваёй чарадою. Рапарты пра не-дахопы ў рабоце па ліквідацыі наступстваў аварыі, пра парушэнні ў збудаванні «саркафага» над узарваным рэ-актарам, пра пападанне радыеактыўных вод у басейны рэк Дзясна і Днепр, пра сельскагаспадарчую прадук-цыю — малако і мяса, заражаныя радыенуклідамі, — іх было рэкамендавана пакласці ў халадзільнікі Данецкай і Жытомірскай абласцей, а пасля рэалізаваць праз ган-длёвую сетку.

Знамянальна, што апошнія дакументы ў пераліку да-туюцца «перыядам развалу Савецкага Саюза». Што ад-бываецца цяпер на ўжо непрацуючай, але па-ранейша-му небяспечнай Чарнобыльскай АЭС, у час дзяржаўнай незалежнасці Украіны, нам раскажуць праз паўвека.

Вадзім КАРПАЎ,
Станіслаў ПРАКАПЧУК

ЗОНА АДЧУЖЭННЯ

Па дарозе ў Чарнобыль на кантрольна-прапускным пункце каля ўезда ў зону да нас падсаджваецца спадарожніца — Зінаіда Бондар. Яна, як высвятляецца, супрацоўнік экалагічнага цэнтра, які займаецца вывучэннем мясцовых прыродных анамалій.

Чарнобыль

— Ласі цяпер тут такія здаравенныя, — дзеліцца яна навінамі з радыеактыўнага лесу. — Вельмі шмат ваўкоў развялося. Мы спецыяльна пасялілі ў зоне коней Пржавальскага — яны ахвотна ядуць радыеактыўную траву. Спачатку шэрыя драпежнікі іх забівалі, але конікі хутка асвоіліся і навучыліся даваць адпор. Збіраюцца ў выпадку небяспекі ў табун — старэйшыя жывёлы становяцца па перыметры, малодшых заганяюць у цэнтр. Дзікоў таксама вельмі шмат, але іх мяса дрэннае, «бруднае». А вось сала есці можна, у тлушчы няма радыяцыі. Кураціна, дарэчы, таксама больш ці менш чыстая.

— А што яшчэ можна ўжываць з мясцовых прадуктаў?

— Грушы, яблыкі. Яны радыяцыю не назапашваюць і валодаюць радыепратэктарнымі якасцямі. Як і морква, буракі. Чарніцы ж, грыбы — катэгарычна нельга. А вось з-пад гэтага моста цераз Прыпяць, — паказвае нам экалагічны праваднік, — зараз кожны год у кастрычніку на дарогу выпаўзае мноства змей. Чаму — невядома. Раней такога не назіралі...

Аварыя прымусіла Чарнобыль марудна і пакутліва паміраць. Выглядае горад як нейкае паўсоннае царства, напоўненае бяклымі дамамі і вуліцамі. На многіх вокнах фольга ці празрыстая плёнка — хоць якая, але ахова ад радыеактыўнага пылу. Гарадскія фарбы сцёрты — нічога яркага, прыкметнага. Усё па-асенняму цьмянае і шэрае, нібыта глядзіш чорна-белы фільм.

Ніводнага святлафора, ледзь поўзаюць грузавікі і аўтакраны. Правіла руху для пешаходаў адно, і лепш захоўваць яго няўхільна: нельга сыходзіць на абочыну. Інакш можна трапіць у прытоеную радыеактыўную пляму...

Жывуць у горадзе вахтавікі, якія абслугоўваюць канчаткова пакінутыя колькі гадоў назад блокі злашчаснай АЭС. Графік такі: два тыдні ў радыяцыі, два тыдні дома. Працуе ў зоне прыкладна 8 тысяч чалавек. З іх 4 тысячы — па лініі МЧЗ, 600 міліцыянераў. Сустрэлі мы і супрацоўнікаў рэспубліканскага антытэрарыстычнага цэнтра. Нядаўна з улікам сітуацыі ў свеце яны ўзялі ЧАЭС пад свой кантроль.

Асноўная форма вопраткі прахожых — абарончы камбінезон і цяжкія чаравікі. Жанчын зусім мала. Ні кветак, ні водару духоў.

Няма і ўжо, відавочна, ніколі не будзе тут загса, раддома, школ, тэхнікумаў... Але нейкія прыкметы і сёння, праз столькі год пасля аварыі, зберагаюцца. Вось справа па вуліцы паштовае аддзяленне. Штомесяц праз яго праходзіць каля дзвюх тысяч пісем. У асноўным для арганізацый. Па адрасах сельскіх самасёлаў, якія не пажадалі пакідаць сваю радыеактыўную радзіму, паштовая крынічка бедная — 40-60 пасланняў. Іх развозяць не спяшаючыся, раз у месяц разам з пенсіямі.

Сам Чарнобыль быццам бы знік з геаграфічнай карты. Усе пасланні, пераводы, газеты паступаюць на паштовы індэкс пасёлка Іванкова, які знаходзіцца непадалёку, але за межамі 30-кіламетровай зоны.

Выходзіць у пракажоным горадзе свая газета — «Чарнобыльскі веснік». Працуюць чыгуначная каса, аптэка, паліклініка, тэлеграф, ашчадная каса, кафэ, некалькі харчовых магазінаў. У кожнай кропцы грамадскага харчавання ўстаноўлены радыёпрыёмнікі (яны ўключаны пастаянна) і тэлефон экстраннай сувязі на той вы-

падак, калі радыяцыя вырвецца з аварыйнага чацвёртага блока. Такая магчымасць не выключаецца, і таму над саркафагам, ці, як яго называюць, аб'ектам «Укрыццё», мяркуецца ўзвесці яшчэ адзін гіганцкі каўпак.

У чарнобыльскіх магазінах — паўфабрыкаты, каўбаса, садавіна, мяса... Цэны як і паўсюдна. Асаблівы попыт у вахтавага народу на тварожныя сыркі, малако і алкаголь. Прадаюць «градусы» не ўвесь дзень, а толькі з сямі вечара. Адзін час у зоне ўвогуле дзейнічаў «сухі» закон, пакуль народ не пачаў атручвацца самапалам, які аказаўся страшней за нукліды. Дарэчы, спецыялісты пры паездцы ў насычаныя мікра- і макрарэнтгенамі тэрыторыі рэкамендуюць «патрошку ўжываць».

— Самы папулярны ў нас напой — гарэлка, — прасвячае прадавец аднаго з мясцовых бараў Андрэй Клімаў. — Самае ходкае віно — «Каберне», самы п'яны дзень — аўторак, калі вахта пачынаецца, а самая папулярная закуска — карамель. Пакаштуйце...

— А колькі алкаголю ў сярэднім купляюць вахтавікі?

— Прыкладна па паўлітра на брата ў суткі. Жанчыны звычайна бяруць дэсертнае віно.

Ёсць у Чарнобылі і свая гарадская міліцыя. Але работы ў яе не асабліва многа. Арганізаванай злачыннасці тут няма — і яе радыяцыя патруціла. Прастытуцыя, наркаманія, бандытызм — гэта турботы вялікага свету, але не зоны. Самае распаўсюджанае злачынства — кватэрны крадзеж. Ды і тых нямнога. Часцей за ўсё вартавым парадку прыходзіцца адлаўліваць у зоне бамжоў і ўцеклых злачынцаў, якія спрабуюць знайсці ў пакінутай хаце прыстанак або вывезці праўдамі і няпраўдамі радыеактыўны метал.

Ніводнага таксі, ніводнай вясёлай кампаніі. Ні рэкламы, ні афіш. Такое ўражанне, што горад заснуў і яго забылі разбудзіць. Ды і цішыня тут якаясьці асаблівая. Цісне так, быццам даўно знаходзішся ў замкнутай прасторы. Потым разумеш, адкуль узнікае такі настрой. Ва ўсім горадзе — ніводнага дзіцяці. Не чуваць дзіцячага смеху і гоману. Чарнобыль — горад напужаных дарослых, якія добраахвотна прыходзяць у радыяцыю. Чаго — зразумела. Тут ёсць праца. За рызыку і шкоднасць плацяць гусцей (сярэдняя зарплата ў зоне — 150 долараў), грошы не затрымліваюць. АЭС хоць і зачынілі, але

яшчэ патрэбна супакоіць яе плоць, канчаткова вывесці з эксплуатацыі сотні тон ядзернага паліва.

Уваход у адміністрацыю зоны — прыкметны. Над пад'ездам гарыць экран штатнага дазіметра — ён паказвае гарадскі фон. Зараз высвечваецца 77,3 мікра-рэнтгена, што разоў у сем вышэй, чым, скажам, у Маскве. Усім без выключэння наведвальнікам трэба прайсці праз турнікет радыеактыўнага кантролю. Дзяжурны ахоўнік паказвае, як стаць, як прыкласці да датчыкаў далоні.

Нас прымае сам начальнік адміністрацыі Зоны адчу-жэння (дзе яшчэ ў свеце ёсць такая?) Уладзімір Халоша. У яго прыёмнай радыеактыўны фон меншы, чым на вуліцы, — каля 50 мікрарэнтген, і пышна, як у рэнтгенаўскіх кабінетах, зелянеюць у гаршках расліны.

— Уладзімір Іванавіч, вы ў Чарнобылі працуеце ўжо не адзін дзесятак год. Аб зоне ходзіць многа чутак, легенд... Што ёсць, чаго няма?

— Міф першы. Нібыта ў зоне яшчэ да аварыі праводзіліся вопыты па замбіраванні людзей у межах Украіны. Так, быў у трох кіламетрах ад АЭС так званы Чарнобыль-2, дзе дзейнічала мацнейшая радыелакацыйная станцыя супрацьракетнай абароны. Яна і зараз стаіць, толькі не функцыянуе. Але гэта лакатар, не больш таго.

Міф другі. Радыяцыя нібыта парадзіла новую пароду жывёл — воўка-сабак. Маўляў, гэтыя істоты нябачаных памераў з лютасцю звера і хітрасцю дамашняй жывёлы. Так, з'явіліся вельмі вялікія калматыя дварнякі памерам з добрую аўчарку. Але мутантаў лавіць не прыходзілася. Змены ў прыродзе, канечне, назіраюцца. Каля закрытага горада Прыпяць ёсць, напрыклад, сасновая алея з незвычайна доўгімі голкамі. А вось паглядзіце фатаграфію гэтай гіганцкай савы — яна прыляцела днём прама да АЭС...

— Ёсць у зоне свае анекдоты?

— Поўна. Вось хаця б такі. Бабку ў лесе спыняюць: «У цябе ж грыбы ў кашолцы радыеактыўныя — 2000 мікра-рэнтген». — «Дык не для сябе ж збіраю — на продаж».

Смяцца не хацелася, таму што анекдот моцна быў падобны на праўду.

Яшчэ даведаліся, што ёсць у Чарнобылі свая футбольная каманда, у якой гуляе і сам Халоша.

АЭС

Памятаецца, яшчэ год дзесяць назад пры пад'ездзе да АЭС стаялі прыціхлыя хаты эвакуіраванага сяла Капачы. Дазіметр паказваў тады 900 мікрарэнтген. Зараз тут палянка. І толькі старыя яблыні нагадваюць, што калісьці ў гэтым месцы было жыллё. Дамы так безнадзейна і «гучна» фанілі, што ў рэшце рэшт пахавалі ўсю вёску.

Галоўны інжынер энергаблокаў па эксплуатацыі Андрэй Шацман падрабязна, але без усялякага энтузіязму апавядае нам, як і калі будуць канчаткова ліквідоўваць АЭС. Ён таксама па-свойму хавае станцыю. Але калі мы гаворым яму аб гэтым, субяседнік усур'ёз злуецца:

— У кожнай АЭС ёсць свой тэрмін эксплуатацыі. Нічога асаблівага ў маёй працы няма, — і пачынае шкуматаць шарыкавую ручку.

— Пра тую аварыю багата рознага гавораць. І аб нібыта дыверсіі і нават аб умяшальніцтве агрэсіўных іншапланецян. А што ўсё ж такі, на ваш погляд, тады сталася?

— Гэта была памылка персаналу і канструктараў. Нічога іншага. Нельга было выводзіць рэактарную ўстаноўку ў крытычны стан...

Прыпяць

Ад АЭС да былога горада атамшчыкаў Прыпяці кіламетры два. Справа па ходу машыны застаецца саркафаг, наперадзе мост цераз чыгуначныя пуці. І сёння пераадолець яго лепш як мага хутчэй — ён быў накрыты тады радыеактыўным воблакам. Злева ад дарогі ў высокай сухой траве ўзвышаюцца, як сланечнікі, галоўкі чырвоных макаў, што папярэдзваюць аб нябачнай небяспецы. Тут, напэўна, самыя грозныя плямы Зоны. Сам горад ужо наперадзе. Ён як быў, так і застаўся арыштаваным — за калючым дротам. У яго адзін уезд. Ля шлагбаума ўзброены нарад з чатырох міліцыянераў-вахтавікоў. Уважліва правяраюць пропускі, дазвол на фотаздымку.

— Едзьце самі, суправаджаць не будзем...

Ідзем па вуліцах Прыпяці і чуем нейкія дзіўныя гукі. Нешта побач вохкае, скрыпіць, енчыць. Нібыта горад скардзіцца на свой няшчасны лёс.

Заходзім у адну з мёртвых дзевяціпавярховак. Ад ліфта, які засеў паміж пятым і шостым паверхамі, заста-лася адна скарожаная скрыня — электроннае начынне ўсё вырвана з каранем: марадзёры пастараліся. Дзве-ры ў кватэрах расчынены. Ні абажураў, ні плафонаў, ні ракавін. Лінолеум месцамі выдраны. На падлозе ля разбітых вокан дажджавыя лужыны, якія набралі з дахаў радыяцыі. Між рамамі быццам успыхвае яркая жоўтая пляма. Аказваецца, высахлы трупік канарэйкі. Відавочна, птушка спрабавала ды не змагла паляцець услед за сваімі гаспадарамі. На падлозе адной з кватэр раскіданы часопісы «Вясёлыя карцінкі» за той самы 1986 год. Дзеці, якія чыталі гэтыя нумары, цяпер ужо сталі дарос-лымі.

Горад паступова зарастае. Там, дзе былі вуліцы і пад'езды, падымаецца густы хмызняк, асфальт пасту-пова знікае пад націскам палескіх зараснікаў. Дрэвы падступілі ўжо да паштовага аддзялення і забіраюцца галінкамі ў выбітыя вокны.

Перад адным з дамоў зямля перакапана — нейкім чынам у горад прарываюцца дзікі, каб пагарэзіць на са-мых ціхіх у свеце вуліцах, паласавацца зараз ужо дзікімі яблыкамі. Гадзіннік на будынку басейна паказвае без чвэрці дванаццаць. Відавочна, у тыя хвіліны і спынілася назаўсёды жыццё Прыпяці...

...У гасцініцы Чарнобыля праходзім чарговую пра-верку на персанальную радыеактыўнасць. Прыбор рап-там загудзеў, загарэлася чырвоная лямпачка. Як толькі памылі падэшвы чаравікаў, апарат прыветліва зага-рэўся зялёным святлом. Усё добра...

Анатоль ДЗЯТЛАЎ

«РЭАКТАР ПАВІНЕН БЫЎ ВЫБУХНУЦЬ...»

Досыць працяглы час сярод спецыялістаў-ядзершчыкаў не аціхаюць спрэчкі аб прычынах узрыву рэактара на ЧАЭС. Напісаны артыкулы, абаронены дысертацыі, праведзены навуковыя канферэнцыі па дадзенай тэматыцы, але кропку яшчэ рана ставіць. Пэўна можна сцвярджаць, што ўзрыў рэактара быў абумоўлены не толькі памылкамі персаналу АЭС і канструктарамі.

Пошук неабходна прадоўжыць. Карэспандэнтам газеты «Комсомольское знамя» УССР удалося ўзяць інтэрв'ю ў былога намесніка галоўнага інжынера ЧАЭС Анатоля Сцяпанавіча Дзятлава.

Новы кіеўскі мікрараён. Стандартны панельны дом. Абабітыя дэрмацінам дзверы. Звонім. Адчыняе высокі хваравіта худы чалавек. З-пад бялявых броваў — разумны, уважлівы пагляд. Ён ветла ўсміхаецца, падае руку... Толькі павітаўшыся, міжволі заўважаем на руках плямы радыеактыўных апёкаў. Бледна-ружовыя, але прыкметныя плямы... Гэта — былы намеснік галоўнага інжынера Чарнобыльскай АЭС А. Дзятлаў. Асуджаны, прыгавораны — значыць, вінаваты ва ўсім вядомым злачынстве. Законам і людзьмі Дзятлаў прызнаны адным з асноўных «аўтараў» найбуйнейшай катастрофы XX стагоддзя.

Няварта хаваць: мы ішлі да Дзятлава як да злачынца. А выйшлі з ягонае кватэры, як з жытла ахвяры. Мы

збіраліся выкрываць, а давялося спачуваць... і пагаджацца.

— Распавядзіце крыху пра сябе. Кажуць, што да работы на Чарнобыльскай АЭС вы займаліся на Далёкім Усходзе энергетычнымі ўстановамі атамных падводных лодак?

— Так, гэта праўда. Нарадзіўся я ў 1931-м пад Краснаярскам. Па адукацыі і працоўным стажы — кваліфікаваны спецыяліст па эксплуатацыі ядзерных энергетычных устаноў. Праца на Далёкім Усходзе мне падабалася. Але аднойчы ў час водпуску я заехаў на будоўлю Чарнобыльскай АЭС. І дамовіўся з дырэктарам Віктарам Пятровічам Бруханавым наконт працы намеснікам начальніка цэха. У Чарнобылі я ўдзельнічаў у мантажы, пуску і эксплуатацыі ўсіх чатырох блокаў. Калі ж вялося следства, дык усё падводзілася да таго, што віноўнікі — аператыўны персанал і, у першую чаргу, сам Дзятлаў. Аднак работнікі ЧАЭС разабраліся ўсё ж у тым, што аварыя адбылася зусім не па нашай віне. Таму ў часе суда пераважная большасць сведкаў не адмаўляла маёй кампетэнтнасці. Больш за тое, самі матэрыялы працэсу, на мой погляд, пераканаўча даказваюць: аператыўны персанал станцыі — не вінаваты.

— Але прыгавор, як усім вядома, быў зусім іншы. Як вы гэта растлумачыце?

— Прыгавор не мог быць іншы. Магу паспрачацца, што вы не назавецце ніводнага факта пакарання за буйныя аварыі апошніх гадоў каго-небудзь іншага, акрамя дыспетчараў, аператараў, капітанаў і падобных «стрэлачнікаў». Добра сказана пра гэта ў надрукаваным у часопісе «Молодая гвардия» лісце горнавыратавальнікаў з Данецкай вобласці, якія ліквідоўвалі наступствы атручвання шахты: «Створана і дакладна дзейнічае сістэма вываду з-пад адказнасці асноўных віноўнікаў бязладдзя. Манапаліст сам раследуе аварыю, сам вызначае меры і кантралюе іх выкананне».

У нас на чарнобыльскай станцыі ўсё было цюцелька ў цюцельку гэтак жа. Ні адна камісія, а іх было некалькі, не ўключала прадстаўнікоў аператыўнага персаналу, гэта значыць тых, каго абвінавачвалі ў аварыі. Камісіі складаліся толькі з патэнцыяльных, а часам і фактычных віноўнікаў катастрофы. Аб'ектыўнага раследавання чакаць ад іх было нельга. Яго й не было. І тым матэрыя-

лам, які абвяргалі агульнапрынятую версію, на міжведамасных навукова-тэхнічных саветах 2 і 17 ліпеня 1986 года пад старшынёўствам акадэміка А. П. Аляксандрава ніякай увагі не ўдзялялі. На гэтых нарадах і была выпрацавана канцэпцыя аварыі, якая адводзіла стваральнікаў абсталявання ад адказнасці і якая перакладвала ўсю віну на персанал. Матэрыялы нарадаў ляглі ў аснову даклада ўрадавай камісіі, які быў накіраваны ў Палітбюро ЦК КПСС, Савет Міністраў СССР і МАГАТЭ.

Ці варта здзіўляцца, што ў рашэннях Палітбюро было выразна сказана пра нашу віну? Таму разлічваць на аб'ектыўнасць суда было б, прынамсі, наіўна.

Праўда, з трыбуны XX з'езда КПСС прагучала неверагоднае — было сказана, што Палітбюро і ўрад не разабраліся ў прычынах чарнобыльскай аварыі. Не, няпраўда, што, маўляў, не разабраліся — не захацелі разбірацца! Ніхто ж не перашкаджаў вышэйшым органам улады прыцягнуць да аналізу прычын аварыі лепшыя навуковыя сілы, уважліва вывучыць, так сказаць, гісторыю пытання...

— Значыць, у чарнобыльскай катастрофы былі пэўныя перадумовы?

— Перадумовы? Не тое слова! Афіцыйнае тлумачэнне таго, што здарылася, гучыць так. Аварыя адбылася ў выніку неверагоднага супадзення некалькіх грубых парушэнняў персаналам абслугі норм і правілаў эксплуатацыі энергаблока. Але мне няцяжка даказаць, што рэактар РБМК-1000 немінуча павінен быў дзе-небудзь выбухнуць. Практычна неведомы грамадскасці такія факты.

У 1975 годзе на Ленінградскай АЭС адбылася аварыя: разгерметызаваўся канал на такім жа рэактары, як у Чарнобылі. Камісія з супрацоўнікаў Інстытута атамнай энергіі імя Курчатава разабралася ў здарэнні і распрацавала спіс рэкамендацый па павышэнні надзейнасці рэактара, у тым ліку і па такіх важных пытаннях, як змяншэнне паравога каэфіцыента рэактыўнасці, стварэнне хуткадзейнай сістэмы аварыйнай засцярогі.

Ажыццяўляць гэтыя рэкамендацыі пачалі праз дзесяць з гакам гадоў, ужо пасля чарнобыльскай катастрофы.

Далей. У 1983 годзе, калі ў нас, у Чарнобылі, рабілася загрузка рэактара тэхналагічным палівам, былі зроблены фізічныя замеры характарыстык актыўнай зоны і выяўлена надзвычай небяспечная з'ява — стрыжні ава-

рыйнай аховы пры сваім руху ўніз на працягу пяці секунд уносілі ў рэактар не адмоўную, а станоўчую рэактыўнасць. Аднак камісія па фізічным пуску цалкам беспадстаўна палічыла магчымым дапусціць рэактар да эксплуатацыі. З камісіяй пагадзіўся і інспектар Дзяржатамэнерганагляду. Праўда, навуковы кіраўнік, разумеючы, наколькі гэта небяспечна, піша пісьмо галоўнаму канструктару аб неабходнасці ліквідацыі дэфекту. Канструктар да снежня 1984 года распрацоўвае тэхнічнае заданне, і... на гэтым усё заканчваецца.

Спатрэбілася катастрофа, каб гэтым пытаннем нарэшце-такі ўсур'ёз заняліся і пачалі мяняць стрыжні ў рэактары!

І яшчэ адзін надзвычайны факт. Начальнік групы па надзейнасці і бяспецы атамных станцый з рэактарамі РБМК лабараторыі Інстытута імя Курчатава В. П. Волкаў неаднойчы падаваў дакладныя запіскі ўсім сваім кіраўнікам з абгрунтаваннем небяспекі рэактара і даваў прапановы па яго ўдасканаленні. Увагі на іх ніхто не звяртаў. Урэшце рэшт В. П. Волкаў вымушаны быў звярнуцца да самога акадэміка А. П. Аляксандрава. Але, на жаль, так і праляжала яго дакладная ў канцылярыі прэзідэнта АН СССР да самай аварыі. Калі ж здарылася бяда, Волкаў перадаў усе матэрыялы ў Пракуратуру СССР. Пасля гэтага яго перасталі пускаць у Інстытут. Тады ў пошуках праўды ён напісаў самому М. С. Гарбачову. З апарата ЦК КПСС матэрыялы В. П. Волкава пераслалі ў Дзяржатамэнерганагляд. Там стварылі камісію, якая і прызнала правату спецыяліста.

Вось дзе й на самай справе неверагоднае супадзенне жахлівай халатнасці!

Нішто не перашкаджала навуковаму кіраўніку работ па стварэнні рэактара акадэміку А. П. Аляксандраву і галоўнаму канструктару М. А. Даляжалю ўдасканаліць рэактар пасля аварыі на Ленінградскай АЭС, пасля вынікаў пусковых выпрабаванняў у Чарнобылі, пасля сур'ёзных папярэджанняў В. П. Волкава! Было б зроблена гэта своечасова — катастрофы не адбылося б. Дык хто ж сапраўдныя злачынцы — мы ці яны?

На судзе, дарэчы, матэрыялы аб віне канструктара рэактара былі выдзелены ў асобнае судаводства. Чым яно скончылася — ніхто не ведае.

— Па чутках (афіцыйных паведамленняў няма), справа канструктараў спынена ў сувязі з адсутнасцю судовай перспектывы. Яны, ці бачыце, трапляюць пад амністыю, аб'яўленую з нагоды 70-годдзя Савецкай улады.

Праўда пра сапраўдныя прычыны аварыі, калі мы вас правільна зразумелі, дагэтуль так і не сказана. Як вы мяркуеце, чаму?

— Таму, што сапраўдныя віноўнікі катастрофы моцна звязаны агульнай хлуснёю. Часам яна настолькі відавочная, што проста дзіву даешся, як людзі аб гэтым не здагадваюцца.

Хлусня пра Чарнобыль распаўсюджваецца мільённымі тыражамі. Вось элементарны прыклад. Карэспандэнт «Правды» Крывамазаў, са слоў старшыні ўрадавай камісіі па расследаванні трагедыі ва Уфе, піша: «Успомнім, што ў Чарнобылі існавалі цэлыя чатыры сістэмы засцярогі «ад дурня» — чатыры ўмудрыліся адключыць». Няўжо і сапраўды гэтак было? Хоць бы падумалі людзі, перш чым казаць! Мы што — самазабойцы, каб адключаць ахову?

Ісціна заключаецца ў тым, што на рэактары РБМК-1000 у 1986 годзе наогул не было аніводнай так званай засцярогі «ад дурня». Я пісаў пра гэта ў «Правду», але адказу так і не дачакаўся... І гэта не адзінкавы выпадак. Акадэмік Булдакоў са старонак часопіса «Смена» (№ 24 за 1990 год) сцвярджае, што не было запозненай, а была своечасовая эвакуацыя насельніцтва з Прыпяці. Пра якую своечасовасць можна гаварыць, калі 26 красавіка да 12 гадзін не было цалкам зразумела, што людзі ў Прыпяці жыць не павінны. Навошта ж гаварыць заведуючую хлусню?

Я хачу падкрэсліць: Л. А. Булдакоў — медык, непасрэднай адказнасці за аварыю ён не нясе. Цяпер уявіце сабе, што гавораць людзі, непасрэдна вінаватыя ў катастрофе, скажам, акадэмік Анатоль Пятровіч Аляксандраў. Ён з самага пачатку падзей і да сёлетняга часу (мяркую па апошняй публікацыі «Огонька») гаворыць пра адказнасць персаналу абслугі.

Давайце падумаем разам. Калі афіцыйная версія аб прычынах катастрофы справядлівая, дык навошта засакрэчваць усе звесткі аб аварыі? Спецыялісты, якія не

працуюць на АЭС, павінны ведаць аб катастрофе, каб не нарабіць падобных памылак, і ім не казалі ні слова, бо гэтыя людзі разабраліся б у сапраўднай надзейнасці рэактара аляксандраўскай вытворчасці.

— Добра, але ніхто не пазбаўляў вас і іншых спецыялістаў права голасу на судзе.

— Правільна. Я й не збіраўся маўчаць. Матэрыялы працэсу, як я ўжо казаў, цалкам даказваюць нашу невінаватасць.

Да справы далучана красамоўнае прызнанне самога акадэміка Даляжалея. Дазволю сабе працытаваць яго.

«Пры рабоце з двухпрацэнтным абагачэннем урана ўплыў паравога эфекту і рэактыўнасці рэгулюецца пастаноўкай каналаў спецыяльных паглынальнікаў, што строга прадугледжваецца ў эксплуатацыйных інструкцыях. Адступленне ад іх недапушчальнае, бо робіць рэактар некіруемым».

Наш рэактар дадатковых паглынальнікаў у актыўнай зоне не меў. Атрымліваецца, што рана ці позна павінен быў узарвацца — паводле прызнання самога галоўнага канструктара!

Даляжаль, дарэчы, — адзіны са спецыялістаў, якія займаліся рэактарамі, сказаў праўду. Ён, як бачыце, сам прызнаў, што той рэактар, які быў у Чарнобылі, быў некіруемы, а аварыйная засцярога не была належным чынам сканструявана. Аляксандраў жа дасюль усё валіць на аператыўны персанал і нічога не прызнае.

Прыгадайце: катастрофа пачалася з націску кнопкі аварыйнай аховы. Хачу патлумачыць: кнопка гэтая служыць і для звычайнага спынення рэактара ў нармальным умовах. Дык вось, 26 красавіка 1986 года мы націснулі на кнопку ў звычайных, прадугледжаных усімі канструкцыямі рэжымах, каб заглушыць рэакцыю. І замест гэтага атрымалі выбух.

Як наогул такое магло быць — аварыйная засцярога не глушыць, а ўзрывае рэактар? Адказ можа быць толькі адзін — гэтак ён быў сканструяваны. Улічваючы ўсё сказанае, я хачу адкрыта заявіць: у катастрофе на Чарнобыльскай АЭС зусім не вінаватыя ні будаўнікі, ні мантажнікі, ні вытворцы абсталявання, ні работнікі станцыі. Цалкам і поўнасцю адказнасць за яе павінны несці фізікі і канструктары.

— Аварыя — вялікая бяда. Як ва ўсялякай бяды, у яе ёсць віноўнікі і выратавальнікі. Што вы скажаце пра пажарных? Знаходзяцца людзі, якія сцвярджаюць, што гібель іх была амаль што дарэмнай?

— Не ведаю, можа, нейкія інструкцыі яны й парушылі. Але я цвёрда перакананы ў тым, што 26 красавіка пажарныя выратавалі нас ад глабальнай катастрофы. Калі б ачагі агню, якія яны патушылі, развінуліся ў вялікі пажар і перакінуліся на іншыя блокі, што працавалі на намінальнай магутнасці, дык маштабы трагедыі былі б несувымерна большымі. Наконт гібелі пажарных ёсць адно «але»: нават калі б яны аправулі спецыяльнае адзенне, то гэта не ўратавала б іх ад гама-выпраменьвання. Тыя пажарныя, якія тушылі на даху ачагі ад выкінутага гарачага паліва, безумоўна, героі. Уберагчы іх ад гібелі магла толькі наяўнасць аўтаматычнай сістэмы пажаратушэння. Але яе на даху не было. Таму мы павінны пакланіцца светлай памяці гэтых мужных людзей.

— Мы разумеем ваша імкненне праліць святло на сапраўдныя прычыны аварыі. Але давайце пагаворым і пра іншае. Разбураны рэактар, нарастае радыеактыўнае забруджанне мясцовасці. Якая, на ваш погляд, асабістая адказнасць за паражэнне людзей — спецыялістаў станцыі? Канкрэтна — дырэктара Віктара Пятровіча Бруханавы?

— Мне цяжка гаварыць пра іншых. Віну Бруханавы я бачу ў тым, што ён у першы ж дзень перадаў у Кіеў даведку аб радыяцыйнай сітуацыі з відавочна заніжанымі данымі. Але, мяркую, гэтая даведка не магла паўплываць на прыняцце рашэнняў у далейшым. Замеры праводзіліся рэгулярна, і начальства павінна было прымаць на аснове іх адэкватныя рашэнні. Бруханаву, дарэчы, адказваў не за грамадзянскую абарону горада, а толькі станцыі. Прымаць рашэнні павінен быў начальнік грамадзянскай абароны Прыпяці Уладзімір Паўлавіч Валашка — старшыня гарвыканкама. Можна, вядома, сказаць, што ў той час Бруханаву быў абавязаны, груба кажучы, стукнуць кулаком па сталае і настаяць на эвакуацыі.

— Нерашучасць у такі крытычны момант, само сабою, заслугоўвае асуджэння. Мы, аднак, разважаючы пра гэта, аддаляемся ад тэмы нашай гаворкі ў галіну

маралі. Як, цікава, сфармулявана выстаўленае супраць вас абвінавачанне ў прыгаворы суда?

— У прыгаворы сказана так: «Асноўнымі прычынамі, што прывялі да аварыі, з'явіліся грубыя парушэнні правілаў, устаноўленых для забеспячэння ядзернай бяспекі на ПАТЭНЦЫЯЛЬНА ВЫБУХОВАНЕБЯСПЕЧНЫМ ПРАДПРЫЕМСТВЕ». Адсюль і артыкул 220 КК УССР, на аснове якога мне і вызначылі дзесяць гадоў «катаджкі». Але ж атамныя станцыі ніколі не лічыліся выбухованебяспечнымі прадпрыемствамі, як, скажам, паравыя заводы! Калі АЭС і сапраўды выбухованебяспечныя, дык праектаваць і будаваць іх трэба зусім інакш. Нейкае глупства несусветнае: да суда я ведаў, што працую на звычайнай станцыі, і толькі на судзе раптам даведаўся, што яна — патэнцыяльна выбухованебяспечная!

Бязглуздасць такога абвінавачання відаць усім. Суд мог лёгка разабрацца з тым, што рэактар ніколі б не ўзарваўся, калі б адпавядаў патрабаванням прынятых у краіне нарматыўных дакументаў па бяспецы атамных станцый.

— Зразумела. У вачах грамадскасці, аднак, вы глядаеце чалавекам, што задумаў нейкі неразумны эксперымент на дзеючым прамысловым рэактары. Раскажыце, калі ласка, пра яго сутнасць.

— Аўтарамі праграмы эксперымента былі прадстаўнік «Донтэхэнерга» Генадзь Пятровіч Мятлемка і я. Ён і раней удзельнічаў у выпрабаваннях многіх электрычных сістэм на станцыі. Сутнасць задумкі зводзілася да выкарыстання кінетычнай энергіі, назапашанай у рухомым ротары (ён круціцца) турбагенератара ў часе яго спынення.

На кожным блоку станцыі ёсць сістэма аварыйнага ахаладжэння рэактара. Яна павінна папярэдзіць плаўленне актыўнай зоны пры разліковай сітуацыі — максімальнай праектнай аварыі. Аварыяй гэтай лічыцца разрыў трубаправода вялікага дыяметра першага контуру. Дык вось, калі ў сістэме энергасілкавання пры максімальнай праектнай аварыі адключаецца ток, дык генератар працягвае працаваць на сілкавальныя помпы з усё меншай частатой. І такім чынам ён павінен забяспечваць падачу вады ў рэактар да ўключэння сістэмы

аварыйнага расхалоджвання працяглага дзеяння. Для таго, каб пераканацца, ці дастаткова часу работы генератара для выканання гэтай аперацыі, мы й мелі намер правесці выпрабаванне...

Была складзена і зацверджана праграма эксперыменту. Пасля катастрофы яна старанна аналізавалася мноствам спецыялістаў, і ніхто не знайшоў аніякіх памылак. Усе гаварылі, праўда, што меры бяспекі ў нашай праграмы не былі распрацаваны. Правільна. Але яны выконваліся яшчэ да пачатку гэтага эксперыменту і запісаны ў іншых раздзелах праграмы. Я, атрымліваецца, вінаваты ў тым, што не перапісаў пералік гэтых мер з аднаго раздзела ў другі!

На абсурднасць падобнага абвінавачання ніхто не хоча звяртаць увагу. Судовыя эксперты пішуць: паводле інструкцыі, на ўключэнне галоўнай цыркуляцыйнай помпы неабходна было запрасіць прадстаўніка аддзела ядзернай бяспекі. Яны ж проста не дачыталі інструкцыю, на якую спасылаюцца. Там сказана, што гэтага не трэба было рабіць «да асаблівага распараджэння». А такое распараджэнне было дадзена...

— Не крыўдуйце, але мы вымушаны спытацца: дык хто ж на самай справе тыя, хто асуджаны за аварыю, — злачынцы ці ахвяры катастрофы?

— Мы, безумоўна, ахвяры. Персанал блока першым прыняў на сябе смяротны ўдар радыяцыі. А тыя, хто ацалеў, павінны былі яшчэ вынесці ўдар судовага разбіральніцтва і жahlіваю несправядлівасць грамадскага асуджэння. Ва ўладатрымаўцаў у нашай краіне «стрэлачнікі» заўсёды пад рукою...

Маіх таварышаў: начальніка змены блока Сашу Акімава, аператара рэактара Лёню Таптунова, начальніка змены рэактарнага цэха Валеру Перавозчанку толькі смерць уратавала ад ганьбы. Абуральна, што цынiзм нашай бюракратычнай машыны не ведае межаў. Пракуратура СССР дадумалася накіраваць сем'ям Таптунова, Перавозчанкі і Акімава казённыя паведамленні аб тым, што яны вызваляюцца ад судовай адказнасці «ў сувязі з іх смерцю». Ведайце, маўляў, што вашы сыны, бацькі і мужы — злачынцы.

Дзеля справядлівасці варта сказаць, што цяпер ісціна аб тым, што здарылася ў Чарнобылі, усё ж

прабівае сабе дарогу. Існуюць, але пакуль што нікому практычна невядомы, такія сенсацыйныя дакументы, як справаздача інспектара Дзяржпраматамэнерганагляду А. А. Ядрыхінскага, справаздача прафесара Б. Г. Дубоўскага, вывады камісіі пад старшынёўствам І. А. Штэйнберга і мноства іншых матэрыялаў. У іх дадзены кваліфікаваны аналіз сапраўдных прычын катастрофы і практычна даказана наша невінаватасць. Дакументы гэтыя не засакрэчаны, прачытаць іх можна ў Камісіі па расследаванні прычын аварыі на Чарнобыльскай АЭС Вярхоўнага Савета СССР. Чаму ж цяпер ніхто пра іх не піша?

З працай згаданай камісіі я звязваю ўсе надзеі на справядлівасць.

— Як вы, Анатоль Сцяпанавіч, збіраецеся жыць далей?

— Адзіная мая задача — дамагчыся абнародавання праўды аб прычынах катастрофы, выратаваць ад ганьбы хоць бы памяць пра маіх загінуўшых таварышаў. Іншых асабістых планаў у мяне зараз няма і быць не можа. 550 бэр я атрымаў у час аварыі, ды яшчэ прыкладна 100 бэр — за час папярэдняй працы. Скура апалена радыяцыяй. Зараз я інвалід другой групы. Жыццё на зыходзе. Таму ўдзень і ўначы думаю толькі аб адным, хачу толькі аднаго — праўды, і нічога, акрамя праўды.

*Гутарку вялі: А. БУДНІЦКІ, В. СМАГА.
г. Кіеў*

Алесь КАЗАННІКАЎ

ЧАС ГЕРАСТРАТАЎ

Бяда ды і толькі: чалавеку заўсёды хочацца стаяць вышэй, чым ён стаіць; займаць больш значнае становішча, чым ён займае; выглядаць больш разумным, чым ёсць на самай справе. Чалавеку, асабліва з хваравітай амбіцыйнасцю, хочацца быць у цэнтры ўвагі, нават калі Бог не даў яму для гэтага ні таленту, ні здольнасцей.

Творцы заўжды былі і ёсць навідавоку, чалавецтва іх ведае, іх талентам захапляецца, іх імёны — на слыху.

А што рабіць тым, каму тварыць не дадзена, а ў гісторыю так хочацца ўлезці? Выйсце знайшоў чалавек, якога звалі Герастратам. У старажытнасці гэты чалавек зразумеў, што ў вялікіх і таленавітых людзей павінны быць антыподы: калі не кожнаму дадзена тварыць, то знішчыць вялікае тварэнне можа кожны. Тут свая раўнавага: разбуральнік вялікага становіцца таксама вядомым, як і стваральнік. Яны ідуць у гісторыі побач.

Герастрат праславіўся тым, што падпаліў адно з цудаў свету — Храм Зеўса. Ён увайшоў у гісторыю, вобразна кажучы, з чорнага ходу і стаў першым героем ганьбы. З таго часу яго лаўры не даюць спакою вельмі многім жыхарам планеты Зямля.

1. Вечны цуд заўсёды побач

Так ужо склалася жыццё, што новыя цуды свету зраз не ствараюцца, а калі і ствараюцца, то не аб'яўляюцца такімі; а даўнія — не захаваліся.

Але нашы герастраты добра ўразумелі: ёсць вечны цуд, не чалавекам створаны, але ён заўсёды побач і з ім можна рабіць усё, што захочацца. Гэта — Прырода. Пераўтвараць, удаस्कанальваць, падпраўляць, ламаць і крышыць яе можна бясконца доўга і, галоўнае, беспаркана. У гэтым істотная перавага нашых герастратаў перад пачынальнікам разбуральнага гераізму.

Спаліць Храм Зеўса — вялікі грэх, але ж не крах жыцця. А вось знішчыць балоты, лясы, водныя крыніцы — гэта ўжо знішчэнне самога жыцця. Ёсць і яшчэ адна істотная розніца: сучасныя герастраты не хаваюцца ад людзей, не бягуць ад закону, яны ўваходзяць у гісторыю з параднага пад'езда — займаюць высокія пасады, кіруюць жыццём, павучаюць людзей жыццю і зусім не адчуваюць сябе вінаватымі. У нас здаўна лічылася, і зараз лічыцца, што прырода — той аб'ект, які можна і нават трэба не проста ўтаймоўваць, але і гвалтаваць, нішчыць, круціць і перакручваць, апаганьваць... Падавалася гэта і падаецца ў форме толькі гераічных спраў. Праўда, у чарзе па ўзнагароды заўсёды стаяць канкрэтныя нашчадкі Герастрата, але народ увогуле таксама побач: геройства — з'ява ідэалагізаваная, масавая. У гераічным грамадстве перавярнуць прыроду дагары нагамі — справа гонару. І ніякіх альтэрнатыў. Трэба перагарадзіць вялікія рэкі, павярнуць іх цячэнне? Ці, можа, Паўночны Ледавіты акіян кінуць у цёплы Каспій? Ды калі ласка, адным махам. Спатрэбілася прымусіць не да канца пазнаную і недастаткова спасцігнутую атамную энергію служыць чалавеку — раз плюнуць. Газеты, тэлебачанне, радыё — ура! ура! Народ пляскае ў далоні.

І шарэнгі герояў...

У былым Савецкім Саюзе не мелася рэспублікі, нават вобласці, дзе не было б сваіх гераічных эпапей. Яны павінны былі быць, інакш мясцовым герастратам не хапала поля дзейнасці. А без такога гераізму мы ўжо існаваць не маглі. Траціўся сэнс жыцця.

На Беларусі аднойчы распачалася і на многія дзесяцігоддзі расцягнулася вялікая, можна сказаць, агульнанацыянальная вайна з балотамі. Самая магутная тэхніка капала, раўнавала, трамбавала, прасавала балотныя масівы. Рабілася гэта з размахам, з вялікім шумам. Гучала музыка ў гонар пераможцаў; радыё, тэлебачанне

захліпаліся ад шчасця, газеты стракацелі аднастайнымі альбомнымі партрэтамі. І радасць, бясконцая і няўтрыманая радасць, лунала над Беларуссю: збожжа не будзе куды дзяваць, купацца будзем у малацэ, а танныя мясныя вырабы раздадзім людзям бясплатна...

Будзем, будзем, будзем...

Героі, героі, героі...

Пад такое будучае была створана (а можа, і распрацавана вучонымі людзьмі?) адпаведная канцэпцыя, якая называлася вельмі нават прывабліва: рацыянальнае выкарыстанне прыродных рэсурсаў. Такі прынцып гаспадарання на зямлі здаўна ў нас лічыўся, ды што там — і зараз лічыцца — самым справядлівым. Здабыча карысных выкапняў, высячэнне лясоў, хімізацыя сельскай гаспадаркі, будаўніцтва магутных хімічных прадпрыемстваў, ну і, вядома ж, меліярацыя — усё было рацыянальным. А значыць правільным, адпавядаючым нейкім, нікому, праўда, невядомым нормам.

У практычным жыцці гэта выглядала прыкладна так. Скажам, спецыялісты нейкага торфаздабываючага ведамства ідуць у высокія ўладныя кабінеты і кажуць: вось гэтае балота трэба тэрмінова асушыць і здабываць там торф. Справа, маўляў, рацыянальная. Побач запаведнік? Заказнік? Пушча? Ну і што — вось разлікі: атрымаем... павялічым... эканамічна апраўдана... І — лічы, лічы, лічы...

А следам прыходзяць біёлагі, географы, возеразнаўцы. Прыходзяць без лічбаў. У іх толькі логіка — разумная, жыццесцвярджальная, прыродаахоўная: тут здабываць торф нельга — нашкодзім прыродзе. А каму трэба пустая логіка? Людзі ва ўладзе паказваюць разлікі, якія патрэбны і зацікаўленым спецыялістам, і ім самім. Яны хутка студзяць гарачыя галовы прыродаахоўнікаў: вы супраць таго, каб нашы людзі жылі багата?

Хто перамагае ў такім псеўдарацыянальным выкарыстанні прыродных рэсурсаў — зразумела. Нехта ж змог даказаць, што неабходна «рацыянальна» распрацоўваць тарфяное месцараджэнне «Асвейскае», якое прымыкае непасрэдна да аднайменнага возера. У выніку ў возеры рэзка ўпаў узровень вады. Гэтак жа было меліяравана балота Дзікі Нікар — частка Белавежскай пушчы, тарфяное радовішча «Ельня» і іншыя.

Такі рацыяналізм цалкам адмятае практычны вопыт. Гэта чыста кабінетны падыход да справы, які нікольні не абавіраецца на праўдзівае навуковае абгрунтаванне.

Прайшло не так шмат часу, а ўжо можна з упэўненасцю сказаць: тое, што некалі лічылася рацыянальным, зараз аказалася далёка не такім. Канцэпцыя выяўляла суб'ектыўныя погляды некаторай катэгорыі людзей. Была нанесена вялікая шкода прыродзе. Напачатку, калі толькі асушаліся балоты, на гэтых участках збіралі нядрэнныя ўраджаі. Радаваліся — якія, маўляў, мы прадбачлівыя. Крышачку наперад нікому не хацелася зазірнуць.

А што цяпер маем? Падводзім сумныя вынікі нашай рацыянальнасці. У Любанскім раёне асушаныя землі проста дэградзіруюць. На адной з нарад у Мінску прадстаўнік гэтага раёна з горыччу пытаўся ў залы, дзе сядзелі вучоныя, спецыялісты рацыянальнага выкарыстання прыроды:

— Што будзе з намі далей? Што нас чакае? Мы не можам сёння пракарміць сваіх людзей. Мы не ведаем, што нам рабіць. Ідзе працэс апустыньвання...

Вучоныя і спецыялісты сціпла прамаўчалі.

Вялікамаштабная меліярацыя на Беларусі ахапіла мільёны гектараў. Вялікія меліяраваныя ўчасткі, напрыклад, Палесся, злучаліся ў адзіную асушаную тэрыторыю, якая расла, разрасталася і пачынала неяк пасвойму ўплываць на навакольнае асяроддзе, фарміраваць зусім не аб'ектыўныя працэсы. Такім чынам адбылося разбалансаванне гістарычна складзенага жыцця вялікага рэгіёна. Акрамя таго, з мільёна асушаных тарфяна-балотных зямель каля чвэрці ўжо сталі непрыгоднымі для вядзення сельскай гаспадаркі — на паверхню выйшлі пяскі. У далейшым гэты працэс будзе актыўна развівацца. На думку акадэміка Мікалая Мікалаевіча Бамбалава, гадоў 50—70 мы яшчэ, мусіць, пакарыстаемся гэтымі землямі ў той ці іншай ступені, а далей яны выйдуць са строю, і людзі іх пакінуць. Зарастуць бильнягом, потым сасновым лесам... Інакш не атрымаецца, бо, каб узнавіць іх урадлівасць, спатрэбіцца вельмі вялікія сродкі.

Меліярацыя, як бачым, нічога важнага не дала беларускаму народу. Не патанулі мы ў моры збажыны і не

напіліся ўволю нават паўтарапрацэнтага малака. Замест балот узніклі пустыні, над якімі гуляюць чорныя пылавыя буры, тысячы рэк ператварыліся ў канавы.

З такой безвыходнасці вучоныя знайшлі самае простае выйсце: неабходна па-новаму ствараць балоты. Цікавая, хоць і гучыць крыху скептычна, ідэя, і нарадзілася яна ў лабараторыі эвалюцыі глеб і дынамікі ландшафтаў Інстытута праблем выкарыстання прыродных рэсурсаў і экалогіі, якую ўзначальвае акадэмік Нацыянальнай акадэміі М. М. Бамбалаў. З яго вуснаў некалькі гадоў таму нечакана прагучала фармуліроўка зусім новай канцэпцыі, новага падыходу да прыцыпаў гаспадарання, новы філасофскі погляд на прыроду ўвогуле — біясферна сумяшчальны працэс. Але гэта ўжо зусім іншая гаворка.

Дзіўная рэч, аднак людзі здаўна баяліся балот і адносіліся да іх са страшнаватым недаверам і гідлівасцю. Такая псіхалогія людзей дапамагала меліяратарам рабіць сваю разбуральную работу. І не толькі ў нас. У Заходняй Еўропе маштабная меліярацыя прайшла гадоў 200—300 таму. Значных балотных тэрыторый там ужо няма. Толькі вось карысці ад усяго гэтага еўрапейцы таксама не атрымалі. Асушаныя землі знасіліся, эфектыўнасць іх мізэрная. Цяпер немцы, аўстрыйцы, швейцарцы таксама імкнуцца вярнуць іх у першапачатковае становішча — забалочваюць.

Людзі ламаюць, перайначваюць, перакручваюць бедную прыроду па ўзроўні свайго інтэлекту. Спазналі магчымасць нішчыць — нішчаць; зразумелі першапачатковыя азы нейкай таямніцы — і ўжо ламаюць аснову жыцця, упэўненыя, што прырода не так зрабіла, памылілася. Расчараванне прыходзіць потым, часта з другімі пакаленнямі людзей, калі ўзровень чалавечага мыслення падывецца да ўзроўню вышэйшага пазнання. Але гэта ўжо сённяшняга чалавека не цікавіць — яно будзе пасля яго. Эгаістычная істота не баіцца суда нашчадкаў.

Сёння настаў час пераасэнсавання ролі балот у жыцці ўсёй планеты. Вучоныя ўжо даўно зразумелі, што калі асушаюцца балоты, то разам з тым назаўсёды знікаюць многія проста незаменныя іх функцыі: біялагічныя, акумуляцыйныя, міжкругазваротныя, ландшафтныя. Скажам, яшчэ зусім нядаўна пра газаачы-

шчальныя магчымасці балот і ў нас, і за мяжой гаварылася вельмі нясмела. Успаміналіся з гэтай нагоды толькі лясы — лёгкія зямлі. Але аказалася, што балоты лепш ачышчаюць паветра. Зараз спецыялісты прыйшлі да вываду, што тры-чатыры працэнты балот планеты ачышчаюць атмасферу з такой эфектыўнасцю, як гэта могуць зрабіць усе лясы, што займаюць больш за 30 працэнтаў тэрыторыі.

Што тычыцца Беларусі, дык паводле ацэнкі лабараторыі акадэміка М. Бамбалава балоты фільтруюць паветра ў 10—16 разоў эфектыўней, чым лясы.

Акрамя ўсяго гэтага, еўрапейцы, застаўшыся без балот, пазбавіліся практычнага палігона для падрыхтоўкі батанікаў і біёлагаў. Напрыклад, нямецкія вучоныя, студэнты-дыпломнікі едуць у Беларусь, каб папрацаваць на нашых балотах, бо ў іх на радзіме даўно ўжо няма многіх відаў раслін, і яны іх ведаюць толькі па малюнках у атласах. Просяцца прыехаць да нас вучоныя з іншых еўрапейскіх універсітэтаў. Балотныя масівы Беларусі — гэта цэнтр Еўропы. Яны ачышчаюць паветра ўсяго кантынента і такім чынам фарміруюць якасць жыцця еўрапейцаў. Іх смела можна аднесці да сусветнай спадчыны, а значыць, атрымаць пэўныя выгоды ад іх існавання. Дарэчы, нямецкі прыродаахоўны фонд Міхаэля Ота ўжо праявіў гатоўнасць выдзеліць нам бязвыплатна паўтара мільёна еўра, каб стварыць у поймах Прыпяці і Ясельды запаведныя зоны. Сусветны банк мае намер выдзеліць мільён долараў для ўзнаўлення некаторых балот — удакладняецца праект работ.

Ну а што робяць цяпер нашы неўтаймавальныя герастраты? Адны не трацяць надзеі яшчэ «пакалупаць» балоты, а другія з трыбун вельмі гучна і праўдападобна скардзяцца, як іх ламалі, прыніжалі вялікія партакраты з Мінска і Масквы, як яны ўпарціліся, але «супраць лому няма прыёму». Цяпер пішуць мемуары.

2. Казкі і казачнікі

Асушэнне балот — толькі момант у разбуральнай стратэгіі сённяшняга дня. Ён больш відавочны, бо вельмі ўжо маштабны працэс дзейнасці герастратаў новай фармацыі. А побач — сотні і нават тысячы герастра-

таў, якія практыкуюцца на праблемах атручвання вады, зямлі, паветра, знішчэння лясоў, расліннага і жывёльнага свету... А калі яшчэ глыбей зазірнуць, то з якога боку мы ні падыходзілі, абавязкова ўпіраемся ў праблему здароўя людзей. Інакш не атрымліваецца. Прырода — асяроддзе нашага жыцця. Якое яно — такія і мы. Гэта, здаецца, усім зразумела. Але чаму тады людзі, якія так рашуча, энергічна, старанна разбураюць (а яны ведаюць, што разбураюць) прыроду, зусім не хочуць помніць, нават грэбліва моршчацца, калі ім напамінаюць пра дрэннае здароўе нацыі? Адзін чыноўнік высокага рангу мне катэгарычна сказаў: «Казкі ўсё гэта». — «Чые?» — пытаюся. «Не мае ж», — быў адказ.

Не адзін год у прэсе ходзіць прыкладна такая фраза: з-за дрэннага навакольнага асяроддзя ў Беларусі хварэюць трыццаць працэнтаў людзей. Ніхто гэтага не абвяргае, і, што зусім незразумела, ніхто канкрэтна з гэтым не пагаджаецца.

Адкуль узяліся такія лічбы? Ды ніадкуль. Са столі. Проста яны ўсіх задавальняюць і таму ўсім спадабаліся.

Калі такія трыццаціпрацэнтныя факты ўсім даспадобы — значыць, няпраўда. Значыць — казка. Хаця стопрацэнтныя герастраты не лічаць сябе казачнікамі. Яны прызнаюць сябе толькі рэалістамі. Дарэчы, той жа чыноўнік на маё сцвярджэнне, што ў нас стала падзеяй нараджэнне здаровага дзіцяці, адказаў да страшнага лаканічна: «Трэба менш піць». — «А Чарнобыль?» — дапытваюся. «Японцы жывуць даўжэй за іншых», — сказаў адказны таварыш. Падумаў і дадаў: «Чарнобыль — віна неіснуючай дзяржавы». «Але знікае наша нацыя», — імкнуся прабіць бетонную сцяну раўнадушша. «Ніхто не знікае. Не трэба тыражаваць непацверджаныя чуткі».

Словам, атрымліваецца так: у чарнобыльскай трагедыі сваіх герастратаў не было і няма, а здароўе людзей будзе лепшым, чым было.

Такая вось, аказваецца, у нас казачная будучыня.

Праўда, вучоныя Беларускага навукова-даследчага інстытута аховы мацярынства і дзяцінства лічаць інакш. Паводле іх даных, пачынаючы з 1986 года колькасць хворых на туберкулёз у нас павялічваецца прыкладна ў паўтара раза і, адпаведна, на столькі ж узрасла і смяротнасць ад гэтай хваробы. Больш чым у паўтара раза

стала хворых на злаякасныя ўтварэнні. Калі да чарнобыльскай катастрофы рак шчытападобнай залозы ў дзяцей сустракаўся адзін-два на год, то цяпер агульная колькасць такіх хворых перавысіла шэсцьсот выпадкаў. Як бачым, тут японскім доўгажыхарствам і не пахне.

У 1991 годзе Вярхоўны Савет Беларусі зацвердзіў праграму «Ахова мацярынства і дзяцінства ва ўмовах уздзеяння вынікаў катастрофы на Чарнобыльскай АЭС». Навукова-даследчы інстытут аховы мацярынства і дзяцінства стаў галаўной арганізацыяй па выкананні праграмы. Яго шматпланавыя даследаванні далі магчымасць назапасіць вялікі і пераканаўчы матэрыял аб сур'ёзных адхіленнях у здароўі дзяцей ранняга ўзросту, што залежыць галоўным чынам ад здароўя іх мацяроў. І тут зноў праблем па самае горла.

У постчарнобыльскі перыяд значна павялічылася частата анеміі ў цяжарных жанчын. У Гомельскай вобласці гэты паказчык штогод павышаецца ў 4,8 раза. Назіраецца рост захворванняў шчытападобнай залозы, нырак і сардэчна-сасудзістай сістэмы. Калі да 1986 года ўскладненні пры родах узнікалі ў адной трэці жанчын, то ўжо ў 1994 годзе наадварот — толькі ў трэці гэты працэс праходзіў нармальна. Натуральна, што ў прамой залежнасці ад здароўя цяжарных жанчын знаходзіцца здароўе дзяцей.

Гэты ж інстытут правёў даследаванні біялагічнай каштоўнасці груднога малака. Заўсёды лічылася, што мацярынскае малако — гарант чысціні і карыснасці. А тут раптам выявілася, што па ўтрыманні вітаміну С яно паўнацэннае толькі ў пяці працэнтаў абследаваных. Колькасць свінцу ў ім ва ўсіх ста працэнтах правяраных аказалася ў 6—10 разоў большай за дапушчальныя нормы. Толькі адзінаццаць жанчын са ста маюць нармальны ўзровень малака па цэзію-137 і дзевятнаццаць — па стронцыю... Медыкі ў тысячы дзяцей знаходзяць 997,4 розных хвароб.

Мы сёння канстатуем:

у армію цяжка набраць хлопцаў, якія былі б поўнацэнна здаровыя;

аслабленая імунная сістэма беларусаў не можа супраціўляцца самым звычайным прастудным захворванням; генетычная памяць пачала даваць збоі — больш як

300 тысяч дзяцей з недахопамі разумовага і фізічнага развіцця...

Беларусь вымірае фізічна. У краіне ў два разы менш нараджаецца, чым памірае; колькасць самазабойстваў вышэй за сусветныя паказчыкі.

А мы самі сябе супакойваем — маўляў, толькі трыццаць працэнтаў; апраўдваем — трэба менш піць...

Сапраўды, піць трэба менш. Але ж даследаванні НДІ аховы мацярынства і дзяцінства проста ашаламляюць. І тут жа ў галаве ўзнікае трывожная думка: трэба тэрмінова прымаць меры, тармасіць улады, не даваць спакою людзям, ад якіх нешта залежыць, біць у набат...

Трывога непакоіць найўных людзей. Людзі ва ўладзе ўсё гэта ведаюць лепей за нас. І прымаюць меры ў адпаведнасці з існуючай ідэалогіяй: навошта палохаць людзей, няхай яны жывуць спакойна і спакойна паміраюць. І таму (гэта адбылося ў 1997 годзе) праграму «Ахова мацярынства і дзяцінства ва ўмовах уздзеяння вынікаў катастрофы на Чарнобыльскай АЭС» закрылі. Спынілі фінансаванне — грошай няма. Трэба, маўляў, эканоміку падымаць, абследаванне ж людзей — задума непатрэбная.

Дарэчы, напярэдадні закрыцця гэтай праграмы дырэктар НДІ аховы мацярынства і дзяцінства доктар медыцынскіх навук, прафесар Георгій Аляксандравіч Шышко выступаў на адным з пасяджэнняў Палаты прадстаўнікоў Нацыянальнага сходу Беларусі, дзе падрабязна расказаў пра ўсе тыя праблемы, якія мы тут часткова закранулі. Слухалі нашы дэпутаты ўважліва — ахкалі і вохкалі... І закрылі праграму.

А ў душу закрадваецца гэткае страшнаватае сумненне: а ці трэба будзе хворым, не здольным паўнацэнна працаваць людзям гэтая самая эканоміка? Ці не складзецца ў краіне такая сітуацыя, калі ў больш-менш здаровым (поўнасцю здаровым яно не можа быць) эканамічным полі будуць арудаваць фізічна і духоўна недаразвітыя чалавечыя асобіны?

Страшна.

А вось другая сітуацыя. Вучоныя Інстытута геалагічных навук НАН Беларусі ўпэўнена сцвярджаюць: людзі ў многіх сельскіх рэгіёнах краіны п'юць ваду, забруджаную чарнобыльскімі адходамі. Іх вывады ў нейкай

ступені, можна сказаць, нечаканыя. Справа ў тым, што звычайна навуковыя даследаванні на радыеактыўнае забруджанне вады праводзіліся галоўным чынам на тыпавых пляцоўках у раёнах з высокім узроўнем паверхневага забруджання — у трыццацікіламетровай зоне і на тэрыторыях, што прылягаюць да яе. Там, напрыклад, цэзій-137 даволі трывала ўтрымліваецца ў верхніх слаях глебы і вельмі ў нязначнай колькасці трапляе ў грунтавыя воды. У выніку атрымала шырокае распаўсюджванне і, думаецца, у нейкай ступені супакоіла грамадства думка, што радыенукліды ўвогуле глыбока ў зямлю не пранікаюць.

Але даследаванні, якія правялі супрацоўнікі Інстытута геалагічных навук не ў зоне, а ў 120—150 кіламетрах ад яе — у Лельчыцкім раёне, з'явіліся поўнай нечаканасцю. Здавалася б, там нічога дрэннага не павінна быць, тым больш, што і паверхневае радыенукліднае забруджанне невысокае. Атрымалася ж усё наадварот: цэзій выяўлены ў грунтовай вадзе на глыбіні дзесяць метраў. А гэта значыць, што ён можа трапіць у вясковыя калодзежы, з якіх п'юць ваду.

Аналізуючы такую з'яву, вучоныя прыйшлі да высновы: там, дзе адносна невялікая шчыльнасць паверхневага забруджання на радыенуклідны, але дастаткова высокае хімічнае забруджанне, адбываецца накладка аднаго на другое. Радыенуклідны, злучыўшыся з камунальна-бытавымі, сельскагаспадарчымі, прамысловымі, іншымі хімічнымі адходамі, сцёкамі, ужо разам, больш энергічна і настойліва «штурмуюць» зямныя слаі і такім чынам трапляюць у грунтовую ваду. І гэта вельмі неясчпечна, бо хімічнае забруджанне — рэальнасць для ўсёй тэрыторыі краіны.

Натуральна, была напісана дакладная і накіравана ў высокія кабінеты. І якая рэакцыя? З высокіх кабінетаў — ніякай. А меліяратары адрэагавалі хутка і па-свойму: паколькі, маўляў, калодзежная вада з-за радыенуклідаў не прыгодная для піцця, то трэба працягваць меліярацыю. Логіка вар'яцкая.

Нашы герастраты даўно заткнулі за пояс свайго далёкага заснавальніка разбуральнага рамяства. Знішчыць нейкую там пабудову, лічаць яны, — дробязь. Вось знішчыць жыццё на планеце — гэта ўжо варта ўвагі

ідэя. Галоўнае, давесці да чалавецтва, што такія дзеянні карысныя для яго самога. Балоты асушаюцца — на карысць; ядзерную энергію запрэгли ў непаваротлівы сялянскі вазок — для яго шчасця і радасці; абвальная хімізацыя, будаўніцтва хімічных гігантаў, жывёлагадоўчых комплексаў — усё на карысць. Ну а што ад гэтага паміраюць людзі — праблема саміх людзей: не трэба многа піць.

І як бы ў развіццё такой ісціны на самых высокіх узроўнях пачалася гаворка аб рэабілітацыі забруджаных радыенуклідамі тэрыторый. Некаторыя дзяржаўныя «мужы» заклікаюць народ супакоіцца і не паддавацца на розныя «мяшчанскія» (такое слова аднойчы для гэтай сітуацыі прагучала на беларускім радыё) псіхалагічныя запалохванні. Тут жа сугучна з вялікадзяржаўнай палітыкай у гэтым плане пачуліся выказванні некаторых вучоных. Так, адзін вядомы сацыёлаг, акадэмік, неяк «ашчаслівіў» беларусаў, сказаўшы, што 60 працэнтаў жыхароў забруджаных раёнаў ужо адаптаваліся да становішча, у якім апынуліся.

Тут, думаецца, трэба дакладна размежаваць разуменні адаптацыі ў медыцыне і ў сацыялогіі. Медыцынская адаптацыя — гэта супрацьстаянне арганізма канкрэтнай сітуацыі, развіццё гэтага арганізма ў існуючай сітуацыі. На думку ж сацыёлагаў, калі чалавек адаптаваўся, то ён ужо не звяртае ўвагі на радыенукліды, харчуецца тым, што расце побач, дзяцей нараджае...

У біялагічным плане адаптавацца проста немагчыма, бо пры такім экалагічным становішчы, якое склалася ў шматлікіх рэгіёнах рэспублікі, будуць нараджацца біялагічна непаўнацэнныя дзеці. Каму спатрэбіцца псіхалагічная адаптацыя, калі краіну будуць насяляць фізічна і разумова адсталыя людзі?

Страшнаватае будучае вымалёўваецца, таварышы герастраты. На парадак дня вырываецца пытанне аб генетычнай катастрофе нацыі.

Кажуць, у працэсе пазнання без ахвяр не бывае. З гэтым можна пагадзіцца. Сапраўды гераічна, калі эксперыментатары ахвяруюць сабою — прывіваюць сабе чуму, тыф, апраменьваюць свой арганізм высокай дозай радыяцыі...

Калі ж гінуць людзі, якія не ведаюць нават пра ўчынены эксперымент над імі, — гэта злачынства. Сённыя герастраты сабою ахвяраваць не хочуць і не будуць.

3. Хто асудзіць?

На шчасце, прырода не падпарадкоўваецца ні сацыялістычнай, ні рыначнай, ні нават сацыяльнай арыентацыі чалавецтва. Яна існуе сама па сабе. Яна — найважнейшая субстанцыя, створаная магутнымі сіламі, пра якія мы нічога не ведаем. Нам бы паспрабаваць іх зразумець, нам бы нашы намаганні састыкаваць па магчымасці з законамі Прыроды, а мы ўсё робім насуперак ёй.

І тады, хочам мы таго ці не, наступае час пераацэнкі каштоўнасцей — вымушанай (аб'ектыўныя факты патрабуюць), частковай (упарта шукаюць апраўдальныя моманты), спрэчнай (героі заўсёды знаходзяць хітрыя навуковыя канцэпцыі)...

А разам з пераацэнкай каштоўнасцей без усялякага сумнення ўзнікае неабходнасць самага жорсткага, бескампраміснага, няўмольнага асуджэння.

Але хто будзе судзіць? І каго?

Судзіць, вядома ж, павінен народ. Але ў нас сённыя няма народа, ёсць электарат — палітызаваны, разрознены, па-варожаю настроены супраць такіх жа, як і сам, але па-другому думających, непахісны ў сваіх нават не перакананнях, а ў невытлумачаных догмах. І ён маўчыць.

Народ, нацыя, ператвораная ў электарат, вялікае дасягненне палітыкі падману, замоўчвання, нацкоўвання. А калі член супольніцтва электаратаў памірае і, натуральна, не ведае ад чаго, — ён памірае ціха. І ўсе вакол маўчаць. А што тычыцца экалагічнай цішыні, то яна ўсталявалася ва ўсім нашым грамадстве. Сённы чалавек не ведае, якую ваду ён п'е, — а яна практычна ўся брудная і нават атручаная; не ведае, якія прадукты спажывае, — а яны часам атручаныя вышэй за дапушчальныя нормы, якія ў нас і так балансуюць на мяжы магчымага; не ведае, у якім экалагічным стане знаходзіцца зямля, паветра... Ніякай інфармацыі — і няма праблем. Зручна.

Здараецца, што іншы раз нехта з інтэлігентаў узнімае голас. Дык электарату даўно ўведзена ў вушы, што інтэлігенцыя зусім і не народ. Адзін з былых крамлёўскіх герояў, наш зямляк, вывеў ёй свой прысуд: усе яны нікчэмныя чалавечкі, памагатыя фашызму, сталінізму... Можна толькі здагадацца, з якога вопыту ён зрабіў такія высновы.

Некалькі гадоў таму на міжнароднай экалагічнай канферэнцыі ў Мінску адзін з замежных спецыялістаў з непрыхаванай трывогай сказаў, што гэта страшна, калі ў дзяржаве, якая знаходзіцца ў цэнтры Еўропы, у наш цывілізаваны век людзі не дажываюць у сярэднім да шасцідзiesiąці гадоў. Ён заклікаў аб'яднаць навуковыя сілы нашай краіны, каб выявіць прычыны такога стану.

Ніхто не аб'яднаўся, не пачаў выяўляць. Я спрабаваў даведацца — чаму такая відавочная і ўсім зразумелая ідэя нікога не захапіла? Многія вучоныя проста адмаваліся — не да гэтага, маўляў. Толькі адзін з іх адказаў, як думаў: гэта нікому не трэба.

Вось так. Больш таго, у Беларусі, здаецца, так і не праводзіліся кантрольныя эпідэміялагічныя абследаванні, каб паспрабаваць аддзяліць уздзеянне на стан здароўя людзей забруджанага навакольнага асяроддзя ад фактараў спосабу жыцця. Калі ўсё ў кучы — больш блытаніны і няма вінаватых.

Дык каго судзіць?

У жыцці чалавечага супольніцтва заўсёды існуе нейкая мяжа магчымага, дазволенага, якую нельга пераступаць. За ёй невядомасць, а значыць — ніякай гарантыі. Невядомасць прывучала быць асцярожным. Але канкрэтны сённяшні чалавек ад улады, палітыкі, а то і ад навукі слухаць не хоча аб нейкай там мяжы, тым больш аб асцярожнасці. Ён спяшаецца, ён павінен быць першым, а таму прыспешвае і тых, хто побач. Трэба было б у таямніцы Прыроды ўваходзіць на пальчыках, а тут галопам. Эксперымент праводзіцца на людзях. Можна, вядома ж, і на жывёлах, але гэта не гуманна. Жывёл абараняюць шматлікія таварыствы. Таму эксперыментавец над сваімі членамі гэтых таварыстваў і проста, і бяспечна.

Для герояў-герастратаў няма немагчымага, недазволенага. Яны гарантуюць тое, чаго нельга гаранта-

ваць; нават сумленне іншых бяруць на сябе — знаёмыя факты. Калі ж эксперымент правальваецца — знікаюць з поля зроку. І тады ўзнікае абстрактнае разуменне «чалавек». Гэта ён, абязлічаны, абагулены, непрадказальны, эгаістычны «ча-ла-век» ва ўсім вінаваты. Толькі вось расплачваецца за ўсё гэта чалавек з канкрэтнай вёскі, горада, вуліцы, чалавек з імем і прозвішчам. Нясуць на могількі канкрэтнага дзядзьку Івана ды цётку Мар'ю.

Вялікая загадка часу: чаму ў нашых людзей так абвострана развілося пачуццё разбурэння? Ледзь не з калыскі мы ламаем, разбіваем, выварочваем усё, што трапляецца пад рукі. Чым прыгажэйшая рэч — тым з большай лютасцю. Прыгожыя ліхтары на вуліцы разбіваюцца, а то і проста выварочваюцца з зямлі ў першую ж ноч; элегантную загародку паламаюць не дачакаўшыся цемры; лавачкі для сядзення разбіраюцца па частках калі яшчэ і фарба на іх не высахла...

Няўжо нам так не падабаюцца прыгожыя рэчы? Няўжо прыгажосць настолькі чужая ява для нашага ўспрымання, што не можам змірыцца з яе існаваннем?

Такой з'яве цяжка знайсці іншае тлумачэнне, як толькі тое, што самі мы ніколі не жылі прыгожа, не бачылі таго светлага цяпла, якое ахутвае любую прыгажосць. А таму проста нішчым яе.

Акрамя таго, мы, думаецца, міжволі ўнаследавалі філасофію жыхароў вялікай імперыі. Наша краіна маленькая, кампактная і не вельмі багатая, а нам усё здаецца, што мы — гэта неабсяжныя прасторы, нямераныя і няўзважаныя багацці і няма патрэбы дрыжаць над нейкімі там дробязямі. Лянота думкі жыхароў вялікай дзяржавы стала характэрнай рысай грамадзян нашай невялікай краіны.

Быццам апраўдваючы гэтую думку, сёння ўсё часцей даводзіцца чуць, што нашы адносіны да прыроды — гэта гістарычна складзеныя традыцыі, што мы ніколі не выходзіліся належным чынам, што само разуменне аховы прыроды — з'ява, якая ці не ўчора звалілася на нас. А паколькі мы жывём без вопыту мінулага, то і экалагічная культура нацыі на нулі.

Так кажуць — і ўсё гэта няпраўда. Вопыт мінулага на Беларусі быў, і ён вельмі істотны. З даўніх часоў пытанні аховы прыроды на нашай тэрыторыі ставіліся

вельмі востра і прынцыпова. Для гэтага дастаткова зазірнуць у Статут Вялікага княства Літоўскага (1588 г.), які з'яўляецца бліскучым прыкладам заканадаўчай дзейнасці свайго часу.

Звычайна мы прывыклі цытаваць выказванні Пятра I аб неабходнасці аховы лясоў, рэк... Але гэта было больш як на сто гадоў пазней, чым быў прыняты статут.

У гэтым зводзе законаў нашай старадаўняй дзяржавы асаблівае месца адводзілася экалагічнай палітыцы Вялікага княства Літоўскага. Была распрацавана шматгранная сістэма канкрэтных палажэнняў, якія рэгулявалі працоўную дзейнасць сялян і рамеснікаў і іх адносіны да прыроды. Тыя палажэнні, няхай не падасца гэта найўным, маюць практычны інтарэс і сёння. Ужо тады была распрацавана і дзейнічала сістэма пакаранняў і заахвочванняў, накіраваных на беражлівыя адносіны да навакольнага асяроддзя. Так, у прыватнасці, за падтрыманне чысціні рэк і азёр прадугледжваліся спецыяльныя грашовыя выплаты. Асабліва гэта тычылася ачысткі рэчышчаў і акультурвання берагоў суднаходных і партовых рэк.

У артыкулах статута абазначаліся тыя віды флоры і фауны, якія трэба было ахоўваць. Вось фрагмент аднаго артыкула: «...Пан, у чыім валоданні будуць (бабровыя) гоны, не павінен дазваляць сваім людзям і сам не павінен разворваць старое поле настолькі, што можна было б да бабровых гняздоўяў дакінуць палку. На такую ж адлегласць не павінен падкошваць і сенакосныя лугі і расчышчаць кусты».

Трэба сказаць, што ў статуче былі закладзены правыя нормы прыродакарыстання, якія арыентавалі грамадства на захаванне і памнажэнне прыродных багаццяў, на іх рацыянальнае выкарыстанне. Прычым у самых розных кірунках чалавечай дзейнасці. Тут дакладна і скрупулёзна трактаваліся правы і абавязкі бакоў, калі іх інтарэсы нейкім чынам перасякаліся. Вызначаліся правы і абавязкі тых, хто, скажам, ехаў працаваць на сваё поле, якое знаходзілася ў чужой пушчы. У гэтым выпадку распісвалася літаральна ўсё: што можна браць з сабою, колькі браць, што дазвалялася рабіць... Словам, рэгулявалася руцінная штодзённая праца людзей на прыродзе. Асаблівая ўвага надавалася ахове птушак і звяроў.

Як бачым, у статуце відавочна праяўляецца не толькі стан культуры таго часу ўвогуле, але і канкрэтна ў галіне прыродакарыстання. Нашы далёкія продкі не толькі прызнавалі права людзей карыстацца прыроднымі аб'ектамі, але і «права» прыроды на сваё жыццё.

Такім чынам, пачынаючы з XVI стагоддзя, а можа, і яшчэ раней, і сама меней на 250 гадоў наперад, пакуль дзейнічаў статут, лепшыя прадстаўнікі чалавечага роду — мудрэйшыя, разумнейшыя, якія найбольш востра ўспрымалі жыццёвыя памылкі, — пастаянна, з пакалення ў пакаленне гаварылі аб неабходнасці не толькі пазнаваць, але і ахоўваць прыроду. Яны імкнуліся выхаваць у людзей любоў да прыроднага асяроддзя, а праз яе — фарміраваць чалавека-асобу, як аснову нацыянальнай культуры.

Здавалася б, нам толькі і трэба было не забываць усё гэта і на гістарычных ісцінах фарміраваць сучасную свядомасць. На жаль, нічога з гэтага не атрымалася.

Што здарылася — наш чалавек іх не пачуў? Не захачеў усвядоміць і ўспрыняць?

Думаецца, што калі чалавек не ўспрымае гістарычную памяць, значыць, парушана, калі можна так сказаць, сацыяльна-генетычная памяць. І парушылі яе самі людзі сваімі вялікімі гістарычнымі і сацыяльнымі пераломамі.

Спачатку згінула Вялікае княства Літоўскае, кануў у вечнасць яго статут, потым пайшлі чарадой іншыя гістарычныя катаклізмы. Ну а што тычыцца апошняга часу, то, як сцвярджаюць некаторыя філосафы, неспрыяльную экалагічную сітуацыю, што склалася на постсавецкай прасторы, можна разглядаць як вынік ідэалагізацыі культуры, якая канчаткова знішчыла экалагічную традыцыю і парадзіла на белы свет цэлую армію новых герастратаў. Ідэалагізаваная культура павінна была з'явіцца ў адпаведнасці з ідэалагічнай праграмай «вялікага пераўтварэння прыроды», дзе экалогія, як такая, проста ігнаравалася.

Дык хто спыніць сённяшніх герастратаў?

Электарат маўчыць. І будзе маўчаць вельмі доўга, пакуль нарэшце ён не знойдзе ў сабе сілы зноў зра-

біцца народам і выцягнуць на святло ўсіх, хто спараджае зло. Іх і шукаць далёка не трэба. Яны побач: амбіцыйныя палітыкі, якія толькі і ўмеюць прыгожа гаварыць; эканамісты, якія ніколі ніякіх эканамічных праблем не вырашалі; вучоныя, так да канца і не зразумеўшыя вялікую сутнасць свайго прызначэння...

Ненармальнасць, скажонасць, рабалества...

І ў такой скажонасці — таксама помста прыроды. Яна пазбаўляе нас здароўя, цвярозага розуму, душэўнасці, суперажывання, магчымасці радавацца натуральнаму жыццю; яна адпраўляе нас на пагост...

Датэрмінова.

І гараць над нашай радзімай свечкі...

Васіль ТКАЧОЎ

ЧАРНОБЫЛЬ ЗУСІМ БЛІЗКА

Камарын. Ад райцэнтра Брагіна да яго 50 кіламетраў. Другі бераг Дняпра — ужо Украіна. Побач і Чарнобыль. Горад і той чацвёрты блок, што атруціў зямлю, лес і чалавецтва. Але перш чым адправіцца ў Камарынскі лягас, вырашылі напаследак заглянуць у Брагінскі краязнаўчы музей. Аднаго з нас цікавіць: дзе ўсё ж той славуты метэарыт захоўваецца, пра які некалі шмат пісалі і на які маюць вока нават маскоўскія спецыялісты? У Хойніках няма — самі праверылі. У Камарыне, кажуць, таксама. Пакуль вадзіцель Камарынскага лягаса Уладзімір Крымінскі адвозіў паперы ў банк, а з дырэктарам Хойніцкага лягаса У. Луцко яшчэ не развіталіся, то вырашылі праехаць на ягонай «Волзе» да музея... Бачу, паглядзець, што з сябе ўяўляе той метэарыт, захацелася і Уладзіміру Мікітавічу.

І мы знайшлі метэарыт! Ляжаў ён на століку ў фае і добра быў бачны праз расчыненыя насцеж дзверы. Наблізіліся. Не адразу намі зацікавіліся, што дало падставу падумаць: і якая ж тады ён каштоўнасць, калі асабліва і не ахоўваецца? Ці, можа, тут, у Брагіне, дзе ўсё прыцярушана радыяцыяй, асаблівыя адносіны да каштоўнасцей не толькі матэрыяльных, але і духоўных? А метэарыт — вось ён. Генадзь Говар паспрабаваў падняць, з першага разу не атрымалася: усё ж 38 кілаграмаў ваżyць. Гэта ён, дарэчы, больш чым хто шукаў ме-

тэарыт... Цяпер вось мацае рукамі, дзівіцца: і што за метал, што за сплаў? Не разумее. Метал і метал. А сам метэарыт занесены ў метэарытны каталог свету пад назвай «Брагін». Таму што паблізу ад гэтага райцэнтра ўпаў, прадраўшыся неяк праз шчыльныя слаі атмасферы, — не згарэў. Першыя метэарытныя дажджы тут зафіксаваны яшчэ ў 1807—1809 гадах.

І ўжо будучы каля чацвёртага блока Чарнобыльскай АЭС, падумалася: нейкае тут месца гіблае, праклятае, ці што, бо ўсё ляціць, сыплецца на галовы людзей. Акрамя дажджу. Сёлета яго ў гэтых мясцінах надта ж мала выпала...

Вось такая аказія.

З лясгасаўскім вадзіцелем Крымінскім дарога да Камарына падалася надта блізкай. Гаварун. А сказаць што чалавеку ёсць. Сам з Карпатаў, будаваў некалі Чарнобыльскую атамную, у Камарыне напаткаў каханне. Паляўнічы. Рыбак. Чаму дамоў не вярнуўся? Усё ж — аварыя, а Камарын побач. Адказ адзін: а мне тут прырода падабаецца. І кропка!

— Пасля аварыі, помню, прыехалі нейкія спецыялісты ці начальнікі, — Уладзімір Крымінскі ўсміхаецца, — і ў масках ходзяць. А нашы дзеці на вуліцы гуляюць. Тады я і кажу аднаму з іх: эй, друг, не палохай дачку! Бачыш, плакаць сабралася. Знімі маску. Не паслухаўся. А на Украіну езджу іншы раз. Рэдка. Цяпер шмат туды не наездзішся.

Спыраша яшчэ пра Камарын, пра яго мінулы і сённяшні дзень. Прайшліся пехам па гарпасёлку з дырэктарам лясгаса Уладзімірам Іванавічам Пашынскім. Зазірнулі ў бібліятэку, пастаялі каля школы, памылі рукі ў Дняпры.

Камарын — першы населены пункт у Беларусі, вызвалены ад нямецка-фашысцкіх захопнікаў. Цішыня і спакой тут. На слупах ці дошках аб'явы кшталту наступных: «Прадаю карову. Прадаю дом... Адбудзецца дыскатэка, кошт квітка 616 рублёў». У сераду прыязджае фатограф. Пашынскі падказвае: «З Украіны». Ад яго таксама даведваемся, што бальніца, міма якой праходзім, знаходзіцца ў памяшканні былога райвыканкама. Старшыня пасялковага савета Уладзімір Карташ спыніўся каля помніка воінам-вызваленцам, цікавіцца, як ідзе рэстаўрацыя. У школе ўсе прадметы выклада-

юцца на беларускай мове. Забыліся людзі, як звалі Хаўкіна, працаваў некалі ён у культуры, памёр, а яго «Камарынскі вальс» і сёння тут спяваюць. Каля лясгаса маленькая аўтастанцыя. Побач стаіць вольнае памяшканне з забітымі вокнамі, можна было прыстасаваць пад аўтастанцыю, аднак на рамонт няма грошай. Хлеб прывозяць з Брагіна ці нават з Хойнікаў, свайго завода няма. Няма і малаказавода. Кажуць, танней быццам бы прывезці хлеб і малако, чым вырабляць на месцы.

Вось у такім гарпасёлку, прыгожым і ўтульным, ціхім і падобным на вялікую вёску, дзе адзін аднаго ведае, месціцца лясгас. Ні для каго не сакрэт, што ён тут карыстаецца аўтарытэтам, як і чалавек, што носіць зялёную форму. Працоўных месцаў асабліва ў гарпасёлку не знойдзеш, а лясгас дае такую магчымасць. Няхай не вялікія грошы, але выплачвае людзям іх амаль што рэгулярна. Уладзімір Крымінскі, бы між іншым, нагадаў дырэктару, што заўтра трэба ехаць у Брагін — па зарплату, а заадно можна вырашыць і нейкія іншыя справы. Ехаць па зарплату — адчувалася, занятак амаль што святочны. Але ж, каб ехаць па грошы, трэба іх зарабіць. Прыходзіцца круціцца і самому Пашынскаму, і ягоным намеснікам, і рабочым... Лес і корміць. Але ён бы мог карміць і лепш, толькі ўсе лясгасы, пагадзіцеся, прапаўваюць на экспарт адно і тое ж — еўрапакеты... Маракавалі ў Камарыне, як бы пашырыць асартымент, але пакуль нічога канкрэтнага не прыдумалі. Хацелі рабіць рудстойкі для шахтаў Данбаса, па Дняпры і адпраўляць іх можна, але суседзі з «Чарнобыльлесу» не параілі: цяпер шмат разумных хлопцаў развялося, у дарозе ўсё «прыхватываюць», і канцоў не знойдзеш.

А лясгас расцягнуўся з поўначы на поўдзень аж на 120, а ў шырыню — на 40 кіламетраў. На тэрыторыі трох адміністрацыйных раёнаў пануе ён: Брагінскага, Рэчыцкага і Лоеўскага. Ёсць дзе разгарнуцца. Толькі няма як. Бо тыя ж беды, што і ў іншых лясгасах. Што і ў краіне. Таму тут, у Камарыне, спадзяюцца на лепшыя часы, не панікуюць, а робяць сваю справу так, наколькі дазваляе сітуацыя.

Спярша пра справы лясгасаўскія вырашана было пагаварыць з Мікалаем Паўлавічам Мазалавым. Пашынскі так і сказаў:

— Мой кансультант і настаўнік. Каб побач не было гэтага чалавека, адчуваў бы сябе цяжжавата ў дырэктарскім крэсле. Шмат чаму навучыўся і вучуся сёння ў яго.

Аднак знайсці Мазалава аказалася справай нялёгкай — у водпуску чалавек, таму адправіўся на рыбалку. З ягонай лодкай па тэлефоне не звязашся, ды і дзе ён адводзіць душу — таксама мала хто ведае. Мікалаю Паўлавічу, відаць, моцна ікаецца, бо мы ўспамінаем яго. Сёння ён працуе інжынерам па ахове працы, а да 1995 года быў галоўным ляснічым. Прапаноўвалі ў свой час яму ўзначаліць і лясгас, але тактоўна адмовіўся, спаслаўшыся на моладзь, з якой яму цягацца цяжжавата, а такім, як той жа Пашынскі, і карты ў рукі. «А я побач буду. Падкажу, калі што...» Слова сваё трымае. І хоць чалавеку далёка за семдзсят, рыбу лавіць ён адправіўся на лодцы, а Дняпро ў той дзень хваляваўся — на бераг нагортваліся хвалі, раз-пораз змянялі адна другую, і мы пажадалі рыбаку добрага ўлову. Але ж і надзеі сустрэцца з ім і бліжэй пазнаёміцца таксама не пакідалі.

Каб трапіць у Верхнія Жары, трэба абавязкова перасячы дарогу, якая злучае Чарнобыль з Чарнігавам. Асфальт. Дарога пабудавана пасля аварыі, і больш вядомая яна сёння тым, што па ёй ехаў Генеральны сакратар ЦК КПСС М. С. Гарбачоў. Сёння дакладна мала хто помніць, калі гэта было. Але я запомніў добра — быў люты 1987 года. Якраз у гэтыя лютаўскія дні былі ў мяне сустрэчы з чытачамі ў Брагіне, на адзін дзень павінен быў прыехаць я і ў Камарын. Але той дзень супаў з днём прыезду Гарбачова... І мяне не пусцілі. Асабліва я, вядома ж, не перажываў, вярнуўся ў Гомель, аднак усё гэта ажыло ў памяці, калі мы ехалі ў Верхнія Жары.

— Меры перасцярогі тады былі прыняты надта ўжо жорсткія, — прыгадвае Уладзімір Пашынскі. — Нашых леснікоў затрымалі, на працу не пусцілі... А картэж машын пранёсся — і толькі бачылі генсека. Імгненна. Так што гэта дарога славуная. Мы па ёй яшчэ сёння паедзем — магчыма, атрымаецца, дык трапім і да атамнай...

Столькі пяску, як у Верхніх Жарах, я бачыў, бадай што, у туркменскіх Каракумах. Магчыма, і не зусім удалае параўнанне, але ж і сапраўды — пясок і пясок. Як гаворыць дырэктар лясгаса, сасна і тая тут расці не хо-

ча. Прыглядаемся, а што ж на агародах у людзей? Вока нічога не радуе. Дождж патрэбен гэтай глебе, а яго няма. Памочнік ляснічага, малады і сімпатычны хлапчына Сяргей, як прадставіўся ён нам, ляпае па дрэве: не сурочыць бы... пажараў няма пакуль, дзякаваць Богу. Хоць і сухмень.

Сяргей жыве ў Камарыне, на працу ездзіць. На ўсялякі выпадак абзавёўся тут летняй рэзідэнцыяй — купіў, кажуць, побач з лясніцтвам падворак за капейкі, а гаспадар яшчэ пакінуў яму ў давесак і старэнькі «пікапчык». Машыну рамантаваць трэба, хату таксама, а на дварэ, у цяньку, можна пасядзець, перакусіць. Што і зрабілі. Гэта ўжо крыху пазней, спярша ж пабывалі ў маентку пана Рыбнікава. Вялізная аднапавярховая хата. Шырокія прасторныя пакоі. Высокая столь. І ўсюды нешта ламаецца, крышыцца... Толькі, як заўважыла бухгалтар лясніцтва Любоў Андрэеўна Блудная, паразвальвалася савецкае, а панскае стаіць. Вядома ж, дом будаваўся даўно — сёння ніхто не можа сказаць, колькі яму гадоў, як не можа сказаць, як звалі пана — добра, што ў памяці хоць прозвішча захавалася. Дык яго неаднаразова рамантавалі, нешта прыбудоўвалі, і тое, што рамантавалі і прыбудоўвалі, дык сваё аджыло. А дом стаіць. На падлозе пабачылі б дошкі, якія нейкім цудам захаваліся! А вушак? А дзверы? Залезлі неяк на гарышча леснікі (а тут было лясніцтва) і дзіву даліся: як усё захавалася добра, бы толькі ўчора зроблена. Што значыць падбіралі лесаматэрыял, не на адзін дзень будавалі — на вякі.

А пан жа тут, у Верхніх Жарах, атабарыўся з далёкім прыцэлам. Два кіламетры да Дняпра, а рака на той час была і дарогай, і чыгункай, і небам. Да Дняпра ён праклаў вузкакалейку. Пабудаваў спіртзавод. Вырабляў дзёгаць і шкіпінар. Гандляваў лесам. У канцы пяцідзiesiąтых — пачатку шасцідзiesiąтых гадоў у лясніцтве працаваў бухгалтарам Пётр Коваль, які быў бухгалтарам і ў пана, то хваліў свайго былога гаспадара і любіў падкрэсліваць, што калі выдаваў зароботную плату людзям, то ніхто і ні ў якіх ведамасцях не распісваўся — сам для сябе, каб не забыцца, ставіў «птушачку», і ўсяе справы. Давер у чалавека да чалавека быў незвычайны.

А пра што яшчэ гаварыў бухгалтар Коваль, папытаць няма ў каго...

Быць на Брагіншчыне і не наведаць вёску Чыкалавічы — недаравальна. Тут нарадзіўся і вырас народны мастак Беларусі Гаўрыла Вашчанка, выдатны мастак і мудры чалавек. Нядаўна ў Гомелі адчыніла дзверы карцінная галерэя, якая носіць яго імя. Рэдкі выпадак, калі пры жывым класіку называюць рэчы, як кажуць, сваімі імёнамі. Але ж так здарылася, і мы пабывалі ў вёсцы Вашчанкі, з якой ён па Дняпры паплыў некалі ў Кіеў, каб паступіць у мастацкае вучылішча. Чыкалавічы, на жаль, напаткаў лёс шматлікіх вёсак, што трапілі пад чарнобыльскі пыл: яна адселена...

Па гарбачоўскай дарозе едзем у напрамку Чарнобыля. Спадзяёмся нейкім чынам прабрацца праз кантрольна-прапускны пост. Пашынскі трымае пакуль у тайне, як ён будзе гэта рабіць, але калі вязе, то, пэўна ж, спадзяецца на лепшае.

Па дарозе заўважаем вялізны, тоўсты і буйны ланцуг, якім абхоплены дуб. Крымінскі тлумачыць, што гэта будаўнікі дарогі пакінулі памяць пра сябе. Далей была некалі глыбокая яма, куды прывозілі і злівалі малако з усяго Брагінскага раёна.

— Не было чым дыхаць, — здаецца, і сёння казытнуў нос той пах вадзіцелю.

Пайшлі шыльды на ўкраінскай мове. Як і нашы, просяць берагчы лес. Але шыльды старыя, выцвілі на сонцы. Ды ўражвае не гэта — уражвае бязлюддзе. Ні машын, ні людзей. Толькі ліса перабегла дарогу. Гнятліва.

На КПП Уладзімір Іванавіч доўга звоніць аднаму яму вядома куды, чакае. Прапаршчык-міліцыянер добра шпарыць на ўкраінскай мове, распытвае, як жыве Беларусь, раскажаў нам анекдот, спярша, праўда, пацікавіўся, адкуль узятая беларуская мова. «Напіўся хахол і загаварыў па-руску...» Анекдот з барадой, але прапаршчык умела і да месца яго раскажаў, таму злёгка ўсміхнуліся. Мы таксама пажартавалі: казалі, беларусы не п'юць, а то і яны б такім чынам вынайшлі ўкраінскую мову...

Атрыманы дазвол на праезд, і неўзабаве на мосце праз Прыпяць спыняемся. У смузе бачым ЧАЭС. Далёкавата. Здымак не атрымаецца. Таму едзем далей, а мост, які, дарэчы, пабудаваны адразу ж пасля аварыі, раней тут была паромная пераправа, застаецца ззаду. Нас ужо чакае дырэктар «Чарнобыльлесу» Мікалай Ка-

летнік. З Пашынскім яны старыя знаёмыя, у сакавіку абавязкова сустракаюцца на нейтральнай паласе і заключаюць дагавор на супрацоўніцтва, а мы прадстаўляемся. Калетнік ахвяруе візітоўкі, з якіх, акрамя ўсяго, даведваемся, што ён вучоны-лесавод — кандыдат сельскагаспадарчых навук, піша кніжкі, і, як аказваецца, вельмі прыемны чалавек. І — аўтарытэтны ў Чарнобылі. Асабліва, калі апрануў свой «генеральскі» мундзір: вельмі пасуе яму, нічога не скажаш!

— Што, да атамнай?

— Да атамнай!

Канечне, быць у Чарнобылі і не паглядзець на той чацвёрты блок, што начадзіў цэзіем на ўвесь белы свет, недаравальна. Зноў званкі, узгадненні... Тут ужо гаспадар Калетнік. Усе пытанні вырашаюцца станоўча, атрымліваем дазвол і займаем месцы ў «Волзе» дырэктара «Чарнобыльлесу». Мікалай Мікалаевіч спярша знаёміць нас з горадам. З горадам Чарнобылем. Там-сям сустракаюцца людзі, аўтамашыны. Шмат пакінутых хат, у шматкватэрных дамах не ўсюды фіранкі на вокнах: здагадваемся, што там ніхто не жыве. Затое ў горадзе жыве шмат дзікоў. Калетніку нават мясцовыя ўлады паставілі задачу паляваць на іх, а то, бач ты, ходзяць тут, як у лесе. Нахабнікі! Калетнік адмовіўся, сказаў, што ў горадзе на паляванне не ходзяць — небяспечна. Але факт гэты гаворыць багата пра што. Больш таго, у «Чарнобыльлесу» Калетнік ліквідаваў егерскую службу — скараціў, такім чынам, каля сарака чалавек. «Не патрэбна яна нам». Ворагаў нажыў. Аднак, лічыць, пасупіў правільна: тут сёння не да егерства...

На вуліцы імя Кірава спыніліся каля помніка чарнобыльцам. «Тым, хто выратаваў свет», — такія словы прачыталі на ім. А потым — прамой дарогай на атамную. На КПП прапусцілі, ледзь не казырнуўшы. Рыжы лес, што атруціўся адразу ж, убралі, а на яго месцы пасадзілі ўручную новы. І вы б пабачылі, як ён хутка вырас.

На атамнай ціха, не відаць людзей, толькі корпаюцца некалькі рабочых, што ўзводзяць сховішча для адыходаў. Насупраць — пяты і шосты блокі, так і не дабудаваныя. Мы ж дзівімся на чацвёрты блок, які шмат разоў бачылі на тэлеэкране, на здымках у газетах. Нават не верыцца, што некалі тут быў такі мурашнік. Цішыня...

Вярнуліся ў Камарын прыцемкам. Як там наш рыбак М. Мазалаў? Ці пашчасціла? Кажуць, удача яму заўсёды спадарожнічае на рацэ. Як, прынамсі, і ў жыцці. Ужо 48 год ён працуе ў лесе. Уяўляеце? Зніміце перад гэтым чалавекам шапку пры сустрэчы. Выглядае ж, як і падкрэслівалі лягсаўцы, ён значна маладзей за свае гады. Моцны яшчэ дзядок! І прапаноўваем, каб не губляць часу, Мазалаву праехаць з намі па адселеных вёсках — па дарозе ў напрамку Хойнікаў, ён ахвотна пагаджаецца, і мы кранаемся. Сам Мікалай Паўлавіч з вёскі Старая Слабада Буда-Кашалёўскага раёна, але лічыць сябе карэнным камарынцам. Сюды на выхадныя прыязджаюць яго дзеці, дачка і сын, з Гомеля, яны маюць вышэйшую адукацыю, уладкаваліся, як лічыць бацька, добра...

«Уазік» нясе нас па закінутай асфальтаванай дарозе, застаюцца ззаду пасёлак Сонечны (пра яго нават, падкрэслівае У. Пашынскі, Цэнтральнае тэлебачанне пазвала сюжэт, а цяпер і новы жывёлагадоўчы комплекс, і шматкватэрныя дамы для рабочых зеўраць на нас пустымі вачніцамі вокнаў), застаюцца ззаду вёскі Савічы, Пучын, Ясені... Вёскі без людзей. Вёскі без будучыні. Адны назвы на шылдачках — каб ведалі, што яны былі... Але ўсюды, як вокам акінуць, расце лес.

Вось на такой зямлі жывуць і працуюць камарынскія лесагаспадарнікі.

Пад Чарнобылем.

Побач з Чарнобылем...

Міхась КУЧКО

ГДЗЕНЬ

Мы скалелі ўшчэнт. І моцна баяліся. Бо наш «уазік», які для журналіста-раёншчыка тое самае, што «эмка драная» для франтавых карэспандэнтаў апошняй вайны, пагрозліва скрыгатаў жалезам, раз-пораз торгаўся з цвёрдым намерам спыніцца канчаткова. Чаго і баяліся. Бо на вуліцы позні вечар, мароз пад сорак градусаў, а на трасе Камарын — Брагін, на якой мы знаходзіліся толькі недзе пасярэдзіне, ні спадарожных, ні сустрэчных машын не прадбачылася, і мы, вадзіцель Саша, фотакарэспандэнт Міша Самойленка і я, рызыкавалі проста замерзнуць. Не ратавала і тое, што з правага адшашы боку, літаральна ў паўкіламетра ўзвышаліся шматпавярхоўкі даволі вялікага і суперсучаснага па тым часе пасёлка Сонечнага. Пасёлак быў, ды вокны ў ім не свяціліся, як тое павінна было быць, а глядзелі на нас пустымі, без шкла і нават саміх рам, аканіцамі. Выселілі Сонечны. Як і Піркі, што злева адшашы. Як Савічы, што меліся быць наперадзе: радыяцыя, д'ябал на яе. Так што, чуйна прыслухоўваючыся да тужлівага вуркатання рухавіка і памагаючы Сашу падтрымліваць у «празрыстым» стане «прафуканую» дзірачку ў ветравым шкле (печка «ляснула»), мы ўжо дамовіліся, што калі што якое, перш-наперш падпалім «запаску», потым... Дзякуй Богу, даехалі, стукаючы зубамі, уваліліся ў рэдакцыйную качагарку і мітусліва сунулі рукі прама ў полымя. Гарэлка,

якую ледзь адкаркавалі і якая ад марозу стала падобная на алей, не толькі не сагрэла, а лягла дзесьці ля грудзей слізкім ледзяным камяком...

Птушкі і гнёзды

Было гэта ў першыя дні 1987 года, і вярталіся мы з вёскі Гдзень. Гэта, гляньце на буйнамаштабную карту Беларусі, самая паўднёвая кропка не толькі так званая «Камарынскага апендыксу», але і ўсёй Беларусі. Ад Гдзені, калі направа глядзець, з паўсотні кіламетраў да Чарнігава. А калі налева, то праз васемнаццаць кіламетраў будзе... Чарнобыль, яшчэ праз колькі — горад (цяпер яго называюць прывідам) Прыпяць і тая самая Чарнобыльская АЭС.

Гэтае вось суседства і зрабіла вёску і яе ваколіцы, апісаць прыгажосць якіх у мяне проста не хапае слоў: адзін Днепр, які тут, перад самым Кіеўскім вадасховішчам, ужо не Дняпрыска, як дзе-небудзь каля Смаленска, а сапраўдны магутны Дняпро, чаго варты — вырачаны. Людзей, больш за чатырыста чалавек, што спрадвеку жылі ў Гдзені, гулялі вяселлі, хрысцілі дзяцей, хавалі нябожчыкаў, ператварыла, так бы мовіць, у птушак, што раптам згубілі свае гнёзды. Праўда, напачатку, у тым жа 87-м, усё, як гэта ні дзіўна, выглядала не так трагічна.

Дык вось, падчас той, ледзьве трагічна не закончыўшайся паездкі ў Гдзень было ў нас нямала цікавых сустрэч з яе насельнікамі. Мы доўга гутарылі тады з тагачасным старшынёй калгаса «Чырвоная Украіна» Уладзімірам Ковалем. Гутарылі пры святле газніцы, і, памятаю, Уладзімір Іванавіч ад гэтага ледзь не кіпенем пырскаў і праз слова ўжываў непарламенцкія, як зараз кажуць, выразы: мацюкаўся, значыць. У адрас нейкага невядомага шафёра, які з п'яных вачэй «взяў і наехаў» на электрычны слуп.

Старшыню, ад слоў якога ў цеснаватым пакойчыку ўсё звінела, а ад сцен рэхам адбівалася «маць... маць... маць...», можна было зразумець. Коваль быў тут старшынёй усяго тры гады, на сваім, лічы, карку выцягнуў

хранічна стратную гаспадарку ў прыбытковую (40 працэнтаў рэнтабельнасці па выніках 86-га) і зараз балюча перажываў за любы збой у адладжаным механізме.

Калі вы думаеце, што Коваль вар'ят, бо які нармальны чалавек будзе дбаць пра прывагі і надоі, калі вось ён, побач, яшчэ, здаецца, не пахаваны пад саркафагам рэактар, калі ўсё наўкол шчодрой д'ябальскай рукой пасыпана цэзіем, стронцыем і плутоніем, то памыляецца. Проста старшыня і вяскоўцы думалі, што цяпер яны будуць жыць тут стала, а ўсё, што было раней, — сон розуму.

А было вось што: Гдзень, як і безліч іншых брагінскіх вёсак, у маі эвакуіравалі. Дзяцей адвезлі падалей, у лагеры і санаторыі, а сталых вяскоўцаў размясцілі па квартэрах у Шкуратах і Кавацы. Сюды ж перагналі жывёлу, паставілі яе ў летнія лагеры. Вяскоўцы пакрысе супакоіліся, заняліся звычайнай сялянскай справай. Частка механізатараў, да прыкладу, шчыравала на мясцовых сенажацях. Другая...

Тут мы крыху прыпынімся і скажам колькі слоў пра тую дурату, якой у тыя гады ў тых месцах было вышэй галавы. Пачнём з планаў і сацыялістычных абавязальстваў. У гэтым і быў галоўны ідыятызм таго часу: палавіны раёна няма, людзі ў распачы, а план ніхто не адмяняў. За яго райкам спытае з гаспадаркі, абкам — з райкама, і так, лічы, да самога таварыша Гарбачова Міхаіла Сяргеевіча, які, было і такое, «прасвістаў» неяк па спецыяльна для яго пакладзеным асфальце якраз каля Гдзені, у бок атамнай. Дык вось, дзеля таго, каб забяспечыць выкананне таго плана, калгаснікі засявалі палеткі вакол выселеных вёсак, касілі сена і малацілі збожжа. Гэта ніякае не перабольшанне, сам напісаў не адзін рэпартаж аб такой ударнай працы.

Значыць, другую частку мужыкоў з Гдзені кожную раніцу аўтобус вёз у родную вёску нарыхтоўцаў кармы: гэта называлася вахтовым метадам.

Восенню, калі ўжо было холадна і пайшлі дажджы, стала адбывацца нешта незразумелае. Аўтобус, які раніцай ішоў у Гдзень паўнютокім, вяртаўся... пустым, затое коміны ў вясковых хатах закурэлі дымам. Дзіўна, але такім, з дазволу сказаць, явачным парадкам гдзенцы

вярнуліся ў Гдзень практычна ў поўным саставе. Яшчэ больш дзіўна, што следам за радавымі калгаснікамі зняліся з месца сельсавет і кантора. Між іншым, за такое па тым часе можна было і партбілет пакласці.

Гдзенцам пашанцавала ў тым, што іх самавольнае вяртанне легалізавалі на самым версе: ці то для таго, каб даказаць «сусветнай грамадскасці», што Чарнобыль — гэта не так і страшна, ці з якой другой нагоды, але, памятаю, нават «Правда» напісала, што пасля правядзення пэўнага комплексу мерапрыемстваў вёска Гдзень стала прыгоднай для нармальнага жыцця...

Вось чаму такім раз'юшаным быў падчас нашай з ім сустрэчы Уладзімір Коваль. Ён жа думаў, што цяперашняе жыццё будзе такім, як і тое, «даваеннае».

Аб сваіх у гэтым кірунку захадах мне тады расказваў і старшыня выканкама Гдзенскага сельсавета Мікалай Сетка. «Самае для нас зараз галоўнае — добраўпарадкаванне вёскі. Мы знеслі 29 старых, напаяўразбураных будынкаў. З дапамогай райсельгасхіміі на 14 гектарах правапнавалі прысядзібныя ўчасткі. На вуліцах устанавілі водаразборныя калонкі. Усе калодзежы, а іх тут каля двухсот, абкапалі, забілі звонку глінай: больш за 400 тон яе на гэта пайшло. Зараз патрэбна закончыць будаўніцтва водаправода, замяніць каля двухсот саламяных дахаў на дамах і хлявах. Але галоўныя аб'екты гатовы».

Тэкст узяты ў двукоссе, бо гэта вытрымка з майго артыкула, які быў надрукаваны ў «Маяку Палесся». Артыкул аптымістычны. У ім багата прыведзена слоў вяскоўцаў аб тым, як добра, што яны вярнуліся да родных хат і могілак.

«Пад самы Новы год у адной з хат вёскі Гдзень прагучаў тоненькі дзіцячы крык: з'явіўся на свет яшчэ адзін маленькі грамадзянін. Што ж, няхай у яго ўсё будзе добра. Няхай для яго цвіце і зелянее шырокі поплаў, вісіць вясёлка над полем і лесам. Няхай для яго і ўсіх нас дораць цяпло і святло, а не трывогу і боль тыя збудаванні АЭС, зіхоткія агні якіх з бліжэйшых мясцін добра бачны ў яснае надвор'е».

Так заканчваўся той вялікі артыкул, названы аўтарам «Вяртанне».

Вяртанне

Еду ў Гдзень. Другой дарогай, старая траса Брагін — Камарын перакрыта з абодвух канцоў КПП — зона. Рызыкi замерзнуць ніякай: сняжок, што раптам выпаў у пачатку красавіка 2002-га, гэта зусім не той мароз, што прыхапіў нас у 1987-м. Дублін, Асарэвічы, Хракавічы, Краснае, іншыя вёскі пры дарозе, яны нейкія, так бы мовіць, шчарбатыя, толькі ў чалавека ў роце не хапае зубоў, а тут, на вясковых вуліцах, — дамоў. Вось тут, на заросшым бур'яном пляцы, застаўся толькі комін. Крыху далей — скасабочаная, не толькі без акон, але і без пярэдняй сцяны, хатка...

Убачанае, гэтыя вырваныя лёсам «зубы»-дамы хоць падрыхтавалі крыху да таго, што можа чакаць у Гдзені, але ўсё адно шок ад гэтага быў яшчэ той. Першае ўражанне: вёска нейкая нежывая. Разумеецца, нават тады, сцюдзёнай зімой 87-га, тут калі не віравала, але было нейкае жыццё. А зараз... Бітая цэгла і пакручанае, іржавае жалезнае ламачча на тым месцы, дзе калісьці была калгасная майстэрня, дзе працавалі людзі, якіх, памятаю, Уладзімір Коваль называў «залатымі». Школа, дзе нават тым часам вучыліся ці не паўсотні дзетак, сённа проста двухпавярховая камяніца без акон і дзвярэй. Той жа лёс напаткаў клуб, ФАП, дзіцячы садок. Сельсавет, у якім мы з Мікалаем Сеткам гутарылі аб будучым Гдзені, якое тады падавалася даволі светлым. Нічога гэтага ўжо няма: стаяць будынкі-здані, з якіх даўно выветрыўся чалавечы дух. Ёсць нейкія пустыя вуліцы: за ўвесь той час, што мы тут былі, толькі і ўбачылі на іх парку запрэжаных коней, якія няспешна цягнулі некуды воз саломы, ды старога з кульбай, які стаяў ля плоту. І дамы — ці кінутыя проста так, ці з акуратна забітымі перад ад'ездам вокнамі. Іх вельмі многа. А як іначай, калі ў Гдзені сённа ад сілы паўтары сотні чалавек, калі вёска проста дажывае сваё без усялякай, лічы, надзеі на другое, не, ужо трэцяе нараджэнне.

Адзінае, бадай, месца, дзе яшчэ крыху цепліцца жыццё, дзе можна даведацца пра ўсе вясковыя падзеі і навіны, — магазін. А за галоўную ў ім Ліля Мацапура. Маладая прыгожая дзяўчына, якая (бо тут і нарадзілася) ведае пра вёску, яе цяперашніх насельнікаў усё.

Пра тых, хто жыў раней, — таксама, бо хоць і было ёй у 86-м усяго шэсць гадоў, але ж заходзяць у магазін людзі. Гутараць, успамінаюць тое, другое, а Ліля слухае. Паслухаў яе і я.

— Людзі сталі выязджаць у 91-м — відаць, недзе на версе ўсё ж рашылі, што радыяцыі тут занадта. Рассяліліся па ўсёй краіне пераважна тыя, хто са спецыяльнасцямі і не ва ўзросце. Ліквідаваўся калгас, закрыліся ўсе ўстановы, сельсавет у нас зараз не Гдзенскі, а Камарынскі. Засталіся старыя. Вы ж ведаеце нашых людзей. Як што якое, табе адразу: «Куды нам, дзіцятка, ехаць. Тут нарадзіліся, выраслі, куды ад гэтага пойдзеш». Нейкая ў гэтым праўда ёсць, бо нават з тых, хто з канцамі, здаецца, выехаў, той-сёй вяртаецца. Марыя Пархоменка вярнулася, Толя Клімянок, Ніна Балахонава, Света Шпет — сем'яў мо з дзесяць. Хаця што тут: калгаса няма, работы таксама, ёсць пакуль падсобная гаспадарка Камарынскай сельгасхіміі, але яна сама, здаецца, пад ліквідацыю падпадае. Добра старым — ім пенсію прыносяць, нейкія грошы ёсць.

Ёсць, вядома, заробак у самой Ліліі. Няма яго ўвогуле ці такі, што хоць плач, хоць смейся, у людзей маладзейшых, якіх усё ж у вёсцы крыху ёсць, дваццаць, здаецца, дзяцей у Камарынскую школу возяць. «Чаму яны ў свой час не выехалі?» — пытаюся ў дзяўчыны.

— А дзе і каму мы патрэбны? Жылля ж сёння ніхто не дасць, а на працу ўладкавацца хіба лёгка? Жывуць тут. Агароды, карова, свінчо, перабіваюцца неяк, — круціць галавой Лілія.

Яна гэтаму не здзіўляецца, бо і сама так жыве. Карову завяла, сама даглядае, сама і доіць. Вечарам, калі справы зроблены, ідзе ў клуб. Так тут называюць кінуты домік, у якім моладзь (нежанатая і сямейная) збіраецца паслухаць музыку, патанцаваць. Так і жывуць.

Было досыць цікава даведацца, што сталася з людзьмі, пра якіх я пісаў у даўнім тым артыкуле. І вось я называю Ліліі тузін прозвішчаў: Коваль, Сетка, Мальчанка, Грыцанок, Самойленка, Кулеш... І чую ў адказ кароткае: «Выехаў». Пытаю нарэшце пра Сцяпана Сцяпанавіча Мацапуру, самага лепшага калгаснага механізатара той пары, роднага брата Героя Савецкага Саюза Сяргея Сцяпанавіча Мацапуры. Лілія, пачуўшы прозвішча, згодна ківае.

— Тут Сцяпанавіч, ён мой сусед. На пенсіі ўжо, корпаецца каля сядзібы. Сястра яго Таццяна ў Маскву паехала, а ён наадрэз — тут застануся. А брат яго, каторы герой, памёр...

Памерла ў Гдзені шмат народу. Усе яны тут, на могілках. На якіх сённа няма нават агароджы, грошай, каб зрабіць новую, — таксама. Іх няма на набыццё помпаў, так што тыя калонкі, пра якія мне расказваў Мікалай Сетка, каторы ўжо год з'ядае ржа, а гдзенцы бяруць ваду ў калодзежах, якія, памятаеце, забіты з вонкавага боку глінай.

І пакуль быў у Гдзені, Брагіне, шмат дзе яшчэ, думаў, як пажадана коратка і ёмка падсумаваць усё за гэтыя дні ўбачанае і пачутае. І як ні ламаў галаву, нічога такога не прыдумаў, затое пераканаўся, што старажытныя філосафы мелі рацыю, калі казалі, што ў адну раку нельга ўвайсці двойчы. Хто б спрачаўся, што жыццё наша — няспынны паток падзей і перамен. Іх, перамен гэтых, чакаеш, падштурхоўваеш, спадзяешся, што яны будуць да лепшага. Зрэшты, яно амаль паўсюдна так і ёсць. За некаторымі, як кажуць выключэннямі. Горка, прыкра, балюча ад таго, што такім выключэннем сталі і Гдзень, і сотні, калі не тысячы ёй падобных вёсак — спіс адкрыты...

* * *

Быць у Брагіне і не зайсці ў сваю раёнку, з якой столькі ўсяго звязана, было б зусім не па-людску. Крочу па вуліцы Савецкай і нешта не разумею: вось тут, дзе стаяла нехлямяжая драўляная наша гаргара, зараз пустое месца. І каб не елачкі насупраць, там, дзе раней была друкарня, прайшоў бы міма. Знеслі, значыць, рэдакцыю. Няма, значыць, таго пакойчыка і таго падрапа-нага стала, за якім сядзеў, пісаў рэпартажы, рабіў газетныя макеты. Няма пакойчыка-клішарні, дзе гудзела «яга» — машына, якая вырабляла цынкавыя здымкі-клішэ для газеты. Няма самога здымшчыка, таго самага фотакарэспандэнта Мішы Самойленкі, з якім столькі паездзілі па раёне, столькі разам наздымалі і напісалі, з якім дамаўляліся падпаліць тое кола-запаску, каб не-як, калі што якое, пратрымацца да раніцы сцюдзёнай

студзеньскай ноччу. І добра, каб было так, што яго няма толькі ў Брагіне, адкуль выехалі ўсе супрацоўнікі той нашай раёнкі, але ж яго зусім няма. Міша, моцны, вусаты, чарнявы, адзін у адзін амаль Грышка Мелехаў з кінафільма, памёр. У Мастах. Ад чаго — не ведаю, бо даўно не бачыў жывога. Апошні раз сустракаліся недзе напрыканцы васьмідзесятых, калі, ужо працуючы ў Мінску, прыехаў сюды разам з дэпутатамі Вярхоўнага Савета. Дэпутаты, якія гаманлівай чародкай вылезлі з аўтобусаў, як па камандзе, падаставалі з кішэняў дазіметры, якіх бра-гінцы яшчэ ў вочы не бачылі, і пачалі мераць радыяцыйны фон. Потым, калі яны абяцалі брагінцам, што сабраліся з такой нагоды ў раённым Доме культуры, усё, што толькі можна паабяцаць, Міша фіксаваў працэс «раздачы сланоў» на фотаплёнку, а я — на дыктафонную стужку. Потым нам гэта надакучыла, мы плюнулі на ўсё тое словаблудства і пайшлі да Мішы вячэраць і ўзяць па кроплі за сустрэчу. На стале сыходзіла парам бульба, скварчэла на патэльні яешня, блішчэлі вадзянымі кроплямі агуркі і памідоры, ружова свяціліся буйныя трускаўкі ў вялікай місцы, вабіла вока бутэлька саматужнай, рэдкай мяккасці і смаку «брагінскай асобай». Мы ўзялі па чарцы, закусілі. Паўтарылі... Потым, калі ў галаве ўжо ладна зашумела, я па чарзе прыклаў да-зіметр да ўсяго, што стаяла на стале. «Свяцілася» ўсё. Нават чысцюткая, дваіной перагонкі «брагінская». Да чаго гэта я? Да таго, што, можа, тыя трускаўкі, буль-біна, скрылёк сала і сталі каталізатарам, які актывізаваў у арганізме Мішы той працэс, які і прывёў яго да... Можа быць, так, а можа, і не, у каго раз спытаеш...

У Мішы не спытаеш. У таго, хто адказаць можа, пытаць не хочацца. Бо, а як без гэтага абыдзешся, зноў пачуеш: кюры, рэнтгены, цэзій... Мне, шчыра кажучы, хочацца, каб словы і гэтыя, і да іх падобныя з нашага ўжытку ўвогуле зніклі. Як страшны і нядобры сон, які мы, на вялікі жаль, усё яшчэ бачым...

Мінск — Гдзень — Брагін — Мінск

Валеры ВЫСОЦКІ

ПРА ЦЯБЕ ПАМЯТАЮЦЬ, БАРТАЛАМЕЕЎКА

Кожны ранак ад пад'езда інстытута адыходзяць Каўтобусы і УАЗы з людзьмі ў камбінезонах і куртках. Часцей за ўсё іх дарога не надта далёкая: вось за ўзбочынай мільганулі дамы Веткі, яшчэ кароткі прамежак часу — і машыны, пагойдваючы на выбоінах пустыннага асфальту, уязджаюць у вялікае сяло. І хоць гэты шлях паўтараецца сотні разоў, пасажыры замаўкаюць, гледзячы на цагляныя сцены з выбітымі вокнамі, на хаты з пабурэлай у гародчыках-кветніках крапівой. Гэта — Барталамееўка, слаўнае сяло, вядомае яшчэ з сярэднявечча. Цяпер яно апусцела: хто ведае, калі на ягоныя вуліцы вернецца жыццё? А за здзічэлым садам пачынаецца малады лес, сетка агароджы, прыземістыя дахі нейкіх будынін. Тут — радыяцыйны палігон, лабараторыя пад адкрытым небам. Іх, людзей у камбінезонах, працоўнае месца.

На палігоне займаюцца ўсім: ад вырошчвання дрэў на пасыпанай попелам зямлі і да складаных доследаў па вывучэнні ўплыву радыяцыі на арганізм раслін — у залежнасці ад ступені ўвільгатнення, відаў драўняных парод, спосабаў апрацоўкі глебы. Менавіта тут, пад вёскай Барталамееўкай, выпрацоўваліся рэкамендацыі па блакіраванні паступлення радыенуклідаў у жывую тканку клеткі.

Яшчэ нядаўна прыязджаў у Барталамееўку сівы ча-

лавек з добрым адкрытым тварам: прафесар Віктар Кузьміч Паджараў. Не ашчаджаючы здароўя, а тут, у ваколіцах гэтае вёскі, не месца для адпачынку, — да апошняга свайго дня працаваў у імя аднаўлення «зялёнай нівы», што падпадала пад атамны след. У рэспубліцы, ды і ў суседзяў — на Украіне, у Бранскай вобласці на многіх тысячах квадратных кіламетраў адселены жыхары і толькі сціплыя служкі лесу нясуць штосутачную вахту. Палі зарастаюць пустазеллем — як у такіх нетрах вырошчваць маладыя лясы? Прафесар з Гомеля здолеў паставіць неацэнныя па вартасці доследы, якія даказалі магчымасць з мінімальнай для лесаводаў небяспекаю займацца пасадкай культур, прымяняючы асаблівыя метады і тэхналогіі. І пад Барталамееўкай спецыялісты з многіх краін знаёмяцца з масівамі хваёвых, а таксама дуба, ясеня, клёна — на ягоным, Паджараўскім, палігоне, што ўяўляе асаблівую жывую памяць пра памерлага чалавека.

Вучоныя лесаводы, у адрозненне ад сваіх акадэмічных пабрацімаў з іншых галін навукі, не падкрэсліваюць сваю элітарнасць, больш за тое — з ахвотай успамінаюць аб маладосці: рэдка які доктар ці кандыдат не пачынаў шараговым «Ванькам-узводным», гэта значыць ляснічым, ці з заплечнікам таксатара не блукаў «там, дзе Макар цялят не пасвіў», дзе-небудзь у паўночна-байкальскай тайзе. Старажылы інстытута, з тых, хто прыйшоў дзесьцігоддзі таму ў ягоныя сцены на слаўнай ускраіне Румянцаўскага парка ля Сожа, сцвярджаюць, што лёс і іх саміх, і калег крута змяніўся разам з лёсам краіны, калі ў памятную ноч восемдзесят шостага выйшаў з-пад падпарадкавання атам Чарнобыля. Ад інстытуцкіх сцен да таго гарадка — крыху больш за сто кіламетраў: дробязь, калі меркаваць па мерках сучасных хуткасцей і адлегласцей. Доктар навук Іван Булавік паявіўся ля руін чацвёртага энергаблока ў той самы першы тыдзень. Ехаў з Гомеля — і не ўяўляў сапраўднага памеру катастрофы: маўляў, нічога страшнага, сітуацыя пад кантролем, як паведамлялі бадзёрыя дыктары Цэнтральнага телебачання.

— Але калі ўбачылі кіламетровыя караваны аўтобусаў і грузавікоў, смутак і страх на тварах, тады зразумелі: адбылася жахлівая падзея, — гаворыць Іван Мака-

равіч. — Так яно й было: неўзабаве высветлілася, што толькі ў нас у Беларусі ў зоне забруджання апынулася мільён семсот тысяч гектараў лясных земляў, адна чвэрць усёй плошчы. У той жа дзень, не адкладваючы ў ніжнюю шуфляду, заняліся са спадарожнікамі складаннем Часовага настаўлення па правілах паводзін у забруджаных масівах. Ім, дарэчы, карысталіся ў лясгасах доўгія гады.

Вось што цікава: з ляснога інстытута ў Гомелі той мітуслівай парою не выехаў у бяспечныя рэгіёны ніводны спецыяліст. Нават больш за тое: акадэмічны Інстытут лесу, такая ягоная афіцыйная назва, аказаўся на тэрыторыі краін Садружнасці адзінай установай, дзе не толькі не скараціліся, але й пашырыліся даследаванні ў самых розных кірунках. У тым жа 86-м быў створаны сектар радыялогіі лесу. Разам з Іванам Макаравічам ездзілі за дрот Палескага радыяцыйнага запаведніка, а пасля і сюды, на палігоны Барталамееўкі, яго непасрэдна супрацоўнікі — кандыдат навук Л. Навойчык, інжынеры В. Жукаў і Г. Пашчанка, лабаранты В. Мельнікава і С. Мажаева. Вывучаючы радыяцыйны фон у кварталах Веткі і Чачэрска, яны выявілі надзвычайную нераўнамернасць, ці як было вызначана — мазаічнасць радыеактыўнага забруджання лясных экасістэм, калі размах між мінімальным і максімальным узроўнямі шчыльнасці гама-фону склаў ад 3 да 10 разоў. І гэта было адным з канкрэтных фактаў, якія пацвярджалі вывады найбольш дальнабачных вучоных: плошчы забруджання ў сілу сваёй неаднароднасці маюць тэндэнцыю да ахопу яшчэ ўчора быццам бы чыстых тэрыторый. Вось чаму й сёння, праз столькі часу, любы пажар у зоне радыяцыйнай небяспечныя новымі ўчасткамі забруджання.

На гэтую тэму гутарым з намеснікам дырэктара па навуковай частцы Уладзімірам Феліксавічам Багінскім.

— Трэба прызнаць, што ў першыя гады пасля аварыі ў некаторых даследчыкаў тадышняга Саюза бытавалі, шчыра кажучы, занадта аптымістычныя ўяўленні і погляды на ліквідацыю наступстваў ядзернага выбуху. Тады да нас досыць часта прыязджалі калегі з Масквы, Ленінграда, Харкава, нават Сыктыўкара, іншых цэнтраў. Мы іх з радасцю прымалі, госці рабілі сваю справу, але іншым разам, вярнуўшыся пасля тыднёвай каман-

дзіроўкі, выступалі з матэрыяламі, дзе сцвярджалі, што гадоў праз пяць-шэсць на нашай зямлі будзе ціша ды спакой — у сэнсе радыяцыйнай сітуацыі, што вось распадзецца атам і спыняцца падкопы ізатопаў. Мы б рады з такімі высновамі пагадзіцца, ды ў радыяцыі свае законы і часавыя прамежкі: нішто не паяўляецца і не знікае бяследна.

К канцу васьмідзесятых даследаванні катастрофы прынялі комплексны характар: «на Чарнобыль» сталі працаваць нават тыя аддзелы і лабараторыі, якія, здавалася, мелі досыць далёкае дачыненне да такой тэмы. У 1992-м упершыню ў сусветнай практыцы ў інстытуце выявілі строгія навуковыя падыходы да правядзення лесаўпарадкавання ў забруджаных лясах, распрацавалі прапановы па выдзяленні асобных груп і катэгорый насаджэнняў з павышаным утрыманнем нуклідаў. Ідзі па радыяцыйным маніторынгу сталі для міжнароднай грамадскасці сапраўдным адкрыццём. З задачамі вывучэння наступстваў ядзернага выбуху цесна звязаны працы селекцыянераў, генетыкаў, радыёлагаў. Так, пад кіраўніцтвам члена-карэспандэнта НАН Рыгора Ганчарэнкі вывучаліся працэсы мутацыі ў спадчынным апарце. Доктар навук Аляксандр Дворнік распрацаваў прагнозную мадэль паводзін радыенуклідаў у экасістэмах.

Віктар Іпацьеў — дырэктар інстытута, акадэмік НАН Беларусі і Расійскай сельгасакадэміі, член шматлікіх міжнародных камітэтаў і камісій, ахвотней гаворыць не аб ліквідацыі наступстваў бяды Чарнобыля (так і ўспрымаецца з гісторыі эпохі большавізму тэзіс аб «ліквідацыі кулацтва як класа»), а пра паскарэнне рэабілітацыі лясоў. Вядома, вучоныя Гомеля ў праблемах вырошчвання больш чыстай драўніны ва ўмовах радыяцыйнага забруджвання сталі па многіх пытаннях піянерамі, але тым больш важкія іх практычныя напрацоўкі ў гэтай сферы. Дабратворны ўплыў біяхімічных, меліяратыўных і іншых метадаў быў вядомы і раней, але выкарыстанне на практыцы дарагіх спецыяльных рэагентаў, а таксама каштоўных мінеральных удабрэнняў было нашай збыднелай дзяржаве не па кішэні. І тады вучоныя, займаючыся пошукамі аптымальных рашэнняў, знайшлі танныя эфектыўныя метады. Справа ў тым, што ў непасрэднай блізкасці ад зон забруджвання толькі на Гомельшчыне

знаходзяцца буйныя прадпрыемствы мікрабіялагічнай і хімічнай прамысловасці, вакол карпусоў якіх утварыліся цэлыя горы адыходаў, што забруджваюць экалагічнае становішча рэгіёна. І тут высветлілася, што паасобныя з іх, скажам, лігнін, што застаецца на гідролізным заводзе ў Рэчыцы, ці фосфагіпс на хімічным заводзе ў Гомелі, служаць фактарам зніжэння назапашвання ў сасновых насаджэннях радыяцэзію.

— Радыеактыўнасць нейтралізаваць чалавецтва не здолее і не навучыцца ў агляднай будучыні, — лічыць акадэмік Іпацьеў. — Радыеактыўнасць магчыма толькі блакіраваць, прымяніўшы дзеля гэтага непраходную ці цяжкапраходную біялагічную перагародку.

Гэтым і займаецца Віктар Аляксандравіч са сваімі супрацоўнікамі: ідэі «перагародкі» прыцягнулі да сябе ўвагу вучоных многіх кантынентаў, чаму сведчанне — водгукі буйнейшых навуковых цэнтраў. Больш за тое, вынікі прагнознага мадэлявання і даныя эксперыментаў ужо выкарыстаны ў міжнародных праектах МАГАТЭ.

...На зямлю Барталамееўкі падае першы сняжок — вільготны, іскрысты на пасвяжэлых яловых лапах на маладняковых парастках плантацый. Людзі не глядзяць на гадзіннікі. Яны заняты справаю. Яны працуюць у імя тваёй будучыні, Барталамееўка.

Эдуард САМУСЕНКА

БЕЛАРУСКІЯ ЛЯСЫ ЎРАТАВАЛІ ЕЎРОПУ

Агульняныя страты Беларусі ад катастрофы на ЧАЭС аскладаюць 35 дзяржаўных бюджэтаў рэспублікі ў цэнах 1985 года. З імі абсалютна невымерная тая мізэрная дзяржаўная, але часцей прыватная ці грамадская дапамога, якая аказвалася Беларусі ў першыя гады пасля катастрофы, а зараз амаль забыта.

У выніку катастрофы на Чарнобыльскай АЭС доўгажывучымі ізатопамі радыенуклідаў забруджана 23 працэнты тэрыторыі Беларусі (46 450 тыс. га), 4,8 працэнта земляў Украіны (37 450 тыс. га) і 0,5 працэнта — Расіі (47 170 тыс. га). Істотнае забруджанне, асабліва кароткажывучымі ізатопамі атрымала амаль уся Еўропа, у першую чаргу Скандынавія, Балканы, Германія, Польшча, Аўстрыя, Італія, а за яе межамі — Турцыя, Закаўказзе і нават Японія і Паўночная Амерыка.

Забруджанне многіх краін аказалася б значна большым, калі б асноўную частку выкідаў выбухнуўшага рэактара не затрымалі беларускія лясы. У энцыклапедычным выданні «Чарнобыль» (Мінск, 1996) гаворыцца: «Бязлесныя мясціны, не ствараючы істотнага супраціўлення паветраным патокам, у меншай ступені забруджваюцца радыеактыўнымі аэразолямі, чым суседнія лясы». Сказана больш чым сціпла, бо лясы прымаюць на сябе ў 4 разы больш радыеактыўных ізатопаў, чым адкрытыя прасторы.

Вялікая роля беларускіх лясоў у затрыманні радыенуклідаў абумоўлена высокай лясістасцю Гомельскай вобласці, дзе ў Нараўлянскім раёне лясы займаюць 54 працэнты плошчы, Жыткавіцкім — 57 працэнтаў, Лельчыцкім — 69 працэнтаў і г. д. У цэлым па Гомельскай вобласці аказаліся моцна забруджанымі 51,6 працэнта лясоў, па Магілёўскай — 36,4 працэнта. На Беларусь прыйшлося 70 працэнтаў усіх радыеактыўных выкідаў ЧАЭС.

На жаль, нідзе не ўдалося знайсці даных аб колькасці радыенуклідаў у «хмары пад грыфам «Сакрэтна» (па выразе пісьменніка Алеся Адамовіча), што кіравалася на Маскву, але была асаджана гомельскімі авіята-рамі, якія выклікалі штучны дождж у Магілёўскай вобласці. Там панеслі страты 15 раёнаў, але Масква была ўратавана ад радыеактыўнага забруджвання.

Устаноўлена, што хвойныя дрэвы затрымліваюць 80 працэнтаў радыенуклідаў і толькі 20 працэнтаў прыходзіцца на глебу. Лісцевыя пароды, больш паглынальныя, у першыя дні пасля катастрофы яшчэ не поўнасцю распусціліся і таму спачатку затрымлівалі радыеактыўныя часціцы ў 1,5—2 разы менш за хвойныя, але затым, у маі — чэрвені 1986 года, пачалі затрымліваць іх больш, чым елка і сасна. А ў забруджанай зоне на іх прыходзіцца 400 тысяч гектараў, у тым ліку на такія эфектыўныя «радыяцыйны ўлоўнік», як дуб, — 95 тысяч гектараў. Паводле грубых падлікаў беларускія лясы паглынулі каля паловы ўсіх радыенуклідаў, што выпалі на тэрыторыі рэспублікі, і не далі выйсці ім на іншыя краіны.

Не выключана, пры зусім дэталёвым даследаванні высветліцца, што лясы паглынулі больш за палову з тых 70 працэнтаў радыенуклідаў, якія прыйшліся на долю Беларусі. Гэта значыць, мінімум трэцяя частка ўсіх выкідаў чацвёртага рэактара была спынена нашымі лясамі ад далейшага распаўсюджвання на захад, поўнач і ўсход.

Такім чынам гомельскія і магілёўскія лясы ўратавалі ад больш сур'ёзнага забруджвання астатнія вобласці Беларусі, Расіі, а таксама краіны Балтыйскага рэгіёна і Цэнтральнай Еўропы. Бо гэтыя 30 ці больш працэнтаў маглі б дайсці да Мінска, Віцебска, Гродна, Брэста, Рыгі, Стакгольма, Варшавы, Масквы.

Лясы затрымлівалі патокі радыенуклідаў не толькі сваімі кронамі, але і ў выніку ахалоджвання мясцовасці спякотным летам 1986 года, якое выклікала мясцовыя дажджы менавіта над лясамі. Над адкрытымі прасторамі ўтварыліся магутныя тэрмікі — узыходзячыя патокі паветра, якія не давалі магчымасці выпасці дажджам, а гналі забруджаныя паветраныя масы далей. Ці не таму стэпавая Украіна на большай сваёй частцы менш забруджана радыенуклідамі, чым Грузія? Тэрмікі стэпаў і Чорнага мора далі магчымасць дайсці радыеактыўным патокам да Каўказа, дзе яны былі затрыманы лясістымі гарамі.

Лясы не толькі затрымлівалі радыеактыўныя часціцы, якія асядалі і заставаліся на лісцях з прычыны заканамернасцей фізічных кантактаў прыцяжэння і счাপлення. Яны садзейнічалі ўтварэнню воблакаў і хмар, калі тыя ў сухое лета 1986 года прыходзілі на Беларусь звонку ў невялікай колькасці. Як вядома, за дзень кожны дуб выпарае 5 літраў вады, бяроза — 6 літраў і г. д. За лета гектар бярозавага гаю выпарае 1500 тон вады, ператвараючы яе ў дажджавыя воблакі і хмары. Праўда, ў 1986 годзе гэтая вада вярталася да нас на зямлю больш у выглядзе расы. Але ж і раса канцэнтруе вакол сябе розныя паветраныя прымесі і асаджае іх. Ці не таму нам так лёгка дыхаецца раннім росным світанкам.

Міжвольная, але самаахвярная роля беларускіх лясоў у барацьбе з радыяцыйнай дорага абышлася ім. У 1986—2000 гадах страты лясной гаспадаркі ад радыяцыйі склалі 1 мільярд 960 мільёнаў долараў. Па прагнозах на бліжэйшыя 15 год яны складуць яшчэ 4 мільярды 110 мільёнаў долараў. Гэта больш за 17 працэнтаў ад урону, які прагназуецца для ўсёй народнай гаспадаркі, аховы здароўя, сацыяльнай і іншых сфер жыцця разам узятых.

На жаль, да цяперашняга часу гэтыя страты недасаткова ўлічваюцца пры вырашэнні праблем лясной гаспадаркі як у маштабах дзяржавы, так і ў міжнародным аспекце. У прыватнасці, у выніку візіту дэлегацыі МАГАТЭ восенню 2001 года ў Беларусь беларускія спецыялісты прынялі рашэнне паставіць пытанне на чарговай сесіі Генеральнай Асамблеі ААН аб Беларусі, як аб адной з найбольш пацярпелых ад чарнобыльскай катас-

трофы краін. Не самай пацярпелай, а толькі аб адной з пацярпелых. Але пры такой пастаноўцы пытання разлічваць на адэкватную міжнародную дапамогу ў вырэнні чарнобыльскіх праблем асабліва не прыходзіцца. Гэту пазіцыю неабходна перагледзець як у цэлым для народнай гаспадаркі, так і для лясной у прыватнасці — у адпаведнасці з роляй лясоў у мінімалізацыі наступстваў катастрофы ў нацыянальным і міжнародным маштабах.

Р. С. Ідэя загалова са словам «уратавалі» ўзнікла пасля знаёмства з артыкулам «Пензяк выратаваў Украіну ад лёсу Хірасімы» ў адной з пензенскіх газет. У ёй расказвалася аб тым, што ўраджэнец Пензы палкоўнік Алег Чычкоў, які пражывае зараз у Мінску, не выканаў памылковага загаду аднаго генерала скінуць 15 тон свінцу на дах трэцяга рэактара ЧАЭС як быццам для тушэння пажару, за які генерал прыняў сполах пражэктараў і электразваркі на амаль што цэлым рэактары.

Чычкоў на верталёце з гэтым грузам ужо завіс на двухстах метрах над дахам працуючага рэактара ва ўмовах дрэннай начной бачнасці. Толькі ў апошняя імгненне якімсьці сёмым чуццём ён прымусіў сябе не націснуць на кнопку «скід». Канечне, Украіна не загінула б ад выбуху яшчэ аднаго рэактара, але падвоеныя маштабы трагедыі былі б катастрофічнымі. Калі слова «уратаваў» заканамернае ў адносінах да аднаго чалавека, то тым болей яно правамоцнае ў адносінах да такога буйнога прыроднага комплексу, якім з'яўляюцца беларускія лясы — «лёгкая Еўропы».

Барыс ЯКУШАЎ,
член-карэспандэнт НАН Беларусі,
доктар біялагічных навук, прафесар,
загадчык лабараторыі радыеэкалогіі
раслін Інстытута эксперыментальнай
батанікі Беларусі.

СУЧАСНАЕ СТАНОВІШЧА РАДЫЕАКТЫЎНАГА ЗАБРУДЖАННЯ РАСЛІННАСЦІ БЕЛАРУСІ

Здавалася б, час павінен залечваць раны, нанесеныя прыродзе і чалавеку экалагічнымі катастрофамі — ляснымі пажарамі, паводкамі, засухамі, землятрусамі і інш. Але гэтая акалічнасць не мае дачынення да радыяцыі. Радыеактыўнае забруджанне — вельмі доўгатэрміновы адмоўны экалагічны фактар асяроддзя, які з'явіўся ў XX стагоддзі ў выніку асваення і выкарыстання чалавецтвам «мірнага» і «ваеннага» атама.

У час чарнобыльскай аварыі ў 1986 годзе на тэрыторыю рэспублікі выпала амаль 70 працэнтаў радыенуклідаў з пашкоджанага рэактара АЭС, паколькі ў перыяд аварыі пераважалі паўднёвыя вятры, якія адносілі радыеактыўныя аэразолі на нашу тэрыторыю.

За паслячарнобыльскія гады спынілі сваё існаванне некаторыя радыенукліды з кароткімі перыядамі паўраспаду (ад некалькіх дзён і да года). Яны распаліся — гэта ёд-131, стронцый-89, малібдэн-99, цэрый-144, нептуній-239 і інш.

Асноўнае забруджанне раслін і глебы цяпер вызначаецца доўгажывучымі ізатопамі цэзію-137, стронцыю-90, плутонію-238, 239, 240 і амерыцыю-241. Гэта так званыя дозаўтваральныя ізатопы, здольныя апраменьваць жывыя арганізмы альфа-, бэта-, і гама-выпраменьваннямі, якія ўтвараюцца ў выніку распаду гэтых ізатопаў. Гэтыя выпраменьванні ўздзейнічаюць на жывыя арганізмы, пры гэтым энергія часціц паглынаецца іх тканкамі. Колькасць паглынутае энергіі называюць паглынутай дозай, якая вымяраецца ў Грэях і Зівертах.

Радыеактыўнае забруджанне тэрыторыі вызначаецца пры дапамозе дазіметраў. Яны бываюць розных тыпаў — якія рэгіструюць гама-выпраменьванні (напрыклад, ад цэзію-137), бэта-выпраменьванні (напрыклад, ад стронцыю-90) і альфа-выпраменьванні (ад ізатопаў плутонію і амерыцыю).

Пры індывідуальнай радыеактыўнага забруджвання тэрыторыі выкідамі аварыйнага чарнобыльскага рэактара АЭС асноўная арыентацыя накіравана на гама-выпраменьванні, абумоўленае цэзіем-137. Справа ў тым, што гэты радыенуклід лічыцца асноўным індикатарам радыеактыўнага забруджвання. Гэта найбольш «лятучы» з доўгажывучых ізатопаў элемент, і з рэактара яго выкід быў у чатыры-пяць разоў большым, чым іншых радыенуклідаў. Цэзію-137 з'яўляецца абавязковым кампанентам усіх фракцый выкідаў дозаўтваральных радыенуклідаў.

Калі на пэўнай тэрыторыі дазіметр не зарэгістраваў павышаны гама-фон — можна з упэўненасцю лічыць, што тут радыеактыўнага забруджвання няма.

Калі ў 1986 годзе здарылася гэтая бяда для беларускага народа, кіраўніцтва рэспублікі і Акадэміі навук БССР даручыла Інстытуту эксперыментальнай батанікі абследаваць прыродныя фітацэнозы Беларусі на предмет забруджвання радыеактыўнымі выкідамі Чарнобыльскай АЭС. Чаму такая ўвага да прыродных фітацэнозаў? Справа ў тым, што прыродная расліннасць, прыродныя фітацэнозы рэспублікі — гэта багацце нумар адзін нашага народа. На прыродныя фітацэнозы — лясы, лугі і балоты — у рэспубліцы прыпадае 56 працэнтаў яе тэрыторыі. З іх лясы займаюць 36 працэнтаў і 20 працэнтаў — лугі і балоты. Па ўсёй тэрыторыі рэспублікі

намі была закладзена ў 1986 годзе сетка стацыянараў — гэтак званых пастаянных і часовых пробных плошчаў, даследаванні на якіх у першыя ж месяцы пасля аварыі дазволілі нам зрабіць вывад аб грандыёзнасці пашкодвання прыроды Беларусі выкідамі Чарнобыльскай АЭС.

У час экалагічных катастроф найбольш адчувальнымі з'яўляюцца прыродныя фітацэнозы, паколькі ў іх нельга праводзіць дэзактываванне — унясенне хімікатаў, зняцце забруджанага пласта глебы, пераворванне глебы і інш., бо такія мерапрыемствы разбураць прыродныя комплексы, якія фарміравала прырода на працягу мільёнаў гадоў. І ў выніку могуць знікнуць многія віды раслін і жывёл, парушыцца біяразнастайнасць у прыродзе — аснова існавання біясферы.

Таму радыенукліды, якія выпалі ў прыродных фітацэнозах, спачатку асядалі на паверхні расліннага покрыва. Потым пад уплывам ападкаў, ветраных патокаў яны выдзімаліся і змываліся з крон і ствалоў дрэў і траплялі ў глебу. Гэты працэс працягваўся паўтара-два гады. Па нашых спецыяльных даследаваннях быў разлічаны перыяд ачышчэння напалову лясных фітацэнозаў ад паверхневага забруджання радыенуклідамі.

Радыенукліды, што трапілі на паверхню глебы, і да гэтага часу знаходзяцца ў самым верхнім слаі глебы ў межах 0—5—10 см, з якога расліны прыродных фітацэнозаў чэрпаюць асноўныя элементы жыўлення разам з радыенуклідамі.

Тут трэба патлумачыць, што хаця радыенуклідаў па актыўнасці і выпала на тэрыторыі рэспублікі вельмі вялікая колькасць — многія дзесяткі мегаКюры, аднак па масе гэтая актыўнасць сканцэнтравана 30 — 50 кг рэчыва. Дастаткова паказаць, што 100 Кюры цэзію-137 маюць масу 1000 мг. Калі гавораць, што дадзеная тэрыторыя па цэзію-137 мае шчыльнасць забруджання 100 Кюры на 1 кв. км, дык гэта абазначае, што на плошчы ў 1 кв. км распылена 1000 мг цэзію-137. Няцяжка разлічыць, што пры гэтым у адзінцы масы глебы (кг) будзе ўтрымлівацца зусім малая колькасць па масе цэзію-137 — мільённыя долі міліграма, але з вельмі высокай актыўнасцю выпраменьвання. У той жа час такіх элементаў мінеральнага спажывання, як азот, фосфар і

калій, у глебах знаходзіцца ад 10 да 500 мг на 1 кг глебы, г. зн. у сотні мільёнаў разоў больш, чым радыенуклідаў.

Таму радыенукліды разам з элементамі жывлення раслін і вадой «незаўважна» для раслін трапляюць у іх арганізм, а потым і да чалавека і робяць там сваю чорную справу.

З прычыны зусім невялікай масы на адзінцы плошчы радыенукліды маюць у глебе малую рухомасць. Яны сарбіруюцца глебавымі калоідамі і дрэнна вымываюцца вадой ў ніжэйшыя гарызонты.

Разам з тым радыеактыўнасць расліннасці залежыць ад канцэнтрацыі радыенуклідаў у адзінцы аб'ёму глебы. Для вытлумачэння гэтай з'явы можна выкарыстаць аналогію з малаком. Усе ведаюць, што калі малако пастаіць у пасудзіне дзве-тры гадзіны, то ў яго верхнім слаі адстоіцца смятана. Калі з такой пасудзіны зрабіць глыток, то пры гэтым мы адап'ём толькі смятану. Але калі спачатку лыжачкай размяшаць малако ў пасудзіне, то смятана раўнамерна размяркуецца па ўсім аб'ёме пасудзіны, і за адзін глыток мы адап'ём толькі нязначную частку вяршкоў. Так і з ізатопамі, калі яны сканцэнтраваны ў самым верхнім слаі глебы, то ў карэнне раслін іх трапляе вялікая колькасць. Таму вельмі важна, каб ізатопы расейваліся ў якасць мага большым аб'ёме глебы.

У сувязі з гэтым практыкам земляробства быў прапанаваны важны прыём — глыбей пераворваць глебу. Толькі з дапамогай гэтага прыёму можна знізіць радыеактыўнасць сельскагаспадарчых раслін у некалькі разоў. Тое ж самае неабходна рабіць і на прысядзібных участках.

У цяперашні час найбольшую рухомасць у глебах мае стронцый-90. Рухомасць цэзію-137 у глебах была высокай у першыя гады пасля аварыі. Гэтая з'ява звязана з фізіка-хімічнымі ўласцівасцямі элементаў і іх злучэнняў.

Калі ацэньваць таксічнасць стронцыю-90 і цэзію-137 для арганізма чалавека, то першы ў 10 разоў перавышае другі. Стронцый-90, трапіўшы ў арганізм чалавека, акумуляецца ў касцях і вельмі марудна выводзіцца з арганізма. Гэты радыенуклід апраменьвае касцявы мозг і такім чынам спрыяе развіццю небяспечных для жыцця чалавека захворванняў крыві.

Значную небяспеку для чалавека ў цяперашні час уяўляе трансуранава элемент амерыцый-241, які назапашваецца ў глебах у выніку распаду ізатопа плутонію-241. Апошні элемент мае перыяд паўраспаду 14 гадоў, а ўтвораны пры гэтым элемент амерыцыю «жыве» вельмі доўга, яго перыяд паўраспаду вымяраецца 452 гадамі. Плутоній-241 з'яўляецца бэта-выпраменьвальнікам, а амерыцый-241 — альфа-актыўны элемент. Альфа-выпраменьванне — гэта найбольш небяспечны від выпраменьвання для арганізма чалавека, асабліва калі радыенуклід трапляе з пылам, вадой ці ежай у арганізм.

У радыебіялагічнай навуцы ішлі гарачыя спрэчкі на конт небяспекі амерыцыю-241 для чалавека. Нашы даследаванні паказалі, што небяспека забруджання глеб амерыцыем-241 вельмі высокая, паколькі плутонію-241 на тэрыторыі рэспублікі выпала вельмі вялікая колькасць, у шэрагу выпадкаў яго шчыльнасць забруджання дасягае 60 Кюры на кв. км.

Амерыцый ужо знойдзены ў дзікарослай флоры. Гэта значыць, што ён ёсць у ягадах, грыбах, лекавых раслінах і ў кармах для жывёлагадоўлі. Верагоднасць уключэння яго ў харчовыя ланцужкі ад раслін да чалавека вельмі вялікая. Максімум назапашвання амерыцыю ў глебах зоны радыеактыўнага забруджання трэба чакаць к 2060 году, таму што к гэтаму часу распадзецца амаль увесь плутоній-241.

Трэба памятаць, што цэзій-137 небяспечны для ўсяго жывога, калі ён знаходзіцца ў асяродку жыхарства і ў паглынутым стане ў арганізме жывых істот, у тым ліку і чалавека. Яго згубнае ўздзеянне на ўсё жывое звязана з жорсткім пранікальным гама-выпраменьваннем.

Стронцый-90, ізатопы плутонію і амерыцыю небяспечныя, калі яны трапляюць унутр арганізма чалавека, жывёл і раслін. У такім выпадку гавораць, што гэта інкарпараваныя радыенукліды.

Павышаны радыяцыйны фон мясцовасці па гамавыпраменьванню вызначаецца ўтрыманнем цэзію-137. У гэтым выпадку кажуць пра шчыльнасць забруджання глеб гэтым элементам. Пры павышаным радыяцыйным фоне неабходна звяртаць увагу на ўдзельную радыеактыўнасць раслін, якая вымяраецца ў Кюры на 1 кг сухой масы. Калі ў раслінах утрыманне цэзію-137 перавышае

10^{-8} Кі/кг, то гэтыя расліны небяспечна ўжываць у ежу, выкарыстоўваць у абыходку, г. зн. рабіць з іх адзенне, мэблю, будаваць жылло.

Прыродныя фітаэнозы (лясы, лугі і балоты), у якіх глебы забруджаны цэзіем-137 звыш 1 Кі/км², аднесены да зоны радыеактыўнага забруджання. У гэтай сувязі вызначаны розныя ўзроўні радыеактыўнага забруджання глеб гэтым элементам: $1-5$ Кі/км², $5-15$ Кі/км², $15-40$ Кі/км² і звыш 40 Кі/км². Усе радыеактыўныя ізатопы (радыенукліды) чарнобыльскага выкіду, ад якіх пакутуе чалавек, — тэхнагеннага паходжання, яны не характэрныя для прыроды і з'явіліся ў навакольным асяроддзі ў выніку тэхналагічных працэсаў, створаных самім жа чалавекам у атамным рэактары.

Пасля такога экскурсу ў радыезкалагічную сітуацыю рэспублікі можна пераходзіць да асаблівасцей забруджання прыроднай расліннасці Беларусі радыенуклідамі Чарнобыльскай АЭС.

Пры гэтым варта адзначыць, што тэрыторыя Беларусі знаходзіцца ў лясной зоне, дзе ў глебах пераважае падзолісты працэс глебаўтварэння, у выніку якога фарміруюцца бедныя глебы. Таму глебы прыродных фітаэнозаў у асноўным мала забяспечаны элементамі жыўлення. Заўважана, што чым больш бедныя глебы, тым большая колькасць радыенуклідаў трапляе ў расліны.

У лесе найбольшай радыеактыўнасцю вызначаюцца расліны ніжэйшых ярусаў. Да іх належаць ягаднікі, травяністыя лекавыя расліны, грыбы, імхі і лішайнікі. Маладняк і падлесак з елкі, сасны, дуба, бярозы, ядлоўца, ляшчыны, рабіны, крушыны і іншых раслін па сваёй радыеактыўнасці займаюць другое месца пасля живога надглебавага покрыва. Найменшай удзельнай радыеактыўнасцю валодае верхні дрэўны ярус.

У цяперашні час найбольшую колькасць радыенуклідаў знаходзяць у хвой (лісці) і карэннях драўняных парод, а самую малую колькасць — у драўніне. Іншыя органы і часткі раслін займаюць прамежкавае становішча.

Паміж радыеактыўнасцю раслін і шчыльнасцю забруджання глеб радыенуклідамі існуе прамая залежнасць. Чым вышэй забруджанне глеб радыенуклідамі, тым вышэй радыеактыўнасць расліннасці.

У лясных фітацэнозах найбольшую цікавасць практыкаў лясной гаспадаркі прыцягвае драўнінная прадукцыя лесу. Даследаванні ў гэтым кірунку сведчаць, што «чыстая» драўнінная прадукцыя, якая мае па цэзію-137 удзельную радыеактыўнасць 10^{-8} Кі/кг, можа быць здабыта ў лясх са шчыльнасцю забруджання глеб да 40 Кі/км². Аднак для распрацоўкі лясных масіваў з такой шчыльнасцю забруджання глебы радыенуклідамі патрэбны спецыялізаваная тэхніка, асаблівыя тэхналагічныя прыёмы і меры бяспекі работнікаў лесу. Усё гэта робіць драўніну, нарыхтаваную ў такіх умовах, занадта дарагой. Таму ў Інструкцыі па вядзенню лясной гаспадаркі ў зонах радыеактыўнага забруджання, складзенай з нашым удзелам, рэкамендуецца весці лесараспрацоўкі ў лясх са шчыльнасцю забруджання глеб не больш за 15 Кі/км². Лясы з большай шчыльнасцю забруджання глеб цэзіем-137 рэкамендуецца пакінуць да распаду радыенуклідаў да прымальнага ўзроўню. Паводле нашых падлікаў, каб распачаць распрацоўку лясоў са шчыльнасцю забруджання глебы 40 Кі/км², неабходна чакаць каля 40 гадоў (да той пары, пакуль шчыльнасць забруджання не дасягне 15 Кі/км²). За гэты час узрост пасадак дасягне 100 — 120 гадоў і драўніна не страціць сваёй каштоўнасці. Гэта будзе нашым падарункам для будучых пакаленняў.

У аднолькавых умовах росту (уласцівайсцей глеб і шчыльнасці іх забруджання радыенуклідамі) найбольш радыеактыўнымі з'яўляюцца лісцевыя драўнінныя пароды. З хвойных відаў найбольшай радыеактыўнасцю вызначаецца елка, якая мае паверхневую каранёвую сістэму.

У вільготных умовах росту ўсе віды раслін маюць павышаную радыеактыўнасць. Напрыклад, у сасонніку чарнічным (на вільготных глебах) радыеактыўнасць хвой сасны будзе ў два-тры разы вышэй, чым у сасонніку лішайнікавым на сухіх пясчаных глебах.

Гэта з'ява абумоўлена тым, што ў вільготных умовах (экатопах) росту расліны маюць магчымасць у большай меры спажываць вільгаць на выпарванне яе ў атмасферу (транспірацыю), а з вільгаццю ў расліны паступаюць радыенукліды.

Вялікае значэнне для назапашвання радыенуклідаў раслінамі мае від глебаўтваральнай пароды — на мінеральных глебах радыеактыўнасць расліннасці значна меншая, чым на тарфяных, паколькі радыенукліды ў торфе маюць большую засваяльнасць.

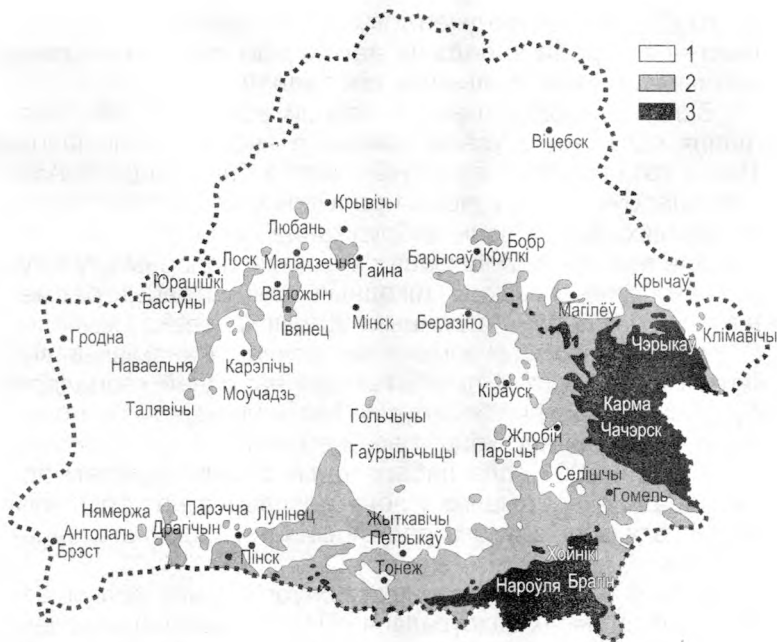
Насельніцтва рэспублікі павінна звяртаць асаблівую ўвагу на радыеактыўную небяспеку пры выкарыстанні дароў прыроды (ягад, грыбоў, лекавых раслін) зон радыеактыўнага забруджання.

Для гэтых мэт неабходна выкарыстоўваць карты радыяцыйнага становішча на тэрыторыі Рэспублікі Беларусь, складзеныя прадпрыемствам «Белкартаграфія». На гэтых картах рознымі колерамі адзначаны тэрыторыі з рознымі ўзроўнямі забруджання глеб радыенуклідамі. Пры гэтым збор ягад, грыбоў, лекавай сыравіны магчымы на тэрыторыях без прыкмет радыеактыўнага забруджання, якія не маюць на карце жоўтых, зялёных, ружовых і карычневых тонаў.

На тэрыторыях з узроўнямі забруджання ад 1 да 5 Кі/км² сабраныя лекавыя расліны, грыбы і ягады неабходна кантраляваць на санэпідэманстанцыях на прадмет прыгоднасці іх для спажывання.

У месцах, дзе шчыльнасць забруджання глеб перавышае 5 Кі/км², збор любых дароў лесу забараняецца.

Ніжэй прыводзіцца абагуленая карта-схема збору ягад, грыбоў і лекавай сыравіны на тэрыторыі Беларусі з улікам узроўняў забруджання глеб радыяцэзіем-137. Як мы адзначалі вышэй, гэта асноўны індыкатар радыеактыўнага забруджання ўсіх глеб рэспублікі. Са схемы бачна, што на плошчы без штрыхоўкі збор дароў лесу, лугоў і балот ажыццяўляецца без перашкод. Гэтая плошча складае амаль 80 працэнтаў тэрыторыі рэспублікі. На тэрыторыях з косай штрыхоўкай, плошча якіх складае 15 працэнтаў тэрыторыі рэспублікі, збор ягад, грыбоў і лекавай сыравіны павінен быць пад кантролем санэпідэманстанцый. Прыблізна на 5 працэнтах тэрыторыі нашай дзяржавы, якая размешчана на поўдні і ўсходзе рэспублікі і адзначана на карце-схеме суцэльнай чорнай афарбоўкай, збор і выкарыстанне раслінных рэсурсаў выключаны.

Карта-схема збору ягад, грыбоў і лекавых раслін на тэрыторыі Беларусі на 2003—2010 гг.:

1— без абмежаванняў, 2 — з абавязковым кантролем, 3 — збор забаронены.

Пад уплывам радыеактыўнага забруджання тэрыторыі ў першыя гады пасля аварыі ў паўднёвых раёнах рэспублікі моцна пацярпелі пасадкі сасны як найбольш радыеадчувальнага віду. Назіралася пашкоджанне сасны, нават яе засыханне, з'яўляўся «рыжы лес». У гэты перыяд глебы і расліннасць былі ў вялікай ступені забруджаны, як мы адзначалі вышэй, кароткажывучымі ізатопамі. К цяперашняму часу яны распаліся і шкоднае іх уздзеянне на расліннасць знізілася ў 10—20 разоў. Пашкоджаная сасна стала аднаўляцца, усюды з'яўляюцца ўсходы аднаўлення лесу. Закінутая ворная зямля, лугі і балоты зарастаюць кустоўем, бярозай, сасной, асінай, дубам і іншымі пародамі. Сама прырода падказвае чалавеку,

як трэба лячыць радыеактыўна забруджаную тэрыторыю — яе трэба засадзіць лесам або, прынамсі, даць магчымасць натуральнаму лесааднаўленню.

Беларусь размешчана ў лясной зоне, дзе без умяшання чалавека заўсёды панавала лясная расліннасць. Лес — гэта галоўная састаўная частка багацця рэспублікі і яе здароўя. Таму вучоныя-радыеэколагі рэкамендуюць на землях, якія маюць забруджанне звыш 5 Кі/км², пасадзіць лес, не вырошчваюць сельскагаспадарчыя культуры, якія ўтрымліваюць шкодныя канцэнтрацыі радыенуклідаў цэзію-137 і стронцыю-90 для чалавека і жывёлы. Вырашчаны на гэтых землях лес акупіць эканамічныя выдаткі і дасць высокі прыбытак для народнай гаспадаркі будучых пакаленняў беларусаў. Мы ж не жывём па прыцыпе — «пасля нас хоць трава не расці».

У ліпені 2003 года лабараторыя з маім удзелам арганізавала экспедыцыю ў зону адсялення на тэрыторыі Палескага дзяржаўнага радыяцыйна-экалагічнага запаведніка.

Лета ў паўднёвых раёнах рэспублікі было вельмі засушлівае. У лясках захоўвалася высокае пажаранебяспечнае становішча. Уся расліннасць лясоў, лугоў і балот пакутвала ад недахопу вільгаці. Пры гэтым расліннасць на аўтаморфных глебах (г.зн. на сухіх глебах, дзе ўвільгатненне ажыццяўляецца толькі за кошт атмасферных ападкаў) вылучалася паніжанай радыеактыўнасцю. Гэта зразумела, таму што рост і развіццё раслін на гэтых глебах былі замаруджанымі, раслінам не хапала вады, і радыенукліды траплялі ў органы раслін таксама замаруджана. Затое расліннасць, якая расла на гідраморфных і паўгідраморфных глебах, была ў большай ступені забяспечана вільгаццю за кошт грунтовых вод і таму вызначалася павышанай радыеактыўнасцю.

Калі параўнаць радыеактыўнасць расліннасці ў 1987 годзе і ў 2003 годзе, то яна знізілася ў 10—15 разоў за кошт распаду кароткажывучых ізатопаў, якія паступалі ў расліны ў вялікай колькасці. Тут ідзе гаворка пра ўсе гама-выпраменьваючыя ізатопы.

У наш час гама-актыўнасць расліннасці зон радыеактыўнага забруджання абумоўлена выключна цэзіем-137. Яго ўтрыманне ў расліннасці, як паказваюць гама-спектраметрычныя аналізы, знізілася ў параўнанні з

1987 годам у чатыры-пяць разоў за кошт змяншэння засваяльнасці цэзію-137 расліннасцю ў выніку замацавання гэтага элемента гліністымі часцінкамі глебы. Змяншэнне паступлення цэзію-137 у дзікарослую расліннасць — гэта станоўчая з'ява.

Напрыканцы 80-х гадоў намі была заўважана тэндэнцыя павелічэння рухомасці стронцыю-90 у глебах і значнае яго паступленне ў раслінныя арганізмы дзікарослай флоры. У наш час назіраецца пік гэтай з'явы. Таму ўсе дары лесу, лугу і балота маюць павышанае ўтрыманне стронцыю-90. Цяпер яго акумуляцыя ў расліннасці параўноўваецца з акумуляцыяй цэзію-137 і нават пераўзыходзіць апошнюю. Але пры гэтым трэба памятаць, што канцэнтрацыя цэзію-137 у колькасці 10^{-8} Кі/кг расліннай масы — гэта мяжа санітарна дапушчальнай нормы. Аднак, калі такая канцэнтрацыя зафіксавана для стронцыю-90, то дадзеная прадукцыя бракуецца. Стронцій-90, як мы адзначалі вышэй, у 10 разоў больш таксічны за цэзію-137.

Мы цікавіліся ў час экспедыцыі станам сельскагаспадарчай прадукцыі ў Хойніцкім раёне ў адносінах да радыяцыйнай бяспекі. Высветлілася, што збожжавыя культуры перавышаюць санітарныя нормы па стронцыю-90.

Намі складзена ўраўненне для разліку прагнознага часу, пасля заканчэння якога можна ўводзіць прыродна-раслінныя комплексы ў эксплуатацыю:

$$t = \frac{(\log N_0 / N) T}{0,301} \text{ (гадоў)}, \text{ дзе}$$

t — час дасягнення гранічнага ўзроўню забруджвання глебы цэзіем-137, гадоў;

N_0 — шчыльнасць забруджвання глебы цэзіем-137 на бягучы момант часу, Кі/км²;

N — гранічна дапушчальны ўзровень забруджвання глебы цэзіем-137 для выкарыстання лесу, лугу, балота, Кі/км²;

T — перыяд паўачышчэння глебы (гадоў) ад цэзію-137. Велічыня T залежыць ад перыяду паўраспаду цэзію-137 і скорасці яго міграцыі ў навакольнае асяроддзе. Для сухіх аўтаморфных глеб ён роўны 27, паўгідраморфных — 23, гідраморфных — 15 гадоў;

0,301 — пастаянны лік.

Рашэнне гэтага ўраўнення пад сілу любому грамадзяніну з сярэдняй адукацыяй, які ўмее карыстацца калькулятарам.

Зробленыя разлікі паказалі, што для дасягнення шчыльнасці забруджання глебы цэзіем-137 да 1 Ки/км^2 патрэбна:

ад 5 Ки/км^2 — 63 гады (на сухіх глебах), 53 гады (на паўгідраморфных) і 35 гадоў (на гідраморфных);

ад 10 Ки/км^2 — 90 гадоў (на сухіх глебах); 76 (на паўгідраморфных) і 50 (на гідраморфных);

ад 30 Ки/км^2 — 132 гады (на сухіх глебах), 123 гады (на паўгідраморфных) і 68 гадоў (на гідраморфных).

Такім чынам, чакаць ачышчэння прыродных фітацэнозаў ад радыенуклідаў давядзецца шмат дзесяцігоддзяў. Гэтага хопіць на жыццё многіх пакаленняў беларусаў.

Як вынікае з нашых даследаванняў радыеактыўнага забруджання тэрыторыі Беларусі, шчыльнасці забруджання глеб радыенуклідамі ўласціва вялікая страктасць. Радыяцыйнае становішча ў межах невялікай тэрыторыі змяняецца да 10-кратных велічыняў. Гэта звязана з умовамі выпадзення радыеактыўных ападкаў, навакольнай расліннасці і інш. Таму ў кожным канкрэтным выпадку неабходна кантраляваць радыяцыйнае становішча пераносным партатыўным дазіметрам тыпу ДБГ або падобным да яго.

Мы правялі спецыяльныя даследаванні па ўзаемасувязі паказанняў дазіметра і шчыльнасці забруджання глеб цэзіем-137. Калі паказанні дазіметра ў мкР/гадзіну памножыць на каэфіцыент 0,115, то атрымаем шчыльнасць забруджання глебы радыецэзіем у гэтым пункце мясцовасці. Дазіметр для гэтага кладзецца на паверхню глебы ў трох-пяці месцах, вылічваецца сярэдняя велічыня. Яе і памнажаюць на гэты каэфіцыент.

У наш час да радыяцыі прытупілася пільнасць. Але, як відаць з прыведзенай вышэй інфармацыі, радыяцыя з'яўляецца каварным спадарожнікам здароўя чалавека, асабліва дзяцей. У зоне радыеактыўнага забруджання жыве 2 млн. чалавек — пятая частка насельніцтва рэспублікі. Яны атрымліваюць знешняе апраменьванне ад радыеактыўна забруджаных глеб, а таксама ад самага небяспечнага выпраменьвання — ад паглынутых (інкар-

паравааных) радыенуклідаў, якія трапляюць у арганізм чалавека з пылам, забруджанай вадой і ежай. Які б кантроль ні праводзіўся за прадукцыяй, атрыманай у зоне радыеактыўнага забруджання, яна ўсё ж распаўзаецца па ўсёй рэспубліцы. У сувязі з гэтым усё насельніцтва рэспублікі ў той ці іншай ступені мае ў сваім арганізме інкарпараваныя радыенукліды.

Радыяцыя — гэта новы, яшчэ да канца не спазнаны фактар асяроддзя. Вучоныя да гэтага часу спрачаюцца наконт парогаў шкоднага ўздзеяння радыеактыўнага выпраменьвання на арганізм чалавека, жывёл, раслін і іншых прадстаўнікоў царства прыроды. Да аварыі на ЧАЭС радыяцыйны фон у рэспубліцы вагаўся ў межах 2—12 мкР/гадзіну, цяпер ён нашмат вышэй. Як усё гэта паўплывае на арганізм чалавека, пакуль што невядома. Патрэбны глыбокія навуковыя даследаванні. На гэта нельга шкадаваць сродкаў, здароўе нацыі пад пытаннем.

Іанізуючая радыяцыя аказвае ўплыў на ўсе структуры клетак арганізмаў, на іх фізіялагічныя і біяхімічныя працэсы. Пад уплывам радыяцыі адбываюцца сур'ёзныя змены ў арганізме. Заўважаны расліны-альбіносы, падоўжаная хвоя ў сасны, назіраюцца атожылкі без хвоі, суквецці, сабраныя ў травяністых відаў у клубкі, змененыя каласкі і інш. Радыяцыя мяняе форму і цэласнасць носьбітаў спадчыннай інфармацыі арганізмаў — храмасом, парушае пранікальнасць мембран клеткі і інш. Аднак арганізмы стойка супрацьстаяць радыяцыі. Па меры зніжэння іанізуючага выпраменьвання за кошт распаду кароткажывучых радыенуклідаў раслінныя арганізмы набываюць перадварыйны стан. У клетках раслін спрацоўваюць рэпарацыйныя сістэмы, якія аднаўляюць парушаныя іанізуючай радыяцыяй структуры і працэсы. Гэта ўласцівасць усяго жывога супрацьстаяць шкодным фактарам. Дзякуючы гэтай уласцівасці жывога, у зоне радыяцыйнага забруджання на тэрыторыі Беларусі намі не заўважана рознага кшталту мутантаў, г.зн. арганізмаў са спадчыннымі змяненнямі пад уплывам іанізуючых выпраменьванняў. Ва ўсякім разе, яны яшчэ не праявіліся, неабходны далейшыя назіранні за раслінным і жывёльным светам.

У цэлым радыеактыўнае забруджанне нанесла вялікую шкоду здароўю насельніцтва і прыродакарыстан-

ню. Раслінны свет у меншай ступені пацярпеў ад радыеактыўнага забруджання. Прыродныя фітацэнозы функцыянуюць нармальна, зніклыя віды аўтаматычна замяняюцца на радыеўстойлівыя, напрыклад, у паўднёвых раёнах у 10-кіламетровай зоне, дзе найбольш высокі ўзровень радыеактыўнага забруджання, сасна замяняецца на бярозу, асіну, дуб і іншыя віды. Па меры зніжэння ўзроўню радыяцыі, скажам, праз 100 гадоў, сасна зноў зойме сваё пануючае становішча на гэтай тэрыторыі.

У нас жа цяпер у дзяржаве з кожным годам на навуковыя даследаванні па радыяцыйнай тэматыцы выдаткоўваецца ўсё меншая колькасць сродкаў. Ажыццяўляецца ідэя канцэнтрацыі даследаванняў па чарнобыльскай праблеме і радыябіялогіі ў Гомелі. Такая тэндэнцыя скарачэння цэнтраў па вывучэнні праблем Чарнобыля і радыяцыйнай навукі прывядзе да аднабаковага вырашэння радыебіялагічных пытанняў патэнцыялам адной школы.

У такой складанай і адказнай за здароўе чалавека праблеме пры вырашэнні навуковых задач павінен быць шырокі спектр меркаванняў, які вядзе да аб'ектыўнага вырашэння праблемы.

Вучонымі Беларусі назапашаны вялікі вопыт па даследаванні радыебіялагічных і радыеэкалагічных праблем у сувязі з тэхнагенным радыеактыўным забруджаннем тэрыторыі рэспублікі выкідамі Чарнобыльскай АЭС. Гэты вопыт і тэрыторыю радыеактыўнага забруджання мы павінны выкарыстоўваць для міжнароднага супрацоўніцтва і інвестыцый.

Мікалай ВАРАНЕЦКІ,
*дырэктар Палескага дзяржаўнага ра-
дыяцыйна-экалагічнага запаведніка*

ПАЛЕСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ РАДЫЯЦЫЙНА-ЭКАЛАГІЧНЫ ЗАПАВЕДНІК

Палескі дзяржаўны радыяцыйна-экалагічны запа-
веднік створаны ў 1988 годзе ў беларускім сек-
тары 30-кіламетровай зоны Чарнобыльскай атамнай
станцыі на плошчы 131,3 тысячы гектараў. У 1993 годзе
яго плошча была павялічана да 215,5 тысячы гектараў.
Заповеднік займае частку Хойніцкага, Брагінскага і На-
раўлянскага раёнаў, прылеглую да ЧАЭС.

Заповеднік падзелены на тры ўчасткі: Хойніцкі, Ка-
марынскі і Нараўлянскі. У яго складзе налічваецца 16
лясніцтваў. Адміністрацыйны цэнтр размешчаны ў гора-
дзе Хойнікі, навуковая частка і доследна-эксперымен-
тальная база — у выселенай вёсцы Бабчын, а адзел
радыяцыйна-экалагічнага маніторынгу — на доследнай
станцыі Масаны, на мяжы з Украінай, у дзесяці кіламет-
рах ад ЧАЭС.

Палескі дзяржаўны радыяцыйна-экалагічны запа-
веднік вырашае цэлы комплекс задач, накіраваных на
пераадоленне наступстваў катастрофы на ЧАЭС, а так-
сама з'яўляецца буйнейшай прыродаахоўнай тэрыто-
рыяй Беларусі.

Асноўнымі задачамі, якія вырашаюць тут навукоўцы,
з'яўляюцца:

— кантроль за змяненнем радыяцыйнай сітуацыі і рэалізацыя мерапрыемстваў па прадухіленні другаснага забруджання прылеглых тэрыторый;

— забеспячэнне аховы запаведнай тэрыторыі і размешчаных на ёй аб'ектаў;

— ахова лясоў і іншых тэрыторый ад пажараў, шкоднікаў і хвароб лесу;

— забеспячэнне натуральнай шматстайнасці развіцця жывой прыроды, правядзенне мер па павялічэнні колькасці рэдкіх відаў раслін і жывёл;

— ажыццяўленне планавых навуковых даследаванняў па ацэнцы ўплыву радыеактыўнага забруджання на расліны і жывёльны свет, правядзенні інвентарызацыі прыродных рэсурсаў тэрыторыі;

— распрацоўка тэхналогій рэабілітацыі зямель, забруджаных радыенуклідамі;

— правядзенне мерапрыемстваў па падтрыманні гідралагічнай раўнавагі;

— аблясенне зямель, на якія ўздзейнічае ветравая і водная эрозія.

Правядзенне радыяцыйнага кантролю ўскладзена на аддзел радыяцыйнай бяспекі, асноўнымі задачамі якога з'яўляюцца кантроль за радыяцыйным становішчам і індывідуальны кантроль апрамянення персаналу.

Кантроль за радыяцыйным становішчам уключае: кантроль за ўзроўнем знешняга гама-выпрамянення і шчыльнасцю забруджання на рабочих участках, вызначэнне ўтрымання радыенуклідаў у паветры, кантроль за ўзроўнямі забруджання транспартных сродкаў, машын, абсталявання, інвентару, спецвопраткі, а таксама за эфектыўнасцю дэактывацыі транспарту і спецвопраткі на пунктах санітарнай апрацоўкі.

Індывідуальны кантроль апрамянення персаналу ўключае: улік фактычнага часу работы на забруджанай тэрыторыі, кантроль за дозай знешняга гама-выпрамянення з выкарыстаннем індывідуальных дазіметраў, індывідуальны кантроль за дозай унутранага апрамянення і за забруджаннем радыенуклідамі скурных покрываў.

У кожным з 16 лясніцтваў праводзяцца штодзённыя планавыя мерапрыемствы па вывучэнні стану лесапасадак, ахове іх ад шкоднікаў, а таксама ўлік колькасці жы-

вёл і рэдкіх відаў раслін. Устаноўлена 6 кантрольна-прапускных пунктаў, дзе ажыццяўляецца кругласутачнае дзяжурства. У мэтах аблясення былых сельгасугоддзяў пасаджаны маладыя лясы на 600 гектарах. Высаджаны найбольш каштоўныя пароды: сасна, дуб, елка. Закладзены пітомнікі для вырошчвання пасадачнага матэрыялу.

Створаны 63 супрацьпажарныя вадаёмы, устаноўлены чатыры патрульныя вышкі. На мяжы запаведніка і праезджых дарогах размешчаны супрацьпажарныя аншлагі і шлагбаумы. Створана 1004 кіламетры супрацьпажарных палос. Вядзецца распрацоўка выгарын мінулых год.

У запаведніку выяўлены 22 віды раслін і каля 100 відаў жывёл, занесеных у Міжнародную Чырвоную Кнігу і Чырвоную Кнігу Рэспублікі Беларусь, напрыклад, ятрышнік шлеманосны, вадзяны арэх пływучы, зубр, барсук, арлан-белахвост, беркут, аўдотка, чорны бусел, балотная чарапаха і г. д.

Сярод насякомых, па даных Інстытута заалогіі НАН Беларусі, выяўлены шэраг новых не толькі для Беларусі, але і для Еўропы, відаў, а адзін — новы для навукі. Пастаянна павялічваецца колькасць асноўных палляўнічых відаў капытных, расце папуляцыя бобра, цецярука, рысі, праведзена інтрадукцыя зубра.

Тэрыторыя Палескага дзяржаўнага радыяцыйна-экалагічнага запаведніка з'яўляецца унікальным прыродным аб'ектам, на якім захоўваюцца існуючыя і з'яўляюцца новыя віды жывёл і раслін, у тым ліку і тыя, якія раней былі на гэтай тэрыторыі.

Таццяна ДЗЯРАБІНА

БАБЧЫН. ЯГО ЦЯПЕРАШНІЯ ЖЫХАРЫ І ГОСЦІ

Бадай, гэтыя няхітрыя маналогі я пішу для былых жыхароў Бабчына. Няхай ім, хто пакінуў свой дом і дарагія сэрцу куточкі, яны з'являцца вестачкай з іх маленькай радзімы.

Абход сваіх лясных уладанняў звычайна пачынаю з Бабчына. У выселенай вёсцы, калісьці па-сялянску дабротнай і ўтульнай, даўно іншыя жыхары і госці. Зараз ужо толькі яны натаптваюць сцяжынку на ранейшых падворках, зарослых бур'яном і кустоўем, гаспадараць у недагледжаных садах, здымаючы шчодры да гэтай пары ўраджай. У іх распараджэнні ўсе памяшканні, падвалы, гарышчы, хлявы і хлёўчыкі, груды старога хламу і амаль расцяганыя кастры дроў. Любую хату выбірай на густ, з прыбудовамі, з верандамі. А які небывалы быў мінулы год на грушы! Як мядова смачна пахлі густа раскіданыя пад дрэвамі буйныя плады ці крыху драбнейшыя, але ўжо суцэльным залацістым слоєм. Які ўраджай прападае, шкадавала я, звычайная мераць на адну мерку — толькі для чалавека. А ён не прападзе! Грушы будуць з'едзены ўсе да адной: і даспелыя — сакавітыя, водарныя, і перазімаваўшыя — усохлыя, пачарнелыя. Імі паласуюцца пчолы і восы, удосталь падзяўбуць птушкі, будуць аб'ядацца лісы, куніцы, казулі, янотападобныя сабакі; да позняй восені будуць рыхліць у садах апалае лісце ў пошуках пладоў дзікія вепры. Ранняя вясной, калі трохі растане снег, грушы зноў увойдуць у рацы-

ён гэтых жывёл. Калі год удалы на слівы, то і слівы будуць выкарыстаны гэтак жа сама. І ў экскрэментах лісаў, куніц, якія яны так часта пакідаюць на дарогах, будуць шчодро ўкраплены слівавыя костачкі. Густа ўсыпаня ягадамі кусты ажыны наведваюць казулі. Нават позняй восенню заходзяць пашчыпаць яны пасынкі лозаў з засохлымі пладамі. Ды іх і кустамі не назавеш, пляцістыя, калючыя зараснікі, што захапілі ўвесь палісаднік, двор і ўжо ўзбочыну дарогі. Дамы без прыгляду ў поўным запусценні: часткова разваліліся, замшэлі сцены, зараслі падворкі, вінаград і хмель настыр-на лезуць у вокны. А вось флэксы па-ранейшаму цвітуць так пышна і нястрымна, так ачмурэла і салодка пахнуць, нібыта іх працягваюць песціць клапатлівыя рукі былых гаспадароў.

У раёне дома пад нумарам 108 пасялілася ласка, наш самы дробны драпежнік, нават драбнейшы за пацука. Зімой я бачу яе радзей, яна шнарыць у снежных калідорах, палюе ў самім жыллі дробных грызуноў. Іншы раз мільгне і на паверхні, ледзь паспяваеш позіркам адзначыць. Ужо вельмі яна непрыкметная на снезе ў сваёй зімовай чыста белай шкурцы. На цэнтральнай вуліцы палюе гарнастай, дакладная копія ласкі, але буйнейшы, ды хвост даўжэй. Здаецца, гэтыя звяркі ўсю мышыную брацію ў Бабчыне трымаюць у страху. У любы час года іх экскрэменты тут цалкам з поўсці, костачак, зубоў мышэй, палёвак, буразубак. І ў нашай хаце, дзе мы працуем у свой вахтавы перыяд, нечакана пасялілася ласка. Такі хыхар нам не перашкода, пазбавіць хату ад мышэй.

Старая мясцовая школа ў акружэнні шматгадовых цяністых ліп дзіўна гарманічная. Яркая-чырвоная трывалая цэгла, высокі, нязвыклы позірку, нібыта з мінулых вякоў, будынак. Калі б я была графіняй, я хацела б жыць менавіта ў гэтым доме, так падобным на стары замак з прывідамі.

Ля развілкі вуліцы, дзе паварот на былы свінаком-плекс, перыядычна сустракаюся з лісіцай. Дзесьці зусім побач, за хлявамі ў яе нара. Хударлявая, высаканогая, з тонкім выцягнутым тулавам, у кароткім цьмяным летнім футры ніяк не адпавядае яна вобразу лісы-прыгажуні. Гэта не Чарнобыль вінаваты, гэта проста яе летні прыкід. Затое ў зімовым уборы будзе цуднай ха-

рашуняй, апраўдваю я такі вась непрыглядны яе выгляд. Шкада толькі, што ў гэтым месцы зімой яе напэўна не сустрэну. Лісіца норы наведвае адно ў перыяд размнажэння ды ў крайніх выпадках — хаваючыся ад небяспекі, у час моцных маразоў ці зацяжных дажджоў. Пры сустрэчы асаблівай увагай мяне не надзяляе, прабягае нетаропкім трушком па шашы, звачвае па наптаанай ужо ёю сцяжынцы ўбок, міма кустоў. Турбаваць яе сваім наведваннем нары не хочацца, як-ніяк суседка, жыве ў Бабчыне. А вась вывадкаваю нару недалёка ад дарогі на Кажушкаўскі канал наведвала не адзін раз. Вельмі ж зручная і характэрная гэтаму віду мясцінка выбрана для гадоўлі патомства. На ўскрайку лугу шырокая западзіна з пясчанымі абрывамаі, дзе так лёгка ўладкаваць зручнае жыллё; у невялікім паглыбленні — маленькі вадаём, зарослы вербнікам. Вось і паваду далёка хадзіць не трэба. А наўкол — адкрытая протрань, зарослая злакамі, асокамі і разнатраўем, зрэдку — беразнячкі. У зацenenым кустом вярбы месцы ўваход у нару. Калі заўважыла яе ў сакавіку, то па ўсіх прыкметах ужо зразумела: трэба наведваць пазней — убачу лісянят. У ліпені, збочыўшы з дарогі, але не прыблізіўшыся яшчэ да нары, пераканалася — прыйшла нездарма. Паўсюдна раскіданыя лісіныя экскрэменты, і дарослых, і лісянят, утапаная «дзіцячая пляцоўка», тут жа валяюцца лапка зайца, чыесьці костачкі, сінявата-чорныя, выгнутыя хваставыя пёры самца цецерака (яны ў гэтую пару ліняюць і робяцца лёгкай здабычай драпежнікаў). А ў кустах вербалозу за два метры ад уваходу ў нару сядзела асляпляльна яркае, маленькае, галавастае лісяня і захоплена абглядвала крыльца прынесенага лісіцай цецерака. Папераджальна фыркнула маці, высунуўшы кончык носа з нары. Але і гэта не прымусіла лісяня шмыгнуць у сховішча, звярок працягваў самааддана грызці костачку, без усялякага страху пазіраючы зрэдку на мяне. Каб не перашкаджаць яго абедзеннай трапезе, а час быў сапраўды абедзенны, давялося знікнуць мне. Цікава, што прама насупраць, на процілеглым краі западзіны, другая лісіная нара, і таксама неабжытая. Тут гаспадар уладкаваўся, лічыцца, што частка сямейных турбот ляжыць на ім. У маі — ліпені лісіц, што шныраць па палях, лясах у пошуках корму, можна сустрэць у запаведніку ў любы час сутак. Такая

вось, абцяжараная сямейнымі турботамі, ліса-матуля, якая несла ў роце сваю здабычу і спяшалася дадому, наткнуўшыся на мяне ў лесе, у той жа час кінула яе і ўцякла прэч. Пяць тлустых вялікіх палёвак, прыдушаныя, горкай ляжалі на зямлі. І я доўга ў той дзень адчувала сябе вінаватай, што яна не данесла дамоў свой наедак.

Паварочваю на зарослыя сады, аблытаныя хмелем. Суцэльная заслона з магутных параснікаў сліў амаль непраходная. Але я ступаю на выбітую на зямлі сцежку са свежымі слядамі дзікоў, казуль і шлях намнога аблегчаны, ухіляйся толькі ад галінак. Такіх сцежак мноства амаль на кожным двары, асабліва дзе пладаносяць слівы, грушы, яблыні. Тонкія атожылкі, як лязом, зрэзаны наўскос, даволі высока. Толькі заяц так можа падрэзаць сваімі вострымі разцамі, але чаму так высока і хто ж яго падсаджваў? Канечне, снежныя сумёты. Яны даўно расталі, а мне ёсць прычына здзівіцца.

Вось і крайнія хаты Бабчына. Блізка лес, а таму сюды на ўскраіну заходзяць ваўкі і ласі. Выразныя адбіткі капытоў лася доўга ідуць уздоўж абочыны. Ну проста прагуляцца выйшаў на шашу. Але не, прыйшоў па справе — ласаваўся галінкамі маладых дрэў, што густа растуць уздоўж дарогі. А вось з ваўкамі ў мяне тут агульны інтарэс — бабры, але мэты — розныя. Мяркуючы па іх слядах, яны таксама рэгулярна наведваюць невялікую сажалку ў канцы сяла. У зараснік трыснягу тут кормяцца і адпачываюць качкі, поўзаюць па беразе балотныя чарапахі, у наваколлі — пакопкі барсука. Галоўнае ўпрыгожанне вадаёма — бабровая хатка. А вось і сляды дзейнасці гэтых жывёлін: вылазы, торныя сцежкі, траншэі, падгрызеныя і паваленыя ўжо ствалы вялікай асіны і бярозы, зрэзаны вострымі разцамі прыбярэжны вербнік, кучы дробных трэсак на беразе, маркіровачныя меткі на пяску, спецыфічны пах бабровага струменя, які нагадвае гаркаваты водар вярбовай кары. Бабровая хатка невялікіх памераў, складзеная з разрэзаных звяркамі на часткі галін і ствалоў бярозы, асіны. Уваход, выхад, як і належыць, пад вадою. Неяк у маі, завярнуўшы да вадаёма, жахнулася агіднаму паху з боку хаткі. Бабры загінулі? Але не, аказваецца, ідзе касметычны рамонт жылля. Свежы, яшчэ мокры глей, з дрэнным пахам, нашлёпалі бабры на сценкі хаткі, замацоўваючы сучча і замазваючы шчыліны. А неяк зімою з гэтага збу-

давання пачуўся такі гулкі, апетытны хруст з'ядаемых запасаў, што я міжволі паглядзела на гадзіннік — а ці не пара мне перакусіць. Што ў бабра ў меню? Восенню, зімою, ранняй вясною — у асноўным кара і драўніна хмызняку, дрэў, сакаўныя карані вадзяных раслін. Тонкія галінкі з'ядаюць цалкам, у тоўстых суччаў і ствалоў згрызаюць толькі кару. У летні перыяд стол багацейшы за кошт прыбярэжных і водна-балотных раслін (іх карэнішчы, карані, пасынкi). Непадалёк ад хаткі, бліжэй да цэнтра вадаёма, ужо ў верасні з'явілася і з кожным днём расла ў аб'ёме рыхлая прытопленая капа нарыхтаванага корму (галінкі, распілаваныя пацурбалкі асіны, вярбы, бярозы, вольхі). Гэта кладоўка на зіму, у халоднай вадзе драўніна не гніе і зберагае свае харчовыя якасці. Бабры, шнырачы пад вадою ад хаткі да кладоўкі, зімой могуць і не з'яўляцца на паверхні. Толькі пухіркi паветра ў тоўшчы лёду будуць нам гаварыць аб іх прысутнасці. За зіму капа знікла, і вясною на яе месцы бачу толькі белыя акораныя стволікі дрэў. Здоўжнасцю нарыхтоўваць кармы на зіму валодаюць многія млекакормячыя, але памеры кладовых бабра і спосабы, якімі ён іх выштрыкоўвае, выклікаюць захапленне. У чэрвені ўся сетка пракапаных бабрамі каналаў і траншэй, па якіх яны дастаўляюць з берага да свайго жылла і кладовай галінкавы харч і будаўнічыя матэрыялы, узнікла перада мной як на далоні. Вадаём абмялеў, і я расхаджаю пасярод сажалкі проста ў кедах. Акрамя мяне, на высахлым дне пакінулі свае сляды воўк, лось, дзік, янотападобны сабака.

Бадай, цяжка было знайсці ў запаведніку вясною 2002 года такі канал, вадаём, дзе не шумела б вада ў плацінах, не бялелі б на беразе конусападобныя пянькі дрэў. Канал за Бабчынам радаваў вока цэлым каскадам плацін, а шум вады на кожнай з іх зліваўся ў адзіны безупынна журкатлівы матыў. Цікава, што амерыканцы кошт адной бабровай запруды ацэньваюць у 300 долараў, зыходзячы з яе супрацьпажарнай функцыі. Бабры літаральна панавалі. Нават ну зусім, на мой погляд, непersпектыўныя канаўкі засяляліся бабрамі. Асіна, якая высілася прама ля шашы, была спілавана імі за два дні. Дзіўна, што маленькія лесарубы адважна прыняліся за старую вярбу ў абхваце больш за тры метры, але толькі акальцавалі. Разцы ў іх — мара ўсіх металаапрацоўшчы-

каў — самазаточвальныя. Звяркі труць напераменку ўнутраны бок разцоў аб вонкавы ніжні і наадварот. Так, баброў многа, разважалі мы, — а раптам эпідэмія пачнецца пры такой іх шчыльнасці? Да такога павароту падзей мы былі не гатовы. Але ўсё ўраўнаважыла прырода. Засушлівае лета расставіла ўсё на свае месцы. Перасохлыя каналы зараслі пяшчотнай зелянінай, а на ранейшым дне проста пасярод пралегла агульная сцежка вепраў, ваўкоў, лісаў. Бабры пакінулі свае ўгоддзі ў пошуках водных мясцін. У момант перасялення пацярпелі. Балявалі ваўкі, ну а рэшткі здабычы падбіралі драпежнікі драбнейшыя. У запаведніку ў ваўка бабёр не на апошнім месцы ў рацыёне, асабліва ў цёплым сезон. Зімой жа, асноўны час праводзячы ў сваёй крэпасці, ён амаль не даступны гэтаму драпежніку. З 219 экскрэментаў ваўка, разгледжаных мною, яго значныя ахвяры па частаце ўжывання ішлі ў наступным парадку: кабан — 48 працэнтаў, казуля — 17 працэнтаў, бабёр — 14 працэнтаў, лось — 5 працэнтаў. «Засталіся ваколіцы Бабчына без баброў, — з жалем думалася мне, — мудрых водных архітэктараў, «маленькіх лясных братоў», як паважліва называлі іх паўночна-амерыканскія індзейцы». Аднак у маі, абыходзячы знаёмыя каналы, зноў чую шум падаючай вады, зноў ляжаць трэскі на беразе, мокры лаз і свежыя пагрызы вярбы. Жыццё працягваецца. Мабыць, вярнуліся гаспадары, але з вялікімі стратамі або прыйшлі новыя жыхары.

За былым свінакомплексам, 50 метраў ад дарогі, лежня дзіка. У якіх толькі месцах не прыходзілася мне іх тут сустракаць: і ў старым сасонніку, і на ўскрайку балота, і на ўзлессі, і ў густых пасадах сямігадовых сасонак. І ў кожным выпадку падсцілка розная: на балоце — са сцяблін трыснягу, у сасняку — з хвоі і галінак, на ўзлеску — сцябліны злакаў. Лось, той проста на зямлі, на снезе ўладкоўваецца, казулі разграбаюць сабе кубло, а вось гэты сібарыт любіць што памякчэй пад бок падаслаць, ды слоём таўсцейшым, і лежні ў яго не аднаразовыя. Затое ў гразь вепр валіцца без усякай падсцілкі. Для купання, догляду цела патрэбны ім невялікія балотцы, лужыны, сажалкі або канавы. Такіх гразевых і водных купальняў у запаведніку не злічыць. Ведаю тут і купалкі з белай гліны. Гліна такая белая, чыстая, без прымесей, што хоць ганчарны промысел адкрывай, гаршчкі ляпі. Прымае ванны дзік звычайна ў ся-

рэдзіне дня, ратуе сваю скуру ад надакучлівых эктапаразітаў. Адмахнуцца ж няма магчымасці — кароткія хвост і ногі, шыя маларухомая. У які б бок ні адправіўся — усюды парыіны дзіка: у лесе, на ўзлеску, у балоце, на лузе, на ўзбочынах дарог, на зарослых сельгасугоддзях. То глыбокія суцэльныя рытвіны і барозны, то павярхоўныя, кропачныя пакопкі. За суткі здольны пераараць 120 квадратных метраў, за год — да 4 гектараў. Сапраўды прыродны земляроб! Стараннае капанне ў зямлі, аднак, у радыяцыйна-экалагічным запаведніку дзіку не на карысць. Здабываючы асноўную частку корму ў верхніх сляях глебы, падсцілцы і надглебавым покрыве, дзе ўзровень забруджвання максімальны, з парнакапытных ён назапашвае нуклідаў больш за ўсіх. Гартаю пратаколы вымярэнняў за сакавік 2003 года: Аравічы, кабан, мышцы — цэзій-137 — 18 453 Бк/кг, стронцій-90 — 1476; Радзін — цэзій — 54 900; Баршчоўка — 15 838 Бк/кг. Ну, хто адважыцца паспытаць дзічыны? Дзік усёедны. Чаго толькі ў страўніку не знойдзеш у яго: зеляніну, карэнне, карэнішчы траў, кустоўя, дрэў, цыбуліны, насенне, дзічкі, ягады, жалуды, грыбы, лішайнікі, насякомых, лічынкі, рэптылій, мышападобных грызуноў, падліну. У кожны сезон — свой набор кармоў. Ну, а што ж ён знаходзіць тут уздоўж шашы? Асліннік двухгадовы. Бадай, гэта любімая расліна вепра, якой ён гатовы набіць страўнік цалкам і набівае іншы раз да 6 кг вагой. Доўгі, сакавіты стрыжневы карань аслінніку — вось што прываблівае кабана, і капае ён яго дзе толькі сустрэне, а на ўзбочынах — ласунку цэлыя зараснікі. Вось і валяюцца паўсюдна ўздоўж дарогі завялыя без карэньчыкаў сцяблінкі з лісцікамі. Гэта яго работа! Але ж у страўніку кабана, забітага паблізу Аравіч (на Прыпяці) — рыбіная луска, вантробы лася і асколкі бутэлькі. Вось вам рэчавыя доказы для пратакола затрымання: браканьеры лавілі рыбу, забілі і асвежавалі лася, пілі гарэлку.

Багата ежы ў запаведніку ў дзіка, але суроваю зімою і тут у іх амаль бяскорміца. Замёрзлую зямлю капаць цяжка. Стараюцца пайсці ў балоты і альхоўнікі, дзе глеба прамярзае менш. Вось што знайшла я ў іх страўніках у гэты час: мох, карэньчыкі злакаў, чарніцы, касцяніцы, скурка, абгрызеная з невялікіх карэнняў дрэў і кустоўя, карэнішча трыснягу, рагозу. Меню небагатае, хіба толькі што дазваляе не працягнуць ногі. Жывучы ў гара-

дах і сёлах, мы ў большасці сваёй не заўважаем і не ўяўляем, як цяжка і сурова прыходзіцца жыць звярам у гэтую халодную і галодную для іх пару, асабліва ў канцы зімы, калі сілы ўжо на зыходзе. Знаёмы мне кабан, які не раз узімку перасякаў мой маршрут, гэтай вясною меў жудасны выгляд і быў варты ўсялякага спачування. Ён не ўзбрыкнуў, не рохнуў, не пабег бадзёра ў кусты, як гэта звычайна рабіў. Панура, абыякава глянуў на мяне, пахістваючыся, ледзь перасоўваючы ногі, пацягнуўся кудысьці ўбок. Суцэльныя рэбры і на хрыбціне шчацінне тырчком. Для парасят суровая зіма яшчэ страшней, верная смерць ад знясілення. Нездарма ўсётакі ў добрых паляўнічых гаспадарках наладжваюць кабанам падкормку. Ім гэта так неабходна ў люты час.

Тэлеграфны слуп ля дарогі, прапітаны смардзючым бітумам, хутка рухне. Ён не трухлявы і не гнілы, але ўнізе так станчэў, што стаяць яму нядоўга. Вакол слупа ўтапаная кругам каляя, а на ствале зазубрыны, згубленыя шчацінкі. У запаведніку такія слупы — не рэдкасць. Іх ролю адыгрываюць смалістыя ствалы хвояў, ялін. На іх сляды іклаў дзіка, і вось ужо смала сцякае гусцей і будзе чым яму намасціць сваю шкуру. Вакол «купальняў» звычайна побач і «часалкі». Каб пра іх, свіней, не казалі кепскага, а гэта і ёсць догляд свайго цела.

Звычайна дзікі ўдзень у рэдкалессі не з'яўляюцца. А летам, не хаваючыся па кустах, выходзяць харчавацца на былыя шырознаыя палі і сенажаці сямейныя статкі. Іх чуваць здаля: парохкваюць дарослыя, вішчаць парасяты, пры гэтым жывёлы безупынку на хаду рыюцца ў зямлі. Падысці да такога гурту зусім не цяжка. Галоўнае — улічваць кірунак ветру, набліжацца няспешна ды ўважліва сачыць за дзіковымі хвастамі. Калі бесперастанна круцяць імі, можна паціху падбірацца, калі хвосцікі торкнуцца ўверх, застынуць, значыць, трэба заціхнуць і пачакаць. Зноўку бесклапотна замахаюць — усё добра, можна набліжацца. Не аднойчы стаяла я ля дарогі, каб перачакаць шэсце сямейнага саюза. Спачатку сунецца буйная самка, потым яшчэ чатыры дарослыя па адным, не спяшаючыся, выходзяць на дарогу. За імі — пяць падсвінкаў. І, нарэшце, 22 парасяці — маленькія, паласаценькія, рухлівыя, як ртуць. То перабягуць дарогу, то вернуцца назад. Лічу, блытаюся, збіваюся, хочацца падагнаць іх дубчыкам. Але занадта

пільныя іх матулі, а побач у мяне не было выратавальнага дрэва. І вось яны ўжо на касагоры, а на дарозе вялікія сляды ўздоўж і ўпоперак спярэшчаны маленькімі выразнымі адбіткамі парасячых капыткаў. Да адзінокага секача вось так падабрацца цяжка, з ім можна толькі выпадкова сутыкнуцца вочы ў вочы, што са мной не раз здаралася.

На шляху майго маршруту, за 6 кіламетраў ад Бабчына, самы славуты куток наваколля — неглыбокі, але шырокі вадаём і прылеглая да яго тэрыторыя — вельмі маляўнічая, насычаная жыццём мясціна. Калі б не наведаў яе, у любы час года паднясе табе прыемныя сюрпрызы. То разамлелыя на вясеннім сонейку вужы і дзіўна розныя па колеры гадзюкі, яшчэ сонныя і марудныя пасля зімоўкі, а таму дазваляюць блізка разгледзець сябе. То «сонечныя ванны» ў балотных чарапах. На купінах, каменнях, ля самых берагоў, заняўшы ўсе пляжныя месцы і падставіўшы свае спінкі сонцу, гадзінамі могуць загараць яны. Але пільнасці не страчаюць: найменшы, незвычайны шум і — тут жа ў ваду. Злавіць яе ў вадзе ў вас не атрымаецца, і нават калі сустрэць у невялікай ямчыне, трэба папавалтузіцца, адшукваючы ў глеі. Самая надзейная справа — намацаць яе голымі ступнямі. Насупраць пляжа, у сасняку, чарапахі адкладваюць яйцы на пясчаных выспах. Дзе прапаўзлі ў пошуках месца кладкі, як прасам злёгка прыгладжана. Лёс яец іх не зайздросны. Я часта адзначаю раскапаныя кладкі. А гэта каштоўны і даступны харч лісіцы, выдры, янотападобнага сабакі, тхара. Ды і сама чарапаха — смачны кавалчак мяса, невыпадкова жыхары Заходняй Еўропы шырока ўжывалі раней у ежу. Яе панцыр — не перашкода нашым драпежным звярам. У чэрвені проста на дарожцы ля вадаёма знаходжу перавернутую на спіну чарапашку. На панцыры след ад зубоў; канечнасці, хвост, галава ад'едзены. Пластрон (ніжні панцыр) увагнуты, значыць — самец. А зверху проста прыгажунцом аказаўся — на гладкім цёмна-аліўкавым фоне густы россып дробных жоўтых плямак. Калі дома завесці такую чарапашку, то, магчыма, пры добрым доглядзе і праўнукам давядзецца яе карміць. Яна ж доўгажыхар — жыве да 70-120 гадоў. Балотная чарапаха — чырванакніжніца, але ў запаведніку яна звычайны від. На тонкіх пруючках трыснягу ці стволіках вер-

балозу можна адшукаць яшчэ аднаго чырванакніжніка — жабу квакшу. Але толькі зоркае, пільнае вока заўважыць яе тут.

У густым падлеску, у зарасніках касцяніц выпадкова трапілася ў пастку арэшнікавая соня — маленькі, сімпатычны, пушысты грызун жаўтавата-рыжага колеру. Можна доўга пражыць у лесе, дзе поўна соняў, і нават не падазраваць аб іх існаванні. На тое ёсць важкія прычыны: дрэўны лад жыцця, актыўнасць толькі ноччу і спячка з кастрычніка па сакавік, да таго ж звярок маўклівы. Таксама з разраду чырванакніжнікаў. Ці не занадта іх многа для аднаго ўлоння? А жыве ж тут яшчэ і барсук, а ў сасняку сустракаецца мядзянка. На ўвесь вялікі барсучыны гарадок — усяго адна сям'я, ну а зімою прыходзіць ненадоўга кватарантам янотападобны сабака. Люблю наведваць барсукоў, заўважаць кожны раз прыкметы іх прысутнасці. Вось у лістападзе ўзмоцнены рамонт жылля: насып зямлі, пагрэбы лісця, ахапкі травы і характэрныя для барсука трохкаляровыя шарсцінкі. Вось у канцы лютага пакінуў нару янотападобны сабака — на снезе засталіся сляды лапаў і пясочны пыл, які звярок атрос, выбраўшыся вонкі. А ў сярэдзіне красавіка выйшлі барсукі і на адталых злёгка пагорках іх першыя пакопкі. Потым тачылі свае кіпцюры аб ствалы бяроз. У сакавіку ад нары ўжо натаптана заўважная сцяжына на харчовыя надзелы. Вось у сасняку «чытаю» па слядах: барсук наткнуўся на вужа, той шмыгнуў у стары пень. Але гэта яго не ўратавала, трухлявы пень падрыты і ад вужа застаўся толькі хвосцік. Але ў маі мяне чакае вялікае засмучэнне — барсукі змянілі нару. Ну што ж, такое бывае. Можа, іх занадта турбуюць дзікі, якія ўзбіраюцца на іх касягоры і ўзрываюць там лычамі падсцілку, ці ласіха з ласём, аблюбаваўшыя ваколіцы вадаёма для сваіх частых наведванняў. А можа, эктапаразіты развяліся ў нары і надакучылі барсукам.

Рэдка хто з нас і нават з вялікіх аматараў пашастаць па лесе можа пахваліцца дзённымі назіраннямі за гэтым зверам. І то не дзіўна. Барсук жа — скрытная жывёліна, начны звер. Бірук — вось як яшчэ называюць барсука, г.зн. пануры, нелюдзімы. Але ў глухіх, аддаленых ад населеных пунктаў месцах, дзе звяроў не праследуюць і мала непакоюць, актыўны ён і днём. Вось і ў запаведніку я не

раз сустракала яго ў дзённы час сутак. За дзесяць метраў ад дарогі, пасля дажджу, двухгадовы барсучок лавіў лугавых конікаў. Ён тыцкаў носам вакол сябе, нагадваючы пеўня, які дзяўбе зерне. Слых і зрок у яго не з лепшых, але вецер дзьмуў у мой бок, і барсук гарэзіў, як хацеў. Чухаў задняй лапкай за вухам, гулліва валяўся на мокрай траве, «дзёўб» безупынку конікаў і ні разу не насцярожыўся, а я ж нават спусцілася з дарогі, да яго бліжэй. Афарбоўка галавы — яскравы прыклад камуфляжу. Ад носа да патыліцы — жаўтавата-белая паласа, а праз шчокі і вочы з абодвух бакоў — чорная. Што кідаецца ў вочы ў першую чаргу? Чорныя і белыя палосы, усё астатняе неяк губляецца. Калі афарбоўка адцягвае ўвагу, замінае ўбачыць абрысы прадмета, пазнаць яго цяжка. Такія ж маскіруючыя палоскі можна ўбачыць у лясных соняў, папаўзняў, дзятлаў, слонак. Стаю і прыглядаюся, як увесь ён, ад рухлівага кончыка носа да кароткага хваста, дасканала прыстасаваны да рыцця нораў і жыцця ў падземеллі. У яго целаскладзе, няўключным на наш позірк, здзіўляюча мэтанакіравана ўсё: форма цела, ног, хваста, малая велічыня вачэй, вушных ракавін, асаблівасці скуранаго покрыву. Жнівень быў на зыходзе, і барсучок тлушч яўна нагуляў. Перад заляганнем у спячку барсук добра ад'ядаецца: у яго пад скурай і ва ўнутранай поласці адкладваецца вялікі запас тлушчу, за кошт якога ён і існуе на працягу зімы. Нярэдка ў здабытых познях восенню барсучоў здымаюць толькі падскурнага тлушчу да 3-4 кг. Тлушч, якому прыпісваюць асаблівыя лекавыя якасці, карыстаецца вялікім попытам у насельніцтва і таму не дзіўна, што барсук — заўсёды жаданая здабыча для браканьера. Бадай, ніводзін від сысуючай фауны Беларусі не вынішчаецца так адкрыта, беспакarana і бязлітасна, як барсук. Чырвоная кніга, куды ён занесены ўжо 20 гадоў назад, не стала, на жаль, «ахоўнай граматай» для звера. Гэты від, які досыць непераборлівы да ежы, вядзе даволі скрыты лад жыцця, да таго ж зімой спіць і па ўсіх законах прыроды павінен працвітаць. І выключна па віне чалавека гэтага не адбываецца.

У тыповым грабняку, не так ужо далёка ад Бабчына, вясной наткнулася я на лежбішча зуброў. Дык вось куды яны дабраліся! Канечне ж, разведчыкі-першапраходцы — быкі-самцы. Аб зубах варта павесці асобую размову.

Ці даводзілася вам, паважаны чытач, адчуць і пера-

жыць увесь той шквал першабытных пачуццяў і эмоцый ад выпадковай сустрэчы з зубрам, гэтым лясным веліканам, які здзіўляе сваёй дужай постаццю і велічным выглядам? Не, не праз агароджу загона ці вальера, а тут, у лесе. Зубр — гэта не проста від, занесены ва ўсе Чырвоныя Кнігі, якія толькі існуюць. Гэта адна з найбольш старажытных жывёл сучаснай фауны, што разам з мамантам і шарсцістым насарогам насяляла прасторы Старога Свету. Гэта самы буйны від еўрапейскай фауны, які стагоддзямі харчаваў насельніцтва тых краін, дзе некалі вадзіліся зубры; від № 1 тэрыя-фауны Палеарктыкі, які перажыў у дваццатыя гады мінулага стагоддзя сваю «клінічную смерць». Гэта наша нацыянальнае багацце і гордасць, таму што Беларусь унесла немалы ўклад у агульную справу ратавання і зберажэння гэтага віду на Зямлі. І калі я бачу, як Валодзя (егер Бабчынскага лясніцтва) хвацка замахваецца вядром ля кармушкі з аўсом на нашу «нацыянальную гордасць», міжволі ўспамінаюцца радкі Міколы Гусоўскага аб раз'ятраным зубры: «не кіне ні седака, ні каня недабітымі ў пушчы, зваліць пад ногі, растопча, прапора рагамі так, што потым не дазнаешся, дзе цела, дзе туша». А такая магчымасць — свабодна сустрэцца адзін на адзін з зубрам, і не толькі ў агульнавядомай Белавежскай пушчы, а і ў лясных надзелах нацыянальнага парка «Прыпяцкі», Барысаўскага, Валожынскага, Асіповіцкага лясгасаў, калгаса «Азёры» Гродзенскай вобласці, у жыхароў Беларусі з'явілася ў рэальнасці.

Ёсць яна і ў нас, супрацоўнікаў Палескага дзяржаўнага радыяцыйна-экалагічнага запаведніка. Сюды завезлі зуброў у 1996 годзе (16 асобін) з мэтай стварэння новай вольнажывучай мікрапапуляцыі. Гэта быў чарговы этап нацыянальнай праграмы «Зубр», над ажыццяўленнем якой нямала і паспяхова папрацавалі спецыялісты Інстытута заалогіі, Міністэрства прыродных рэсурсаў і аховы навакольнага асяроддзя, запаведнікаў і лясгасаў, на тэрыторыю якіх, пераважна з Белавежскай пушчы, былі завезены ў розны час гэтыя жывёлы. Палескі запаведнік па ўсіх паказчыках з'яўляўся вельмі перспектыўным раёнам для ўсялення зуброў: вялікая плошча запаведніка (215,5 тыс. га), шырокае прадстаўніцтва лісцевых лясоў, шырокія тэрыторыі зарастаючых былых сельгасугоддзяў, ахоўны рэжым, зняцце

антрапагеннай нагрузкі. Пры паспяховай рэінтрадукцыі меркавалася стварэнне даволі буйной вольнажывучай папуляцыі, якая па сваёй колькасці можа заняць другое месца пасля папуляцыі, якая засяляе Белавежскую пушчу. Прайшло 7 год. У запаведніку ўжо 33 зубры. Многа гэта ці мала для віда, які адносяць да лёгка вынішчальных па прычыне нізкай пладавітасці? У навуковым плане палеская мікрапапуляцыя найменш вывучаная сярод усіх створаных на тэрыторыі Беларусі. А менавіта ж яна, знаходзячыся ў спецыфічных экалагічных умовах, патрабуе асабліва пільнай увагі з боку вучоных. Тыя плюсы, якія гарантуе ахоўны рэжым запаведніка, адсутнасць антрапагеннага прэса, добрая натуральная харчовая база не даюць нам упэўненасці ў тым, што з ёю ўсё паспяхова. І, магчыма, той факт, што зубры на тэрыторыі запаведніка — аб'ект хранічнага ўздзеяння іанізуючага выпраменьвання, і будзе рашаючым у лёсе гэтай папуляцыі.

Завезеных з пушчы зуброў размясцілі на ўчастку, агароджаным плотам. Гэта абавязковая ў такіх выпадках працэдура называецца «ператрымкай». Яна дазваляе зубрам абвыкнуцца на новым месцы, набыць пачуццё дома. На кожнага зубра прыйшлося каля 5 гектараў. На волю іх выпусцілі ў маі. Заглянуўшы туды перад іх выпускам, з цяжкасцю пазналі яшчэ зусім нядаўна дзівосны куток. З усіх парод не пацярпелі толькі бярозы, а вось граб, ясьень, вярба, вольха спрэс бялелі акальцаванымі, абгрызенымі стваламі. Замест густога падлеску тырчэлі з зямлі пруцікі і стволікі без усялякага намёку на хоць якое галінаванне. Велізарны камель дуба быў да бляску адпаліраваны бакамі зуброў і проста не верылася, што абышліся без інструмента. Гэта была «часалка», якую жывёлы, мабыць, вельмі ўжо часта наведвалі. Акрамя «часалак», у раёне засялення зуброў можна натрапіць на іх стойлы, лежні, пылавая купалкі ці каталкі, натаптаныя сцежкі. Усё разам гэта вызначае камфортнасць умоў пражывання. Самая смешная і, на мой погляд, «дзяціная» прыхільнасць зуброў — каталкі. Звер кладзецца на бок у верхняй частцы пясчанага схілу і спаўзае ўніз, торгаючы нагамі. Гэтак жа рабілі і мы ў дзяцінстве, скочваючыся плазам з высокай горкі, зарываючыся тварам у траву. Свае дзіцячыя ўражанні я захоўваю ў памяці да гэтай пары. А што адчувае, з'яз-

джаючы з горкі, зубр? Каталка не абавязкова бывае на схіле. Зубры могуць валяцца і на роўным месцы — сухой разрыхленай зямлі. Тады гэтыя месцы называюць пылавымі купалкамі. Купанне ў пыле — не што іншае, як барацьба з эктапаразітамі, бо пыл забівае дыхальцы ў іх, пазбаўляе рухомасці. Такіх купалак у запаведніку мы знайшлі некалькі: і на жоўтым пяску і на сухой тарфяністай глебе. І нават удалося ўвачавідкі назіраць гэты працэс. У чэрвені невялікі статак зуброў падпусціў нас зусім блізка. Яны прымалі пылавыя ванны. Вось па гэтых, выпадкова ўзнікшых у парасніках бярэзніку і вярбы клубах чорнага тарфянога пылу мы і заўважылі іх здалёк. А падабраўшыся бліжэй, так былі захоплены ўбачаным, што начыста забылі пра свае навуковыя абавязкі — адзначыць пол і ўзрост жывёл, нават падлічыць іх толкам адразу не змаглі. Уявіце такую карціну: велізарная жывёліна падае на аголеную глебу, задзірае ўгору ногі, і ты ўжо больш нічога не бачыш, акрамя дрыгаючых ног і клубоў пылу. Літаральна ў лічаныя дзiesiąткі секунд «купалка» саступаецца другой істоце. І зноў угары ногі і новыя клубы пылу. Дзіўна, што нават пры гэтай працэдуры захоўваецца строгая іерархія, як і ля кармушкі з падкормкай, як і ля натаптанай зімой сцежкі, г.зн. слабы звер саступае моцнаму, жывёла больш нізкага рангу падпарадкоўваецца жывёле з больш высокай прыступкай іерархічнай лесвіцы. Вось такі механізм упарадкавання канкурэнцыі паміж жывёламі. Відавочна, механізм разумны. Наша неспатольнае жаданне падабрацца бліжэй скончылася тым, што нас заўважылі. Летам зубры, асабліва пры наяўнасці ў статку цялят, пужлівыя і асцярожныя, як і належыць вольнажывучым статкам. Яны не кінуліся адразу ж ратавацца пад лаг лесу, а адбегліся на метраў 30, ацанілі крыніцу магчымай небяспекі, потым яшчэ раз адбегліся і, нарэшце, непрыкметна і спрытна схаваліся ў лесе, быццам растварыліся.

Ну а мы засталіся на лузе пацікавіцца, чым жа тут харчаваліся зубры да нашага прыходу? Зубр — травяніста-драўнінаедная жывёла, яго патэнцыяльнаму «спажывецкаму кошыку» можна толькі пазайздросціць: больш за 330 відаў травяністай расліннасці, 46 відаў драўнінна-хмызняковай. У ежу ідзе ўсё: трава, лісце, галінкі дрэў і хмызнякоў, кара, жалуды, імхі, лішайнікі,

грыбы. Агульны спіс харчавання зубра, улічваючы і іншыя раёны інтрадукцыі ў межах тэрыторыі былога Саюза, будзе куды больш грунтоўны. Што, безумоўна, сведчыць аб харчовай пластычнасці гэтага віду, аб яго адаптацыйных магчымасцях. Травой зубры кормяцца з мая па кастрычнік, і ў харчовым сутачным рацыёне яна складае 70-80 працэнтаў. З паяўленнем першай сакавітай зеляніны пачынаецца ў іх цудоўная пара: лісце злакаў і асакі, якім яны аб'ядаюцца ў гэты час, пяшчотнае і салодкае на смак; кураслеп, сон-травя, гусіная цыбуля, медуница — зубры ахвотна паядаюць гэтыя першацветы, хаця многія з іх утрымліваюць атрутныя рэчывы. Зубры, як і ўсе дзікія жывёлы, дарэчы, стойкія да атруты.

У «паходнай аптэцы» зубра травы ад усіх захворванняў — і ад сэрца, і ад нерваў, і ад «злёнага змяя»: ландыш майскі, купена лекавая, валяр'ян лекавы, падалешнік еўрапейскі. Валяр'ян ён вельмі любіць, зарасці гэтай расліны бываюць скусаны амаль дарэшты. Купену таксама не прапусціць. Вось і траўка зуброўка паўднёвая добра паядаецца зубрамі, адсюль і назва. Не блытайце з зуброўкай душыстай, якой араматызуюць настойкі, бальзамы. З-за паху кумарыну і грубасці лісцяў у харч жывёлам не ідзе. Найбольш ахвотна паядаецца трава да цвіцення, у далейшым зубры скусваюць вегетатывыя пасынкі ці атаву, пры гэтым аддаюць перавагу раслінам з адкрытых мясцін. Але раннюю вясной з-за адсутнасці ўсялякай зеляніны куды знікаюць гэтыя гастронамічныя прыхільнасці? У сакавіку, назіраючы за самцовай групой з чатырох дарослых асобін, якія пасвіліся недалёка ад лесу на лузе, са здзіўленнем адзначалі, як сквапна і старанна захоплівалі яны пучкі леташняй высахлай травы. Як быццам нічога смачней і не каштавалі ў сваім жыцці. А на сена, якое ім у тым жа месяцы выкладвалі ў кармушку, яны не вельмі паквапіліся. Вось пераборлівая, здзіўлялася я, і сена не ядуць! Але гэтыя ж пераборы размялі неяк прывезеную копку сена, падабралі ўсё да былінкі. Сена сена розніца, і зубры нядрэнна разбіраюцца ў яго якасці. На мякіне іх не правядзеш!

Дарослы зубр за суткі з'ядае 40-60 кг зеляніны, 2-3-гадовыя асобіны — 25-30. Галінак і кары ядуць менш, але затое круглы год. Ужо на пачатку руху сокаў парасткі і кара робяцца асабліва смачнымі і зубры іх ахвотна па-

ядаюць. Вясной і раннім летам зубр можа з'есці 10-12 кг, у халодныя марозныя дні менш за ўсё — 0,7-1,3 кг. Ёсць у зубра любімыя пароды дрэў: вярба, ясень, граб, рабіна, асіна, брызгліна. Іншы раз трапіш у такія грабнячкі і ясеннікі, дзе амаль кожнае трэцяе дрэўца акальцавана зубрамі. За 1 год дарослы зубр можа з'есці 2 тоны. Такого вось харчу — галіны, кара. Як толькі ён ухітраецца зрываць, зразаць, саскрэбліваць, перамолваць і траву, і кару, і галінкі, і лісце, і лішайнікі? Верхнія разцы ў зубра, як, зрэшты, і ў лася, казулі, адсутнічаюць. Увесь сакрэт у тым, што рад ніжніх разцоў дзейнічае як скрабок пры саскрэбванні лішайнікаў, як долата пры падразанні і здзіранні кары і як нажы пры зразанні травы. Ну і язык ва ўсім дапамагае, да таго ж разцы як бы хістаюцца, г.зн. рухомыя ў альвеолах, што прадухіляе ад раненняў пры такім спосабе здабычы харчу пярэдняе паднябенне.

Звычайна пасвяцца зубры раніцай і вечарам, а сярэдзіну дня праводзяць на лежні ў лесе, перажоўваючы жвачку. Адну з такіх лежняў мы наведалі спецыяльна. На ўскрайку лесу невялікі, рэдкі, добра прадзімаемы ветрам саснячок. Значыць камароў, сляпнёў, мошак тут будзе менш. На зямлі акруглыя ўпадзіны ад зубрыных цел. А вось наткнуцца на мясціну, дзе ў разгар гону сыходзяцца быкі-сапернікі — хвалюючае відовішча. У непрыкметным з дарогі грабняку, які мы наведалі ў жніўні (пачатак гону), мяркуючы па ямах, узрытай пярэднімі капытамі, уздыбленай рыхлай зямлі, рагамі садранай са ствалоў, пачынаючы знізу, кары, вытаптанай вакол зеляніне, і разгортвалася тут дэманстрацыя сілы, моцы, характару, пагроз, а заадно адбывалася і маркіроўка тэрыторыі. Паважліва аглядваючы ямы і завалы, хуценька, азіраючыся, мы выбраліся з лесу.

Першабытныя, багатыя харчамі лясы, дзе раней валадарылі зубры, канулі ў вечнасць. І зімою, у самы неспрыяльны ў кармавых адносінах перыяд, чалавек падкормлівае звяроў сенам, караняплодамі, зернем, жалудамі. На такім вось казённым забеспячэнні бела-вежскі зубр з 1803 года, а ў апошнія 50 год падкормачны перыяд цягнецца з кастрычніка-лістапада да сакавіка. Гэтыя жывёлы цудоўна арыентуюцца ў часе. У Валожынскім лясгасе Мінскай вобласці, дзе зуброў узорна даглядаюць і выкладваюць падкормку ў пэў-

ныя часы, яны на здзіўленне дружна і ў патрэбны момант з'яўляюцца па свой паёк.

Нягледзячы на ўяўны з першага погляду знешні росквіт палескай мікрапапуляцыі зуброў, неабходна аб'ектыўная колькасная ацэнка стану яе і, асабліва, пола-ўзроставай структуры. Можа стацца, што некаторыя з быкоў па нейкіх прычынах даўно ўжо згубілі ўсялякі інтарэс да пытання полу і размнажэння. А 12 завезеных самак, большасць з якіх былі ў добрым рэпрадуктыўным узросце, зусім не апраўдалі надзей на больш паспяховы чым ёсць рост папуляцыі. Колькасць жа зуброў у запаведніку расце марудна, павялічваючыся на 2,8 асобіны ў год. Гэта адносна нізкія паказчыкі ў параўнанні з такімі ж іншых створаных мікрапапуляцый (у Валожынскай лясгасе — 4,8, у калгасе «Азёры» Гродзенскай вобласці — 3,6). А ў Цуманскай пушчы на Валыні (Украіна), куды былі адпраўлены (1965 г.) 15 зуброў з Белавежскай пушчы — 5,3 асобіны ў год.

Самы час з'явіцца спонсарам, на першым часе выключна для яе вывучэння, каб быць упэўненым, што зубрам тут добра, яны набылі свой дом, што ў іх ёсць будучыня. Вельмі ўжо хочацца, каб і палескія зубры адпавядалі стандарту «Запатрабавана»: і не толькі для сцвярджэння і ўпрыгожання жыцця на Зямлі, але і для размнажэння, далейшага рассялення і развядзення гэтага выдатнага віду, ва ўсіх адносінах перспектыўнага для разумнага выкарыстання.

Вось і скончыўся мой маршрут у ваколіцах Бабчына. Людзі пакінулі вёску, жыць тут нельга, але звярам гэтага не патлумачыш і не раскажаш. А пакуль яны на ўсю моц карыстаюцца адсутнасцю чалавека і гэта яўна ім на карысць. Тое, што яны — аб'ект радыяцыі, бяследна не пройдзе. Але няхай застанецца надзея — прырода будзе разумна кіраваць і выпраўляць памылкі чалавека.

Уладзімір САЎЧАНКА

ГЛАБАЛЬНЫЯ СЛЯДЫ КАТАСТРОФЫ

У выніку выбуху на чацвёртым энергаблоку Чарнобыльскай атамнай станцыі прыкладна 3-4 працэнты радыеактыўных рэчываў было выкінута ў навакольнае асяроддзе з 26 красавіка па 5 мая 1986 года. Гэтыя ацэнкі, зробленыя Дзяржаўным камітэтам СССР па атамнай энергіі, былі прадстаўлены Міжнароднаму агенцтву па атамнай энергіі (МАГАТЭ) у Вене (ААН, 1988). Паводле ацэнак МАГАТЭ, 25–50 млн. кюры радыеактыўных элементаў, уключаючы 10 млн. кюры ёду і 2 млн. кюры цэзію, было выкінута з цэнтральнай зоны рэактара (МАГАТЭ, 1991). Некаторыя эксперты лічаць, што гэтая ацэнка заніжаная. Яны мяркуюць, што каля 8–10 працэнтаў агульнай колькасці радыеактыўнага рэчыва (1 млрд Кюры) было выкінута ў навакольнае асяроддзе (Люцко, 1990).

Дакладныя лічбы невядомы, але падлічана, што ад $1,9$ да $5 \cdot 10^8$ Бк было выкінута ў атмасферу і асела на аграмаднай тэрыторыі і паверхні вады, дасягнуўшы Атлантычнага акіяна (ААН, 1988; Ізраэль, 1990). Агульная маса радыеактыўных рэчываў, выкінутых у атмасферу, складае прыкладна 77 кг, большая частка іх асела на плошчах, што знаходзяцца за 300–400 кіламетраў ад атамнай электрастанцыі. У склад ізатопаў, выкінутых пры аварыі на Чарнобыльскай АЭС, уваходзіла каля 30 радыенуклідаў з перыядам паўраспаду ад 1,1 гадзіны

(для крыптону-77) да больш чым 24 тыс. гадоў (для плутонія-239). У атмасферу быў выкінуты ўвесь радыеактыўны трыцій, а таксама 25 працэнтаў вугляроду-14 (з перыядам паўраспаду 12 і 5730 гадоў адпаведна) (ААН, 1988).

Лёгкія радыеактыўныя часціцы і сумесі газаў, выкінутыя з рэактара чацвёртага блока, трапілі ў высокія слаі атмасферы і рассеяліся, галоўным чынам, між 30° і 50° паўночнай шыраты Асяданне драбнюткіх аэразольных часціц у час атмасферных бур і выпаданне ападкаў, якія ўтрымлівалі гэтыя часціцы, на Зямлю прывяло да павышэння натуральнага радыеактыўнага фону, асабліва ў цэнтральных, паўночных і паўднёвых еўрапейскіх краінах. Напрыклад, у Фінляндыі былі зарэгістраваны ўчасткі, дзе забруджанасць складала 5 мкЗв/гадз. у параўнанні з 0,1—0,2 мкЗв/гадз. — натуральны радыеактыўны фон.

У большасці еўрапейскіх краін толькі лёгкія ізатопы праніклі ў навакольнае асяроддзе і павялічылі натуральны ўзровень радыеактыўнасці. Аднак на працягу першага месяца пасля катастрофы ў паветры ўтрымлівалася вялікая колькасць аэразольных часціц. Гэта азначае, што людзі на пацярпелых тэрыторыях атрымалі крыху большую дозу радыяцыі пры ўдыханні паветра ці спажыванні прадуктаў з забруджаных тэрыторый, чым за кошт непасрэднага вонкавага апраменьвання. Пазней, па меры ачышчэння паветра, паступленне радыеізаатопаў у арганізм людзей знізілася. Міграцыя цэзію-137, цэзію-134, ёду-133 і іншых радыенуклідаў стала галоўнай прычынай павышэння натуральнай радыеактыўнасці ў большасці краін Еўропы (МАГАТЭ, 1990).

Забруджанне тэрыторый паблізу Чарнобыльскай атамнай электрастанцыі прыкметна адрозніваецца ад глабальнага забруджання, калі гаворка ідзе пра ўзровень радыяцыі і спектры радыенуклідаў. Цяжкія часціцы з такімі элементамі, як плутоній і стронцій, выпалі ў радыусе 30–40 км ад рэактара. Ізатопы плутонію ўтвараюць «гарачыя часціцы» памерам 10 мкм, з вельмі вялікім узроўнем радыеактыўнасці. Спектр радыенуклідаў, што выпалі ўнутры 30-кіламетровай зоны, быў больш разнастайны, чым глабальныя радыеактыўныя ападкі.

У паасобных месцах узровень радыеактыўнага забруджання быў у сотні, калі не ў тысячы разоў большы, чым сярэдні еўрапейскі. Кароткажывучыя ізатопы (ёд-131,

стронцый-89, тэлур-132) і высакародныя газы (ксенон і крыптон) былі асноўнымі крыніцамі забруджання навакольнага асяроддзя вакол рэактара ў першыя дні пасля катастрофы.

У непасрэднай блізкасці ад рэактара ў першы год выяўлены рутэній-106, цэрый-144 і цырконій-95 разам з радыеактыўнымі ізатопамі свінцу і барыю. Аднак галоўную небяспеку для мясцовай экасістэмы ўяўлялі доўгажывучыя радыенукліды — цэзій-137, цэзій-134, стронцый-90, а таксама ядзернае паліва — гарачыя часціцы (Люцко, 1990; Чарнобыльская катастрофа, 1992).

На дынаміку радыеактыўнага забруджання навакольнага асяроддзя паўплываў абмен радыенуклідамі паміж трыма галоўнымі планетарнымі сферамі: атмасферай, літасферай і гідрасферай).

Глобальныя выпаданні Чарнобыля застануцца ў біясферы на працягу многіх дзесяцігоддзяў. Планетарнае ўздзеянне аварыі ў поўнай меры можна параўнаць з выпрабаваннямі ядзернай зброі напярэдадні іх забароны ў 1963 годзе.

Забруджанне атмасферы

Большая частка радыеактыўных рэчываў была выкінута ў атмасферу з пашкоджанага чацвёртага энергаблока Чарнобыльскай атамнай электрастанцыі на працягу першых 10 дзён пасля выбуху і пажару. Цеплата, што выдзелілася ў часе пажару, спрыяла вызваленню радыеактыўных высакародных газаў і аэразольных часціц, якія падняліся ў верхнія пласты атмасферы. Працэс выкіду радыенуклідаў можна падзяліць на чатыры фазы. У першы дзень адбыўся выкід каля 25 працэнтаў радыенуклідаў у выніку выбуху і пажару. На працягу наступных пяці дзён аб'ём вызваляемых радыенуклідаў паступова зменшыўся ў 6 разоў дзякуючы захатам пажарнікаў (тушэнне палаючага графіту, ахалоджванне рэактара). З гэтымі мэтамі каля 5 тысяч тон карбіду бору, свінцу, гліны і даламіту было скінута на рэактар з верталётаў. На працягу наступных чатырох дзён адбыўся самаразагрэў паліва ў рэактары да 2000° С, у сувязі з гэтым выдзяленне радыенуклідаў павялічылася да 70

працэнтаў у параўнанні з першапачатковым узроўнем. У гэты перыяд былі выкінуты ў атмасферу радыеактыўны ёд і паліўныя аэразолі, а таксама злучэнні свінцу і бору, скінутыя на рэактар з верталётаў. Праз дзевяць дзён пасля катастрофы адбылося істотнае зніжэнне выкіду з вызваленнем 1 працэнта радыеактыўных рэчываў у параўнанні з першапачатковым аб'ёмам дзякуючы прынятым мерам. Прадукты распаду былі ўключаны ў склад больш стабільных хімічных злучэнняў, і выкід радыеактыўнасці зменшыўся. Было падлічана, што каля 20 працэнтаў лятучых радыенуклідаў ёду, цэзію і тэлуру разам з высакароднымі газамі (ксенонам і крыптонам) і каля 3-6 працэнтаў іншых больш стабільных радыенуклідаў (стронцый, плутоній, барый і цэрый) было выкінута ў атмасферу і развеена ў розных кірунках. Галоўныя радыеактыўныя сляды за некалькі дзён дасягнулі многіх еўрапейскіх краін, павялічваючы ўзровень радыеактыўнасці ў 10–100 разоў у параўнанні з натуральным фонам. Практычна ва ўсіх краінах паўночнага паўшар'я, уключаючы Атлантыку, у 1986 годзе было зарэгістравана павышэнне ўзроўню атмасфернай радыеактыўнасці.

Падлічана, што ў месцы размяшчэння рэактара асела прыкладна 0,3–0,5 працэнта радыеактыўных рэчываў, унутры 20-кіламетровай зоны — прыкладна 1,5–2,0 працэнта, а за яе межамі — каля 1,0–1,5 працэнта.

Пробы атмасфернага паветра, узятыя ў першы дзень катастрофы, паказалі, што 20 працэнтаў радыенуклідаў знаходзіліся вышэй за 1800 м, 60 працэнтаў — у пластах паміж 1200 і 1800 м, а рэшта — між 60 і 1200 м. У наступныя дні асноўная маса радыеактыўных рэчываў размеркавалася на вышыні 600 м. У часе аварыі прыямныя атмасферныя зрухі часта мянялі кірункі. Ветры на вышыні 150 м дзьмулі з паўднёвага ўсходу з хуткасцю 8–10 м/с, і радыеактыўныя рэчывы пераносіліся з хуткасцю каля 10 м/с, ці 1200 км за 36 гадз. Лятучыя элементы (ёд і цэзіій) падняліся на вышыню 6–9 км, іх сляды былі выяўлены ў ніжніх пластах стратасферы. Тугаплаўкія элементы (стронцый і цэрый) выпалі паблізу атамнай станцыі.

Метэаралагічныя ўмовы на працягу 10 дзён мяняліся, ветры на рознай вышыні мянялі хуткасць і кірунак, што сфарміравала вельмі зменлівую і нерэгуляр-

ную карціну асядання радыенуклідаў. Радыеактыўныя плямы паявіліся па суседстве з чыстымі тэрыторыямі, і гэта стварала цяжкасці пры картаграфаванні тэрыторый і распрацоўцы планаў землекарыстання і кіравання забруджанымі тэрыторыямі.

Радыеактыўнае забруджанне распаўсюдзілася, галоўным чынам, у паўночным паўшар'і, але пад уздзеяннем атмасферных працэсаў воблакі з радыенуклідамі да пачатку мая дасягнулі Канады, ЗША, Японіі, Кітая, Індыі, Кувейта.

Даследаванне радыеактыўнасці снегу на пяці ледніках паўночнага паўшар'я паказала, што пасля чарнобыльскай катастрофы ўсталяваўся новы ўзровень адліку глабальнай радыеактыўнасці. Змена ўзроўню бэта- і гама-актыўнасці ва ўзорах снегу з Грэнландыі, Шпіцбергена, Паўночнай Амерыкі і леднікоў французскіх Альпаў паказала, што чарнобыльскія ападкі складаюць 15 працэнтаў колькасці выпаўшага цэзію-137, што выдзеліўся ў выніку ранейшых атамных выбухаў у атмасферы. Ва ўзорах снегу, забруджанага радыенуклідамі, адзначана іх зменлівае прасторавае размеркаванне, уключаючы вялікі дыяпазон вышынь, даўгот і шырот. Агульная бэта-актыўнасць у паасобных месцах была прыкладна ў 100 разоў вышэйшая, чым узровень радыеактыўнасці свежалеглага снегу. Натуральна, што ўзровень забруджання залежыць ад колькасці ападкаў і метэаралагічных умоў. Пасля чарнобыльскай аварыі ўзровень радыеактыўнасці ў снежных ападках Грэнландыі, Шпіцбергена і ў Альпах значна павысіўся. Гэты пік радыеактыўнасці можна выкарыстоўваць у будучым для вызначэння даты ўтварэння снежных пластоў ледніка.

Атмасфернае забруджанне з цягам часу знізілася па дзвюх прычынах: кароткажывучыя ізатопы паступова распаліся, а доўгажывучыя паступова асядаюць і павышаюць узровень радыеактыўнасці літасферы.

Забруджанне літасферы

Пасля чарнобыльскай катастрофы тэрыторыі Беларусі, Расіі і Украіны былі моцна забруджаны. Акрамя таго, радыеактыўныя «плямы» былі потым выяўлены ў

многіх краінах, нават у дзяржавах, аддаленых на тысячы кіламетраў (ААН, 1988). Падлічана, што больш за 28 000 км² было заражана да 185 кБк/м² і вышэй. На тэрыторыі жыло прыблізна 800 тыс. чалавек. Сюды не ўключаны тэрыторыі, якія заражаны цэзіем-137 менш чым 185 кБк/м². Напрыклад, у Беларусі прыблізна 22 700 км² заражана цэзіем-137. Калі прыняць да ўвагі менш пашкоджаныя тэрыторыі, дык забруджаныя плошчы ў гэтых трох краінах са шчыльнасцю 37–185 кБк/м² будуць уключаць яшчэ 76 100 км² (ААН, 1990).

Забруджанне стронцыем-90 вакол іц атамнай электрастанцыі носіць больш лакальны характар. Аднак плямы з узроўнем радыеактыўнасці 3 Кі/км² і вышэй былі аб'яўлены ў месцах пражывання людзей.

Тэрыторыі, заражаныя плутоніем-239, 240 і 241, пераважна знаходзіліся ў 30-кіламетровай зоне вакол АЭС, хоць плямы, дзе ўзровень плутоніевай радыеактыўнасці складае 3,7 кБк/м² і менш, былі выяўлены на значнай адлегласці ад рэактара (Люцко, 1990; Чарнобыльская катастрофа, 1992).

Спачатку радыенукліды паступаюць у навакольнае асяроддзе, галоўным чынам па паветры і з выпаўшымі ападкамі. Пасля іх міграцыя адбываецца па паветры, вадзе і зямлі. У выніку практычныя меры, прынятыя для дэактывацыі заражаных тэрыторый, не заўсёды даюць чаканыя вынікі. Напрыклад, пасля дэактывацыі некаторых населеных пунктаў і тэрыторый Беларусі было адзначана, што паўторнае забруджанне выклікана перамяшчэннем радыенуклідаў.

Кантралюемая забруджаная тэрыторыя зараз уключаюць 30-кіламетровую зону, з якой насельніцтва было эвакуіравана; строга кантралюемую тэрыторыю, якая займае 10 190 км², з насельніцтвам 240 тыс. чалавек (узровень радыяцыі больш за 555 кБк/м²); зону пастаяннага кантролю (17 800 км²) з насельніцтвам 584 500 чалавек і ўзроўнем забруджання 185–555 кБк/м². Відавочна, што людзі, якія жывуць на тэрыторыі з узроўнем забруджання 37–185 кБк/м², таксама падвяргаюцца пастаяннаму апраменьванню ў малых дозах, што змяніла радыялагічную сітуацыю на вялікіх тэрыторыях.

Забруджанне радыенуклідамі літасферы ў выніку катастрофы прывяло да ўзнікнення новай біягеаграфічнай

правінцыі з павышаным узроўнем радыеактыўнасці. Галоўнай яе асаблівасцю з'яўляецца нерэгулярнае асяданне і перанос радыенуклідаў, што стварыла вельмі складаную карціну ўчасткаў з павышанай радыеактыўнасцю на паверхні літасферы. Такая сітуацыя змяніла нармальныя экалагічныя ўмовы навакольнага асяроддзя і магчымасці для ўстойлівага развіцця забруджаных тэрыторый трох пацярпелых краін.

Больш за ўсіх пацярпела Беларусь, бо каля 70 працэнтаў радыенуклідаў асела на яе тэрыторыі, стварыўшы шэраг доўгатэрміновых экалагічных, медыцынскіх, сельскагаспадарчых і сацыяльных праблем. Доўгатэрміновая праграма міждысцыплінарных даследаванняў з'яўляецца неабходнай перадумовай рэабілітацыі забруджаных тэрыторый і асновай для прыняцця рашэнняў. Радыеактыўнае забруджанне закранула амаль усе рэгіёны Беларусі, але асабліва моцна пацярпелі Гомельская і Магілёўская вобласці. У Расіі, напрыклад, у выніку аварыі на Чарнобыльскай АЭС забруджана ў два разы меншая тэрыторыя ў параўнанні з Беларуссю. Аднак неабходна адзначыць, што акрамя забруджання ўчастка літасферы, выкліканага чарнобыльскай аварыяй, Расія мае тэрыторыі, забруджаныя ў выніку аварыі ў Кіштыме (Чэлябінская вобласць), заражаныя тэрыторыі пасля выпрабаванняў ядзернай зброі на Алтаі і Новай Зямлі, у атамнай прамысловай зоне Сібіры (Краснаярскі край), шматлікія адпрацаваныя ядзерныя ўстаноўкі флоту. Такім чынам, гэтыя доўгатэрміновыя радыеэкалагічныя праблемы Расія павінна вырашыць на працягу некалькіх дзесяцігоддзяў. Картаграфаванне ўсіх забруджаных тэрыторый зараз з'яўляецца адной з асноўных задач для гэтай краіны.

Чарнобыльская атамная электрастанцыя размешчана на тэрыторыі Украіны. Але гэтая краіна пацярпела ў меншай ступені, чым Беларусь ці Расія. Аднак саркафаг над пашкоджаным чацвёртым рэактарам пачынае разбурацца, і ў дадатак да ўсіх тэрытарыяльных і радыеэкалагічных праблем, з якімі маюць справу дзве першыя краіны, на Украіне ўзнікла складаная праблема з дэмантажом пашкоджанага рэактара, які ўяўляе сабою заўсёдную небяспеку для навакольнага асяроддзя ў еўрапейскім маштабе. Урад Украіны згадзіўся з прапано-

вай сямёркі прамыслова развітых краін закрыць Чарнобыльскую АЭС.

Каб мець поўнае ўяўленне аб забруджанні літасферы радыенуклідамі, трэба дадаць да забруджаных тэрыторый трох найбольш пацярпелых краін радыеактыўныя плямы, якія засталіся ў літасферы ад паўночна-заходняга, паўднёва-заходняга і заходняга воблакаў радыеактыўных аэразолей у першыя дзесяць дзён пасля катастрофы над іншымі еўрапейскімі краінамі. Яны маюць нерэгулярную канфігурацыю і неаднолькавы ўзровень радыеактыўнасці ў розных краінах.

Падлічана, што распад радыенуклідаў у літасферы адбудзецца за перыяд часу, роўны дзесяці перыядам паўраспаду. За гэты час узровень радыеактыўнасці ізатопаў знізіцца прыкладна ў 1000 разоў і стане бяспечным. Прымаючы да ўвагі склад радыенуклідаў і розныя перыяды іх паўраспаду, можна ўявіць доўгі і складаны працэс зніжэння ўзроўню радыеактыўнасці моцна забруджаных участкаў літасферы ў будучыні.

Забруджанне гідрасферы

Радыяцыйнае забруджанне гідрасферы вызначалася двума рознымі працэсамі. У першыя дні пасля катастрофы плямы былі выяўлены ў цэнтральнай Атлантыцы, а таксама на паверхні вод Чорнага і Балтыйскага мораў у выніку выпадзення чарнобыльскіх радыенуклідаў. Аднак найбольшая экалагічная небяспека ўзнікла ў сувязі з іншым працэсам — аселяю радыенукліды былі змыты воднымі патокамі і паводкамі з заражаных вдападзелаў у Чорнае і Балтыйскае моры. У ваколіцах Чарнобыля такія рэкі, як Прыпяць, Днепр і Сож, нясуць свае воды ў Кіеўскае вадасховішча і далей — у іншыя вадасховішчы дняпроўскага каскаду, якія забяспечваюць пітной вадою каля 4 млн. чалавек.

Пасля катастрофы былі прыняты ахоўныя меры, каб папярэдзіць пранікненне радыенуклідаў у дняпроўскую водную сістэму. Былі прыкладзены ўсе намаганні, каб запаволіць змыванне растваральных злучэнняў з радыенуклідамі цэзію-137 і стронцыю-90 глебавымі і паверхневым водамі. Па-першае, было пабудавана каля 140

дамбаў і запрудаў для папярэджання змывання радыенуклідаў з пляцоўкі АЭС у ахаладжальны вадаём і Прыпяць. Па-другое, 8-кіламетровы бар'ер глыбінёй 30–35 метраў быў узведзены вакол электрастанцыі для кантролю радыеактыўнасці вады, якая сцякае ў раку. Патрэчэе, былі пабудаваны пасткі з мулу на дне вада-сховішчаў, сажалак і рэк.

Сістэма ахоўных мер для папярэджання пападання патоку радыенуклідаў ад месца размяшчэння электрастанцыі і вадазборных плошчаў рэк, што жывяць Прыпяць і Днепр, безумоўна, знізіла ўзровень забруджвання Кіеўскага вадасховішча і іншых вадасховішчаў дняпроўскага каскаду. Эфектыўнасць ахоўных канструкцый была рознай, але варта адзначыць, што, напрыклад, фільтрацыйныя плаціны ўтаймавалі паводкі і знізілі ўзровень пападання радыенуклідаў. Падлічана, што ў цэаліце фільтруючых плацін з верасня 1986 па май 1987 г. было ўвабрана прыкладна 3 кюры цэзію-137.

У 1986–1991 гг. сярэдня гадавая канцэнтрацыя радыенуклідаў цэзію-137 і стронцыю-90 у рэках, якія жывяць Днепр, няўхільна зніжалася. Максімальная дапушчальная канцэнтрацыя радыенуклідаў у адпаведнасці з мясцовымі стандартамі радыацыйнай бяспекі складала $1,5 \cdot 10^{-8}$ Кі/л для цэзію-137 і $4 \cdot 10^{-10}$ Кі/л для стронцыю-90. Маніторынг утрымання радыенуклідаў у рэках дняпроўскай воднай сістэмы паказаў, што для цэзію-137 прынятая дапушчальная канцэнтрацыя не была перавышана. Канцэнтрацыя стронцыю-90 перавысіла прынятыя нормы на рацэ Прыпяць у ваколіцах Чарнобыля ў маі 1986 г. і зімой 1991 г., калі лёдавы затор выклікаў рэзкае павышэнне ўзроўню вады і Прыпяцкая нізіна была затоплена. У наступным пасля паводкі месяцы ўтрыманне радыенуклідаў у Кіеўскім вадасховішчы павысілася да 30–50 пкКі/л, але канцэнтрацыя стронцыю-90 у вадзе паступова знізілася да бяспечнага ўзроўню. Павышэнне канцэнтрацыі стронцыю-90 назіралася таксама ва ўсіх вадасховішчах дняпроўскай воднай сістэмы. Гэтая экстраардынарная падзея паказала, што Чарнобыльская АЭС і яе наваколлі, заражаныя стронцыем-90 і іншымі радыенуклідамі, уяўляюць пастаянную небяспеку для дняпроўскай воднай сістэмы.

Паступленне радыенуклідаў праз рэкі ў Кіеўскае ва-

дасховішча з цягам часу знізілася, але, напрыклад, у час паводкі ў маі 1998 г., калі была затоплена Прыпяцкая нізіна, яно часова ўзрасло, асабліва стронцыю-90. Падлічана, што паток радыенуклідаў, якія патрапілі ў Кіеўскае вадасховішча па Прыпяці і Дняпры з чэрвеня 1986 г. па лістапад 1991 г., склаў 2580 кюры для стронцыю-90 і 2980 кюры для цэзію-137 (Вікулоўскі і іншыя, 1992). Да прыведзеных лічбаў неабходна дадаць паток радыенуклідаў, што патрапілі ў Кіеўскае вадасховішча з забруджанай Гомельска-Бранскай тэрыторыі праз Сож. Гэтая рака мае сістэму прытокаў, куды трапляюць радыенукліды з забруджаных тэрыторый. Напрыклад, у час веснавой паводкі на рэках Бесядзь і Іпучь у 1987 г. канцэнтрацыя цэзію-137 у вадзе дасягнула 100–150 пкКі/л. Гэта была максімальная канцэнтрацыя, што назіралася ў 1987–1991 гг. Пры больш спрыяльных гідралагічных умовах канцэнтрацыя радыенуклідаў была значна ніжэйшай.

Забруджанне паверхневых вод Чорнага мора насіла нераўнамерны, плямны характар, выкліканы неаднароднасцю і зменлівасцю выпадзення атмасферных ападкаў. Найбольшае заражэнне радыенуклідамі назіралася ва ўсходняй частцы Чорнага мора і складала 14 пкКі/л для цэзію-137 і 3,3 пкКі/л для стронцыю-90. Назіранні паказалі, што ў 1986–1989 гг. у выніку вертыкальнага і гарызантальнага пераносу радыенуклідаў іх размеркаванне ў паверхневых водах робіцца нераўнамерным.

Вызначана, што раней колькасць цэзію-137 і стронцыю-90 у водах Чорнага мора складала каля 40 000 кюры і была абумоўлена іх глабальнымі выпадзеннямі. У выніку чарнобыльскай катастрофы да гэтай колькасці дадалася 45 000 кюры цэзію-137 і 7500 кюры стронцыю-90. У 1986–1991 гг. канцэнтрацыя радыенуклідаў у паверхневых марскіх водах пастаянна зніжалася ў выніку іх пападання на ў глыбінныя пласты і ў верхнім пласце вады таўшчынёю 0–50 м зменшылася больш чым у 5 разоў.

Дынаміка заражэння дняпроўскага эстуарыя мела два галоўныя кірункі. Па-першае, узровень забруджання дняпроўскай вады павышаўся па меры яе руху з эстуарыя ў Чорнае мора. Па-другое, забруджанне прыдонных вод эстуарыя было вышэйшае, чым паверхне-

вых. Гэтыя кірункі адлюстроўваюць працэс перамешвання адносна «чыстай» дняпроўскай вады з водамі Чорнага мора, якія з 1986 г. назапасілі больш радыенуклідаў.

Забруджанне паверхневых вод Балтыйскага мора было абумоўлена выпадзеннем ападкаў пасля катастрофы ў 1986 г. Найбольш высокі ўзровень заражэння цэзіем-137 (да 25 кюры) адзначаны ў Батнічным і Фінскім залівах. Узровень забруджання стронцыем-90 Балтыйскага мора быў нашмат ніжэйшы. З 1986 г. па 1989 г. заражэнне паверхневых вод зменшылася, але пра сторавае размяшчэнне радыенуклідаў нязначна змянілася: найбольш высокі ўзровень заражэння назіраўся ў паўночнай частцы Балтыйскага мора. Тут адзначана павелічэнне колькасці цэзію-137, выкліканае яго пераносам з больш заражаных участкаў мора.

Анатоль ВОЛКАЎ,
дырэктар рэспубліканскай установы
«Пінскі кансультацыйна-дыягнастычны
цэнтр камчарнобыля»

ПАСЛАННЕ ЦЯПЕРАШНЯМУ І БУДУЧЫМ ПАКАЛЕННЯМ

«На вялікі жаль, праблемы падтасоўкі даных, знішчэння вынікаў даследаванняў, канфлікту інтарэсаў і недахопу даверу ніколі не былі такія відавочныя, як пры вывучэнні радыяцыйных наступстваў чарнобыльскай аварыі».

Джон Гофман

Мы не станем высвятляць сёння, ці была ядзерная трагедыя 26 сакавіка 1986 года на Чарнобыльскай атамнай станцыі вынікам памылкі канструктараў, безадказных адносін да будаўніцтва АЭС, альбо вынікам дыверсіі, а можа быць, няшчаснага выпадку. Вінаватыя пазбягаюць гаварыць аб сваіх памылках і праліках. Чарнобыльская трагедыя захоўвае нямала таямніц і загадак. З'явіліся нават меркаванні відавочцаў адносна таго, што ўдзел у катастрофе маглі прымаць іншапланецяне. Як бачым, легендаў ходзіць мноства, але праўду ведаюць адзінкі. Ды і каму патрэбна зараз гэтая праўда! Сёння яна ўжо больш нікога не хвалюе. Трагедыі мы не разгадаем ніколі, паколькі галоўнымі віноўнікамі былі прызнаны «сілы прыроды».

Аб Чарнобылі пісалі шмат, іншы раз добрасумленна і праўду, але ў вывадах аўтараў не гаварылася аб галоўным — аб таямніцы ўзнікнення трагедыі і яе выніках, а таксама аб тым, хто вінаваты і якія ўрокі з гэтай трагедыі ўзялі не толькі людзі, але і дзяржавы.

На першым часе свет здрыгануўся і прыйшоў у жах ад памераў катастрофы, але пад ціскам хлуслівай міжнароднай кампаніі супраць праўды, актыўна падтрымліваемай атамным лобі, у рэшце рэшт паверыў у тое, што няма небяспекі ў катастрофе. Аднак вучоныя многіх краін настойліва шукаюць шляхі сацыяльна-біялагічнага выжывання чалавека ў сучасных экстрэмальных умовах радыеактыўнага забруджвання планеты, спрабуюць выявіць у яго арганізме рэзервовыя адаптацыйныя магчымасці. На жаль, у гэтым плане нічога не дасягнута. Магчыма, гэта справа не сённяшняга дня, а далёкай будучыні, калі навуковая думка дасягне ўрэшце вышынь, недаступных для нашага пакалення.

Пасля чарнобыльскай атамнай катастрофы ў цэнтры Еўропы ў зоне адсялення перасталі існаваць буйныя добраўпарадкаваныя прыродныя рэгіёны. Яны навечна апусціліся ў свет цішыні. У зонах пахавалі сотні вёсак і пасёлкаў, зараслі мохам і хмызам шасейныя дарогі. Гаспадарчыя будынкi і жыллё — тварэнне рук чалавечых — парахнеюць і гніюць. Усё жывое, што засталося там пасля катастрофы, будзе вечна апраменьвацца і муціраваць. Такого унікальнага спалучэння прыгажосці прыроды і кашмарнага жаху свет яшчэ не бачыў. Чалавек у тыя месцы ніколі не вернецца, туды вернуцца толькі мёртвыя па пераадсмяротным жаданні «могілкавага спакою», каб быць побач з продкамі і знаходзіцца ў адных руках гаспадара неба і Зямлі. Зараз гэтыя радыеактыўныя тэрыторыі — «загублены свет».

Сёння мы не толькі гатовы спасцігнуць усю глыбіню трагедыі стагоддзя, але і пакаяцца ў тым, што нарабілі на нашай Зямлі. Чалавечае грамадства, якое пражывае на радыеактыўна забруджаных тэрыторыях у выніку катастрофы на Чарнобыльскай АЭС, не зможа засяродзіць свае намаганні на развіцці, а будзе неймаверна доўгі час сутыкацца з праблемай выжывання. Там будуць здарацца небяспечныя працэсы дэградацыі чалавечага патэнцыялу, у першую чаргу — разбурэнне здароўя і хуткі фізічны знос, негатыўныя генетычныя вынікі. Вызначыць поўны памер урону, нанесенага Беларусі з чарнобыльскай ядзернай катастрофай з а ўвесь перыяд дэструктыўнага згубнага дзеяння, улічваючы ге-

нетычныя вынікі, сённа не зможа ніхто ў свеце. Можа быць, толькі гісторыкі праз некалькі стагоддзяў вызначыць рэальны кошт страт.

Глабалістыка сведчыць, што сучасны традыцыйны свет з яго некантралюемымі тэмпамі росту эканомікі і насельніцтва, з яго пануючым стыхійным спосабам вытворчасці і спажывання, а таксама падзеннем маралі і духоўнасці з'яўляецца самаразбуральным і вядзе чалавечтва па шляху самазнішчэння. Трагедыя ў Чарнобылі паставіла ракавую кропку адліку ў развіцці чалавечтва: ідзе працэс незваротнага змянення генафонду нацыі, дасягнуты парог невяртання да зыходнага ў прыродзе, назіраецца страта здольнасцей да эвалюцыі.

Прырода здзіўляюча мудрая, глыбока ў тоўшчы зямлі яна хавала ад чалавека, ад усяго жывога радыеактыўныя ўранавыя жылы, пакрываючы іх магутнымі гранітнымі пластамі. Але лідэры атамнай індустрыі, загадзя ведаючы, што радыяцыя можа прывесці да пакутаў і смерці чалавека, нават не падазраючы аб тым, працягваюць здабываць і атрымліваць радыеактыўныя матэрыялы, накопліваючы ў зямлі мільёны і мільёны тон радыеактыўных адыходаў, якія могуць загубіць усё жывое на планеце.

Чарнобыльскую атамную станцыю ў снежні 2000 года афіцыйна закрылі. АЭС стала часткай таго, што яна ж і спарадзіла, — часткай зоны. Аднак распад радыеактыўных ізатопаў працягваецца на велізарных тэрыторыях, што займаюць каля 150 тысяч м² і дзе вымушана пражывае каля 7 млн. насельніцтва Беларусі, Украіны і Расіі. Забруджанне гэтых тэрыторый радыенуклідамі пасля катастрофы ўзрасло ў параўнанні з 1984 годам у 100—700 разоў, а ў прылеглых да Чарнобыльскай АЭС раёнах — у 500—1500 разоў.

Працэс вываду станцыі з эксплуатацыі, па словах яе кіраўнікоў, можа заняць ад 30 да 100 гадоў. Ад пераўтварэння чарнобыльскай зоны ў чысты «зялёны луг» украінскае кіраўніцтва адмовілася, паколькі на гэта неабходны сотні мільярдаў долараў, якіх няма і не будзе. Пампезнае мерапрыемства закрыцця АЭС скончылася, і цяпер украінскія ўлады слёзна выпрошваюць у сусветных банкаў абяцаныя грошы хаця б на танны, але не на бяспечны праект кансервацыі станцыі, уключаючы са-

цыяльную ахову персаналу, у суме 1,5 млрд. долараў. Без грошай на месцы станцыі застануцца вялікая колькасць адпрацаванага ядзернага паліва, радыеактыўныя адыходы і тысячы тысяч тон бетонных глыб, незлічоная колькасць іншых радыеактыўных будаўнічых матэрыялаў. Іх смяротнае ўздзеянне на здароўе людзей і біясферу будзе працягвацца.

Захад грошай пакуль не даў, але прапануе 1,2 млрд. долараў, канечне, у крэдыт, на будаўніцтва двух атамных энэргаблокаў, што кампенсавалі б страту станцыі. Як бачым, сусветная атамная індустрыя не збіраецца паміраць. Яе заснавальнікі настойліва спрабуюць навязаць пацярпеламу народу ў такі трагічны час свае экалагічна небяспечныя ядзерныя тэхналогіі. Раздзьмуваючы сенсацыю вакол закрыцця Чарнобыльскай АЭС, арганізатары ўсіх масцей, а таксама сусветны атамны «спрут» абсалютна забылі аб мільёнах гаротных людзей, што вымушаны пражываць вось ужо мноства гадоў на забруджаных радыенуклідамі тэрыторыях, не прыгодных для існавання пасля катастрофы. Радыеактыўнае ўздзеянне на чалавека там будзе працягвацца 300 гадоў, а па асобных радыенуклідах — тысячы, дзiesiąткі тысяч гадоў. Мы зноў хочам падкрэсліць, што чарнобыльская катастрофа ёсць найвялікшае з найвялікшых бедстваў на планеце з доўгачасовымі экалагічнымі, медыцынскімі, сацыяльнымі і генетычнымі вынікамі, якія адаб'юцца на будучых пакаленнях.

Сёння адрахлелыя атамныя верхаводы адпачываюць у дарагіх лежбінках, а людзі, пацярпелыя ў ядзернай катастрофе, гібеюць і паміраюць у радыеактыўнай стыхіі. Чаму аб зверствах у халакосце нават праз 60 гадоў ва ўсім свеце так шмат пішуць і гавораць? Таму што бязвінных ахвяр на працягу пяці гадоў душылі, вешалі, палілі жывцом. А ў выніку чарнобыльскай трагедыі, самай вялікай на зямлі, ціха, незаўважна атручваюцца і будуць атручваюцца сотні і тысячы гадоў мільёны ні ў чым не вінаватых людзей і іх дзеці. Здзяйсняецца злачынства ў такіх ашаламляльных маштабах, якіх свет яшчэ не ведаў.

Фашысцкія злачынцы тых далёкіх гадоў дарага заплацілі за свае чалавеканавісніцкія злачынствы. На сусветным судзе яны, адчуваючы жывёльны страх, жа-

ласна і баязліва прасілі замяніць ім кару праз павешанне на расстрэл. Вось так даводзіцца і давядзецца плаціць за спробы знішчэння чалавецтва.

Для насельніцтва, якое жыве на забруджанай пасля чарнобыльскага выкіду тэрыторыі, неабходна аб'ектыўная і абгрунтаваная інфармацыя аб атрымліваемай і чакаемай дозе знешняга і ўнутранага апраменьвання, аб тым, як адмежаваць сваё здароўе ад анкалагічных захворванняў, разумовых расстройтваў і ад генетычнага выраджэння чалавека. Каб людзі маглі прадухіліць сябе і будучыя пакаленні ад уздзеяння радыяцыі, яны павінны ведаць усю праўду.

На працягу многіх дзесяцігоддзяў існавала досыць папулярная, але памылковая гіпотэза: нібыта маруднае накіпленне радыяцыйнай дозы выклікае меншую колькасць анкалагічных захворванняў, чым хуткае атрыманне арганізмам такой жа дозы. Але ахоўных сістэм у арганізме, на якія мог бы разлічваць чалавек пры малых дозах апраменьвання і магутнасцях выпраменьвання, не існуе. Пры гэтым самай кволай паловай нашага пацярпеўшага экалагічнае бедства грамадства аказаліся дзеці, бо радыяцыйная адчувальнасць любой жывой структуры з'яўляецца найбольшай у час яе максімальнага развіцця.

У адрозненне ад Хірасімы і Нагасакі пацярпелыя ад чарнобыльскай катастрофы рэгіёны, як ужо гаварылася, будуць заставацца забруджанымі доўгія стагоддзі. Таму неабходна, каб эпідэміялагічная інфармацыя, што паступае ў цэнтры, з прычыны сваёй неверагоднай важнасці для разумення ўздзеяння радыяцыі была аб'ектыўнай.

Цяжкасці з прагнозамі на будучыню пацярпелай нацыі і мерапрыемстваў па мінімізацыі вынікаў катастрофы, праводзімых у Рэспубліцы Беларусь, былі звязаны з адсутнасцю абгрунтаваных ацэнак дозаў радыяцыі, як атрыманых насельніцтвам непасрэдна пасля аварыі, так і накіпліваемых у наступныя гады. Вучонымі Пінскага цэнтра дапоўнены гэты недапушчальны прабел — зроблена ацэнка рэальных дозаў. Найбольшыя дозы атрымалі прадстаўнікі Брагінскай, Хойніцкай, Ельскай, Краснапольскай папуляцый, для якіх інтэрвалы індывідуаль-

ных дозаў апраменьвання за першыя 10 гадоў развіцця катастрофы склалі 204,1—372,8 мЗв, 156,7—255,3 мЗв, 111,6—181,7 мЗв, 100,8—155,7 мЗв адпаведна. Паводле даных рэкамендацый Міжнароднай камісіі па радыёлагічнай ахове, залішняя колькасць злаякасных новаўтварэнняў, статыстычна адзначаная на ўзроўні 95 працэнтаў, назіраецца пры дозах больш за 200 мЗв. Атрыманыя лічбы сведчаць аб трагічных выніках для беларускай нацыі. Як бачым, толькі падман медыцыны можа абярнуцца для чалавецтва страшэннымі бедствамі, прычым на многія стагоддзі наперад. Выкананая Пінскім цэнтрам работа дае поўнае ўяўленне аб тым, што нясе чарнобыльская катастрофа і чым яна скончыцца для пацярпелай нацыі.

Аб'ектыўныя і высокакваліфікаваныя даследаванні вучоных Пінскага цэнтра ў зонах, пацярпелых ад чарнобыльскай катастрофы, зрабілі магчымым больш глыбокае разуменне разглядаемых праблем. Кампраметаваць такую працу з-за канфліктаў якіх-небудзь інтарэсаў — злачынства супраць чалавецтва, паколькі верагоднасць паўтарэння сумнага вопыту Чарнобыля на Зямлі застаецца і ніякія бліндажы пад зямлёю і супрацьракетныя сістэмы не дапамогуць. Гэтая праблема не толькі нацыянальная, а хутчэй глабальная. Мы спадзяёмся ўнесці свой уклад у перамогу гістарычнай праўды, дапамагчы чалавецтву скінуць з плеч цяжар вялікай хлусні, даць свету магчымасць змагацца з атамнай небяспекай.

Атамныя босы і іх паслугачы стварылі атамную, вадародную, нейтронную зброю і працягваюць ствараць іншую, усё больш і больш страшэнную зброю масавага знішчэння людзей, пабудавалі сусветную атамную індустрыю, якая ўражвае сваёй разгалінаванасцю і магутнасцю. Ядзерныя дзяржавы ніколі і ні на што не трацілі столькі сродкаў, колькі было ўкладзена ў заснаванне гэтага атамнага «спрута». У мінулыя часы дзве пануючыя на зямным шары ідэалогіі з супрацьлеглым светапоглядам стварылі ядзерную зброю, неабходную для супрацьстаяння і запалохвання адзін аднаго. Сёння ядзерная зброя неабходна развітым краінам для «аховы» сваіх нацыянальных інтарэсаў. Заўтра яна спатрэбіцца для супрацьстаяння «вялікіх рэлігій» у краінах

Бліжняга Усходу, а таксама ў рэгіёнах з канфліктнымі сітуацыямі. Бесперапыннае супрацьстаянне надзвычай небяспечнае для свету і чалавецтва.

А навука разбурэння і вынішчэння ідзе далей. Невыпадкова сумленныя вучоныя адзначаюць, што атамныя электрастанцыі, цесна звязаныя з вытворчасцю атамнай зброі, вырабляюць у першую чаргу не электраэнергію, а небяспечнейшыя для чалавека і ўсяго жывога на Зямлі радыеактыўныя адыходы, смяротнае дзеянне якіх будзе цягнуцца сотні і тысячы гадоў.

Дагэтуль ні ў адной дзяржаве пытанні захавання радыеактыўных адыходаў і размяшчэння адпрацаванага ядзернага паліва не вырашаны, праблема заснавання рэгіянальных радыясховішчаў для міжнароднага выкарыстання не рэалізавана з прычыны фактараў палітычнага парадку і супрацьдзеяння грамадскасці.

Сумна скончылася сярод заканадаўцаў Расіі сутычка паміж шаленствам і разважлівасцю, паміж жадаючымі прыняць зневажальны і крайне небяспечны закон аб узове ядзерных адыходаў з іншых краін для захавання ў Расіі (па ініцыятыве і лабіраванні перш за ўсё расійскіх атамшчыкаў) і тымі, хто заклікаў усіх усвядоміць, што гэта не абагаціць краіну, а можа ператварыць яе ў радыеактыўны могільнік, што атручвае людзей і біясферу. На вялікі жаль, закон, дзякуючы якому тэрыторыя вялікай дзяржавы стане гіганцкімі могілкамі смяротных адыходаў, быў прыняты.

Нам трэба нарэшце зразумець, якая блізкая для чалавецтва небяспека татальнага вынішчэння. Многія ўлады ў свеце працягваюць траціць трыльёны долараў у год на распрацоўку, выраб і выпрабаванне ядзернай зброі ў новых мадыфікацыях. Атамная смерць тайна распаўзаецца па ўсёй планеце. Па краінах трэцяга свету за вялікія грошы распаўсюджваецца таксама зброяны плутоній крымінальнымі гандлярамі, што нажываюць на гэтым страшным бізнесе незлічоныя грошы. Хацелася б нагадаць, што, паводле даных вядучых вучоных, 36 тон плутонію дастаткова для таго, каб ператварыць усю Паўночную Амерыку і Еўропу ў тэрыторыі, непрыгодныя для жыцця на некалькі дзесяткаў тысяч год.

Развітыя краіны свету, разумеючы, наколькі вялікая смяротная небяспека іх дзеянняў, ліхаманкава шукаюць

выйсце для ратавання сваіх нацый, рыхтуюць супраць-ракетныя сістэмы абароны і іншыя дасканалыя тэхнічныя меры. А ці задавалі яны сабе пытанне: як быць з астатняй часткай чалавецтва на Зямлі? Ядзерная вайна не пакіне нічога жывога на планеце. Нават буйныя вучоныя іншы раз канчалі жыццё самагубствам, усвядоміўшы ўвесь жах, які неслі народу іх адкрыцці.

Інстытут ядзерных даследаванняў у г. Дубна даўно заслужыў сабе міжнароднае прызнанне, ператварыўшыся амаль ці не ў «свяцільнік розуму». А гэта яго вучоныя стварылі і навукова абгрунтавалі атамныя энергаблокі для Чарнобыльскай АЭС. Інстытут быў вылучаны на Нобелеўскую прэмію міру. Ці можна забыць аб мільёнах нявінных ахвяр Чарнобыля?

Краінай, якая на дзяржаўным узроўні здольна заявіць аб закрыцці АЭС на працягу 25 год і перайсці ад непрымальнай для грамадства ядзернай энергетыкі, да салярна-эфектыўнай эры, з'яўляецца тэхнічна развітая еўрапейская краіна — Германія. Адмова — гэта адначасова і пачатак: федэральнае кіраўніцтва Германіі прыняло закон «Аб узнаўляльных крыніцах энергіі», пасля чаго адразу ж былі расстаўлены прыярытэты ў развіцці энергіі будучага, якія будуць засноўвацца на салярных і эфектыўных тэхналогіях. Праз усе заявы канцлера Герхарда Шродэра праходзяць ідэі абароны народа і будучага Германіі ад ядзернай бяды. А пакуль на нямецкай зямлі ідзе бязлітаснае супраціўленне мясцовага насельніцтва ўладам, якія дазволілі ўвоз і захаванне ядзерных адыходаў з Францыі на іх дагледжаных урадлівых землях.

У дадзены момант дзяржава Беларусь нясе каласальныя страты, выдзяляючы 10 працэнтаў свайго гадавога бюджэту на ліквідацыю наступстваў чарнобыльскай трагедыі — гэта 200 млн. долараў. У той час як для поўнай абароны насельніцтва, што пражывае пад пастаянным уздзеяннем радыеактыўнага апраменьвання, штогод на працягу стагоддзя неабходна траціць 2 мільярды долараў у сувязі з тым, што ўрон, нанесены Беларусі чарнобыльскай катастрофай, складае каля 240 млрд. долараў, і гэта не ўлічваючы генетычныя вынікі для нацыі.

Сусветнае грамадства не ўсведамляе ўсёй небяс-

пекі наступстваў найвялікшай катастрофы на Зямлі. Навука пад ціскам атамнага лобі вядучых краін самаўхілілася. Менавіта таму сусветнае грамадства не валодае рэальнай сітуацыяй і рызыкуе ніколі не даведацца ўсёй праўды аб жудаснай трагедыі мінулага стагоддзя, а кожная дзяржава не зробіць для сябе вывадаў аб тым, што не толькі атамная зброя, але і так названы мірны атам можа прывесці да гібелі ўсяго жывога на Зямлі.

Прыйдзе час, калі ўся жажлівая праўда аб Чарнобылі адкрыецца свету, і свет уздрыгне, зразумеўшы, што ён вінаваты ў злачынным бяздзеянні, вінаваты ў тым, што пакінуў беларускі народ адзін на адзін з гэтай страшнай бядой.

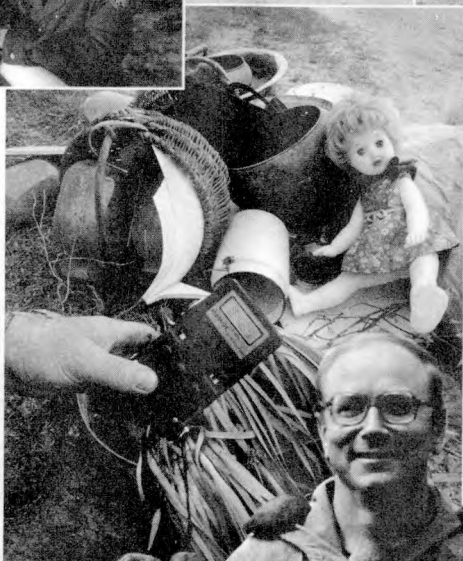

ВНИМАНИЕ!
ХРАНИЛИЩЕ ДЛЯ
ЗАХОРОНЕНИЯ ОТХОДОВ
ДЕЗАКТИВАЦИИ

АТРАМЕНЕННЫЕ ЛЕСЫ

Эдуард САМУСЕНКА

ЖЫЦЦЁ НА ПРОМНЯХ ЧАРНОБЫЛЯ

Мы жывём ад пачатку і пастаянна ў радыеактыўным свеце і таму павінны лічыцца з неаддзельнымі ад жыцця фактарамі, што не маюць ні колеру, ні паху, ні смаку, і з прычыны чаго радыяцыю сваімі органамі пачуццяў не можа ўспрымаць амаль ні адна з жывых істот, акрамя пацукоў, якія невядомым для вучоных чынам адчуваюць яе і сыходзяць у бяспечныя месцы. У 1986—1990 гадах пацукі, адлоўленыя намі ў падвалах сталовай у моцна заражоным радыеактыўнымі ізатопамі Брагіне, у адрозненне ад усіх іншых жывёл, аказаліся зусім «чыстымі».

Больш таго, радыяцыя напэўна з'явілася істотным фактарам эвалюцыі ўсяго жыцця на Зямлі, таму што актыўна ўздзейнічае на жыццёва важныя і вызначаючыя спадчыннасць жывёл і раслін органы і клеткі; нездарма яе так ахвотна выкарыстоўваюць селекцыянеры для вывядзення новых парод і сартоў. У той жа час радыяцыя пры пэўных умовах можа стаць прычынай шэрага захворванняў і нават смерці практычна ўсіх зямных арганізмаў. Усё залежыць ад інтэнсіўнасці радыяцыі, працягласці яе ўздзеяння, успрымальнасці розных відаў жывёл і раслін да іанізуючага выпраменьвання, іх узросту, полу і гэтак далей. Існуюць гіпотэзы, што цэлыя групы жывёл, напрыклад, дыназаўры, вымерлі пад уздзеяннем ці пры пэўным удзеле радыяцыі. У той жа час

маюцца лішайнікі, імхі, бактэрыі і вірусы, для якіх лятальная доза дасягае 2-10 тысяч зівертаў і якія могуць жыць нават у актыўнай зоне атамных рэактараў. Але мы не пацукі і не бактэрыі і для нас лятальная доза ў 3,5 зіверта (350 бэр). Цытуючы свайго калегу Джанатана Шэла, вядомы спецыяліст у вобласці радыемедыцыны доктар Роберт Гейл піша: «Мы жывём у свеце, вызначальная матэрыя якога мае такую энергію, што можа знішчыць нас... усе чалавечыя сілы перасягае універсальная сіла, вызвалена ў выніку расчэплення атама».

Нават у звычайных умовах мы жывём пры паступленні з космасу і іншых крыніц радыеактыўнага выпраменьвання, роўнага 2,4 мілізіверта ў год (0,024 бэра). Гэта, канечне, не азначае, што мы кожныя 10 год атрымліваем па 0,2 бэра. Бо значная частка выпраменьвання затрымліваецца вопраткай, скурай, рознымі ўкрыццямі. Але ў асобных выпадках — пры рабоце з радыеактыўнымі рэчывамі, рэнтгенакапіі, аварыях ці катастрофах на атамных аб'ектах — гэта доза можа перавышаць натуральны фон. Таму ў свой час у розных краінах былі ўведзены абмежаванні дозаў для супрацоўнікаў радыеактыўных аб'ектаў у 50 і 70 бэр за ўсё жыццё, а ў выніку дыскусіі ў навуковым свеце ў Беларусі была прынята 35-бэрная канцэпцыя. Мы ж і так жывём у свеце, штучна перанасычаным радыеактыўнымі рэчывамі. Да 1963 года толькі ў атмасферы было праведзена больш за 400 выпрабаванняў ядзернай зброі (па некаторых крыніцах да 500), а падземныя выбухі працягваліся да 1980 года, некаторымі краінамі і ў апошнія дзесяцігоддзі. На 1990 год у свеце працавалі 434 рэактары на атамных электрастанцыях, не лічачы навуковых і іншых аб'ектаў. Розныя краіны шукаюць зацішныя куткі на сушы і ў моры для пахавання радыеактыўных адыходаў. Сваю долю ў цыркуляцыю радыяцыі ўносяць тэлевізары, электронныя прыборы, медыцынскія прэпараты і лекі, нават жалезабетонныя сцены будынкаў. Па словах Роберта Гейла, у сярэдзіне 90-х гадоў мінулага стагоддзя ў свеце мелася каля пяцідзесяці тысяч ядзерных боегаловак, якія адпавядалі па сваёй моцы мільёну шасцістам тысячам бомбаў, падобных той, што знішчыла Хірасіму і 100—200 тысяч чалавечых жыццяў, не лічачы тых, хто захва-

рэў ад апраменьвання і працягвае паміраць да сённяшняга часу. Гэтыя боегалоўкі ў сярэднім у 33 разы перавышалі па моцы скінутыя на Японію бомбы. Праўда, пазней колькасць іх скарацілася ў адпаведнасці з дагаворамі паміж Расіяй і ЗША. Але скарачаліся, канечне, самыя ўстарэлыя і слабыя зарады; поруч са скарачэннем праводзілася ўдасканаленне боегаловак, іх паражаючай «эфектыўнасці», сродкаў дастаўкі, пераадолення сродкаў абароны ад іх і гэтак далей. Шмат трымаецца ў сакрэце, асабліва краінамі, што не падпісалі дагавораў.

Вось чаму ў фундаментальнай навуковай, навукова-папулярнай і мастацкай літаратуры аб радыяцыі напісана больш, чым самы добрасумленны і старанны спецыяліст можа прачытаць, а тым больш беспамылкова прааналізаваць за ўсё сваё жыццё і даць абсалютна дзейсныя практычныя рэкамендацыі. Нават бясспрэчныя факты, набытыя да нашага часу і якія тычацца жыццёва важных праблем глабальнага і лакальнага характару, маюць вельмі супярэчлівую ацэнку ў колах вучоных і практыкаў.

Несумненна толькі тое, што існуюць два супрацьлеглыя пункты гледжання на радыяцыю. Міжнароднае агенцтва па атамнай энергетыцы (МАГАТЭ) практычна амаль цалкам адмаўляе недабратворнае ўздзеянне радыяцыі на чалавека. У час свайго візіту ў Беларусь у 2001 годзе генеральны дырэктар МАГАТЭ М. Эль-Барадэй заявіў: «З Чарнобылем ніякіх праблем! Чарнобыльская станцыя пад каўпаком — чаго ж вы яшчэ хочаце?» Яшчэ ў 1989 годзе камісія МАГАТЭ даследавала заражаныя раёны вакол ЧАЭС і ў выніку падрыхтавала ў 1991 годзе даклад аб поўным парадку ў зонах радыеактыўных выкідаў ЧАЭС. Прафесар Эрыка Шухерд (Германія) сцвярджала, што ў гэтых дакументах «была толькі хлусня»; праўда, яна згаджалася, што пазней, да 1996 года ў МАГАТЭ і Міжнароднай камісіі па ахове ад апраменьвання (МКЯЗ), створанай яшчэ ў 1954 годзе для абгрунтавання «бяспечнасці» амерыканскіх атамных выпрабаванняў у Ціхім акіяне, адбыўся невялікі прагрэс. Гэты «прагрэс» складаўся з таго, што была прызнана некаторая сувязь паміж апраменьваннем і захворваннямі шчытападобнай залозы, якія тым не менш не прызнаваліся небяспечнымі.

Разам з тым кангрэс МАГАТЭ, які праходзіў у сакавіку 1996 года ў Вене, паспрабаваў пераканаць свет у тым, што радыяцыя бяспечная для здароўя, што «чарнобыльская катастрофа не можа быць прызнана ў якасці маючай наступствы», што эвакуацыя з забруджаных раёнаў была памылковай і цяпер належыць вярнуць насельніцтва назад. У кангрэсе МАГАТЭ 1996 года прыняла ўдзел беларуская дэлегацыя, якая падтрымала яе вывады. Пазіцыя МАГАТЭ часткова падзяляецца ААН і Сусветнай арганізацыяй здароўя (ВОЗ), не кажучы аб фінансуемых імі ўрадах, арганізацыях і навуковых установах. Цікавыя ў гэтых адносінах паводзіны законапаслухмянага ўрада Канады, якая практычна не панесла страт ад чарнобыльскай катастрофы. Тым не менш Канада «юрыдычна карэктна» прад'явіла іск за нібыта панесены ёй урон. І іск быў задаволены. У цэлым атрымліваецца звычайны дваіны стандарт: калі справа тычыцца самога сябе, то радыяцыя небяспечная, калі іншых — то бяспечная.

Па словах доктара Куцуе Садаморы (Японія), урон ад радыяцыі вяртаецца далёка не ўсім. Толькі некаторыя ахвяры бамбардзіровак Хірасімы і Нагасакі атрымліваюць кампенсацыю па тысячы долараў у месяц, але толькі пры ўмове, што яны «былі вельмі блізка ад эпіцэнтраў выбухаў». Трапіць у лік гэтых «прывілеяваных» вельмі цяжка. Большая частка ахвяр атрымлівае «дапамогу за ўрачэбнае абслугоўванне» ў памеры трохсот долараў у месяц. Амерыканскія вучоныя падлічылі, што «цана накопленай дозы» роўна 4000 долараў за 1 чалавека-бэр. Тэарэтычна чалавек, які атрымаў яшчэ несмяротную дозу ў 250 бэр, павінен быў бы стаць мільянерам. Але, канечне, на практыцы да гэтага не даходзіць.

Тым не менш большасць незалежных спецыялістаў, часта рызыкуючы застацца без фінансавання навуковых праграм ці наогул без працы, прытрымліваецца зусім іншага пункту гледжання, чым МАГАТЭ. Адразу пасля кангрэса МАГАТЭ у 1996 годзе, там жа ў Вене 12—15 красавіка адбылося пасяджэнне Пастаяннага Народнага Трыбунала, у склад якога ўваходзяць вядомыя юрысты, урачы, фізікі і іншыя спецыялісты. На ім прафесар В. Несцярэнка (Мінск), спасылаючыся на больш чым

200 навукоўцаў Беларусі, Расіі, Украіны, сцвярджаў, што існуе вельмі вялікая небяспека радыяцыі для насельніцтва, сельскай гаспадаркі і гэтак далей. Ён згадаў аб спісе многіх хвароб, складзеным 35 спецыялістамі Радыелагічнага інстытута Беларусі, выкліканых зусім не «стрэсам і радыяфобіяй». Сапраўднае заражэнне ў 10 разоў перавышае афіцыйныя даныя і ігнаруецца як мясцовымі ўладамі, так і ўрадам. В. Несцярэнка прывёў у прыклад адну вёску (з 500 вядомых) з «чыстай» Брэсцкай вобласці, дзе 400 дзяцей п'юць малако, радыеактыўная забруджанасць якога ў 200 разоў большая за норму — да 37 бекерэляў на кілаграм. Усе 400 дзяцей там хворыя. Прафесар Ю. Андрэеў, эксперт службы надзвычайнай дапамогі, які правёў у Чарнобылі пяць год (1986—1991), а затым быў вымушаны з'ехаць выкладаць у Венскі ўніверсітэт, у захворваннях такіх дзяцей абвінавачвае асоб, адказных за прадухіленне радыелагічных вынікаў катастрофы, у прыватнасці Ю. Ізраэля, члена Расійскай акадэміі навук і прэзідэнта метэаралагічных службаў СССР, які заніжаў ці хаваў ад насельніцтва сапраўдныя даныя аб радыяцыі. Між іншым, на схіле сваёй перабудоўчай дзейнасці М. Гарбачоў не толькі апраўдаў Ю. Ізраэля праз спецыяльна створаны ў 1990 годзе (ці не пазнавата?) «незалежны камітэт», але і ўзнагародзіў яго за Чарнобыль ордэнам Леніна. Гэты камітэт зняў таксама віну з асуджаных у 1986 годзе работнікаў ЧАЭС (цалкам справядліва) і з сапраўдных віноўнікаў утойвання і фальсіфікацыі фактаў, хлусні, навуковых, палітычных, медыцынскіх, эканамічных і іншых фальсіфікацый. Доктар І. Грушавая на пасяджэнні трыбунала казала: «Пазіцыя ўрада Беларусі і агульная пазіцыя МАГАТЭ адзіныя... Людзі не маюць права ведаць аб сапраўдных наступствах Чарнобыля... Новая канцэпцыя (аб вяртанні насельніцтва ў забруджаныя раёны) ніколі не друкавалася, яна была прынята без усялякіх дыскусій, насуперак рашэнню экспертаў Акадэміі навук, без зацвярджэння парламентам. Праграмы засялення адселеных вёсак называюцца праграмамі рэабілітацыі». Хаця пазіцыя МАГАТЭ на пасяджэннях Трыбунала крытыкавалася прадстаўнікамі Аўстрыі, Германіі, Японіі, Вялікабрытаніі, Ірландыі, Канады, США, Індыі, Швейцарыі, Расіі, Украіны, Беларусі і іншых краін, вы-

казванні І. Грушавой і прафесара Г. Грушавога, які ўзна-
чалваў камітэт «Дзеці Чарнобыля», што плённа супра-
цоўнічаў з 386 арганізацыямі Еўропы, Азіі і Амерыкі, до-
рага абышліся ім. Камітэт і звязаны з ім фонд «Дзеці
Чарнобыля» былі ліквідаваны, кантакты з іншымі краі-
намі абарваны, аздароўленне дзяцей па гэтай лініі спы-
нена (дасюль толькі за мяжой было аздароўлена каля
ста тысяч дзяцей). А сям'я Грушавых вымушана была
пакінуць Беларусь.

Вось што пісаў аб падобнай сітуацыі Алесь Адамо-
віч: «Калі В. Несцярэнка і другі фізік М. Барысевіч заік-
нуліся аб сапраўдных маштабах радыяцыйнага пара-
жэння ў Беларусі, гэта ім дорага каштавала. Іх неад-
кладна адхілілі ад кіруючых пасадак. Заадно нас з Несцяр-
энкам выкраслілі са спісаў тых, хто балаціраваўся ў
акадэмікі». Нагадаем, што В. Несцярэнка быў да гэтага
дырэктарам Інстытута ядзернай энергетыкі АН БССР, а
М. Барысевіч — прэзідэнтам гэтай акадэміі. А. Адамовіч
і В. Несцярэнка таксама былі аднымі з перспектыўней-
шых членаў-карэспандэнтаў АН БССР, цалкам заслугоў-
валі прысваення чарговага звання акадэмікаў. На жаль,
у нас, калі гаворка тычыцца Чарнобыля, ад неспадзява-
насцей не страхуюць ні пасады, ні званні, ні заслугі.
Прыклад: самагабства акадэміка В. Лягасава, члена
ўрадавай камісіі, якая ўдзельнічала ў лакалізацыі ката-
строфы непасрэдна на 4-м блоку ЧАЭС ужо з вечара 26
красавіка.

Паміж дзвюма крайнімі ацэнкамі наступстваў ката-
строфы на ЧАЭС — МАГАТЭ і незалежнымі спецыялі-
стамі — існуюць і «прамежкавыя» пункты гледжання,
якія тлумачацца недахопам інфармацыі, навізнай пра-
блемы, недахопам вопыту дзеянняў у такіх сітуацыях і
проста «тэхнічнымі» прычынамі — адсутнасцю неабход-
нага абсталявання, літаратуры (і доступу да яе) і эле-
ментарнымі недакладнасцямі, дапушчанымі складаль-
нікамі справаздач, публікацый і іх рэцэнзентамі і рэдак-
тарамі з вучоных саветаў і друкарань. Многія такія не-
дакладнасці абсалютна ненаўмыслныя і далёка «не смя-
ротныя». Напрыклад, вядомыя навукоўцы Роберт Гейл і
Томас Хоўзер паўраспад цэзію-137 вызначаюць у 33 га-
ды («Прайсці праз зону», 1996), усе іншыя крыніцы — у
30 год. М. Люцко, І. Ралевіч, В. Цярноў паведамляюць

аб скідванні на чацвёрты рэактар для тушэння пажару 1400 тон свінцу («Чарнобыль: шанс выжыць», 1996), іншыя аўтары — 2400 тон. На карце забруджвання Беларусі ёдам-131 на 10 мая 1986 года свабоднымі ад гэтага радыеізатопа пазначаны тры раёны Брэсцкай вобласці, у тым ліку і сам Брэст, а таксама каля дзесятка раёнаў Паазер'я («Чарнобыль: погляд праз дзесяцігоддзе», 1996). Там Бярэзінскі запаведнік паказаны абсалютна «чыстым» ад радыеактыўнага ёду. У той жа час М. Люцко і іншыя аўтары паведамляюць, што «найбольшае ўтрыманне ў паветры ёду-131 (у першыя дні пасля катастрофы — Э.С.) зарэгістравана ў Бярэзінскім запаведніку — 400 бекерэляў на квадратны метр». У «чыстым» Брэсце ў першыя ж суткі катастрофы выпадзенне ёду-131 дасягнула 100 бекерэляў на квадратны метр, 27 красавіка яно павялічылася да 11 000 бекерэляў, а 28 красавіка ўзрасло яшчэ ў 10 разоў; на ўсім працягу ад Брэста да Клайпеды ёду-131 выпала да 1 007 000 бекерэляў («Чарнобыль: шанс выжыць», 1996). Радыеактыўнае воблака з дозай звыш 5000 бекерэляў за першыя дні катастрофы пакрыла ўсю Польшчу, Чэхію, Венгрыю, Усходнюю Германію, поўдзень Фінляндыі і Нарвегіі, поўнач Італіі, не кажучы аб усіх прылеглых да Беларусі абласцях Расіі і Украіны. Колькасць радыеактыўнасці, што выпала на Беларусь, перавышае ў 100 000 разоў фонавае значэнне 1985 года.

Адзінай адносна бяспрэчнай лічбай з'яўляецца зыходная колькасць ядзернага паліва ў чацвёртым рэактары — 190,2 тоны ўрану, у злучэннях — больш 200 тон (218 тон дыаксиду; «Чарнобыль», 1996). Цяпер у былым рэактары, дакладней пад ім, знаходзіцца 50 тон урану, ён застыў у сілікатнай лаве, што расплавіла пры пажары два жалезабетонныя перакрыцці і ўвайшла ў грунт. Каля 120 тон урану знаходзіцца ў развале паміж блокам і сцяной саркафага, куды скідваліся радыеактыўныя матэрыялы ў ходзе ачысткі прампляцоўкі станцыі, даху трэцяга блока, машынай залы. У шахце былога рэактара засталася каля 40 тон уранаўтрымліваючага пылу.

Найвялікую небяспеку ўяўляюць 4 тоны перапрацаванага паліва, выкінутага пры выбухах і пажары і ўтрымліваючага 27 радыеактыўных ізатопаў. Лічыцца, што гэта 3,5 працэнта ад іх агульнай колькасці (50 мільёнаў

кюры ці 1018 бекерэляў). Многія прызнаюць гэтую лічбу заніжанай па крайняй меры ўдвая, а некаторыя — нават у 20 разоў. Выкіды з рэактара параўноўваюць (хоць гэта зусім непараўнальныя паняцці) то з дваццаццю, то з сотнямі атамных бомб, скінутых на Японію.

Найбольшую небяспеку для чалавека ў сакавіку — ліпені 1986 года ўяўлялі выкіды ёду-131 (ад 13 да 60 працэнтаў яго ўтрымання ў актыўнай зоне рэактара). А большую частку калектыўнай эквівалентнай дозы ў першыя два гады катастрофы склалі выкіды цэзію-137 (17—43 працэнтаў выкінутай актыўнасці, або ў сярэднім 600 тысяч чалавека-зівертаў). Тэрыторыя Беларусі забруджвалася таксама стронцыем-90 (4 працэнты выкінутай актыўнасці) і плутоніем-241 (разам з яго ізатопамі 238, 239 і 240 ён склаў 14 працэнтаў выкідаў).

Выкідамі ёду аказалася забруджанай уся Беларусь, небяспечнымі для чалавека, прыроды і вытворчасці чыстай прадукцыі ізатопамі цэзію, стронцыю і плутонію — 23 працэнты тэрыторыі.

З першых жа гадзін пасля выбухаў і пачатку пажару на ЧАЭС пачалі прымацца актыўныя і даволі дзейсныя меры па барацьбе з вынікамі катастрофы. Дзякуючы геаічным намаганням працаўнікоў АЭС, яе аховы і пажарных была прадухілена пагроза атамнага выбуху. Літаральна ў лічаныя гадзіны пажарныя цаной свайго жыцця патушылі пажары і ўзгаранні на даху і ў машынай зале рэактара, папярэдзілі распаўсюджванне яго на трэці рэактар. Да 6 мая ўдалося патушыць пажар і ў самім рэактары, дзе загарэўся ізалятар-графіт.

Былі створаны ўрадавая камісія, штаб і іншыя органы па барацьбе з наступствамі катастрофы. 26 красавіка камісія пад кіраўніцтвам намесніка Старшыні Савета Міністраў СССР Барыса Шчарбіны вылецела ў Кіеў, а вечарам азнаёмілася з сітуацыяй непасрэдна на АЭС. Член камісіі акадэмік Валерый Лягасаў піша аб першых трывожных уражаннях, аб велізарным, на паўнеба малінавым зарыве над станцыяй, аб супярэчлівых паводзінах людзей. З аднаго боку кіраўнікі і персанал станцыі і Мінэнерга дзейнічалі смела. На сваіх пастах заставаліся ўсе работнікі 1-га і 2-га блокаў, а таксама яшчэ працуючага 3-га блока, які знаходзіўся ў адным

будынку з палаючым 4-м блокам. Але да 8 гадзін вечара не было канкрэтнага плана далейшых дзеянняў. Прышлося складаць яго ўрадавай камісіі. Ды гэта і была прэрагатыва саюзнага кіраўніцтва.

Перш за ўсё спынілі і ахаладзілі 3-ці блок. Шчарбіна тут жа выклікаў хімічныя войскі і верталётныя часці, якія без прамаруджвання прыбылі і прыступілі да работы на рэактары і над ім. Спробы загасіць вогненны графіт (яго ў рэактары было 2,5 тысячы тон і ён з прычыны сваіх уласцівасцей гарэў з хуткасцю 1 тона ў гадзіну, г. зн. гарэнне было абумоўлена на 240 гадзін, ці 10 сутак). Затушыць пажар з дапамогай розных сумесяў 26 красавіка не ўдалося. На наступны дзень пачалі паступаць розныя рэкамендацыі, у тым ліку і з-за мяжы, аб спосабах тушэння графіту. Спыніліся на свінцы і даламіце. Але выкарыстанне свінцу аказалася наўрад ці цалкам удалым: ён лёгка плавіцца, а затым выпараецца і разносіцца па паветры на вялікую адлегласць разам з прыхопленымі радыеактыўнымі часціцамі, павялічваючы агульнае забруджанне мясцовасці.

Рашэнне аб эвакуацыі 50-тысячнага горада Прыпяць, размешчанага за пару кіламетраў ад ЧАЭС, было прынята ў 10 ці 11 гадзін вечара 26 красавіка. За некалькі гадзін 27 красавіка (з 14 гадзін) Прыпяць была эвакуіравана. У адзін з першых дзён катастрофы ваенныя лётчыкі з Гомеля спынілі радыеактыўнае воблака, якое сунулася ад ЧАЭС на паўночны ўсход, у бок Масквы. Штучна выкліканыя дажджы з радыеактыўнымі ізатопамі аселі ў Гомельскай і Магілёўскай абласцях Беларусі і, напэўна, у шэрагу абласцей Расіі. Звесткі аб гэтай «хмары пад грыфам «Сакрэтна», як яе назваў Алесь Адамовіч, сталі вядомы праз некалькі год, а насельніцтва Магілёўшчыны даведалася аб тым, што яно пражывае на недапушчальна забруджанай тэрыторыі, толькі ў канцы 80-х гадоў і эвакуіравалася ў пачатку 90-х гадоў. Дэталі радыеактыўнага забруджвання Магілёўшчыны і шэрага іншых рэгіёнаў невядомы дасюль. Гэта было адно з асабліва «эфектыўных» мерапрыемстваў першага перыяду «рэабілітацыі аварыі».

Першы этап «рэабілітацыі» пачаўся адразу пасля выбуху на ЧАЭС у 1 гадзіну 23 хвіліны 40 секунд 26 красавіка. Цяжэй вызначыць час заканчэння гэтага перыяду.

У 3 гадзіны 25 хвілін аб выбуху стала вядома ў штабе грамадзянскай абароны СССР, а ў штабе ГА Беларусі — толькі ў 18 гадзін 30 хвілін таго ж дня. Раніцай 26 красавіка аб катастрофе (але не аб яе маштабах) было дакладзена Старшыні Саўміна СССР Мікалаю Рыжкову, а 29 красавіка пад яго кіраўніцтвам створана аперацыйная група Палітбюро ЦК КПСС. З гэтага часу пачынаецца пераход кіравання барацьбой з катастрофай і яе вынікамі ад урадавай камісіі і розных штабаў да аперацыйнай групы Рыжкова. Праўда, сам Рыжкоў, ці то з-за святкавання 1 мая, ці то па іншых абставінах, здолеў прыбыць у Чарнобыль толькі 2 мая. Аднак ужо 30 красавіка Савет Міністраў СССР афіцыйна інфармаваў насельніцтва краіны аб «аварыі», як у самых высокіх вярхах сціпла была названа катастрофа. Паведамлялася аб двух загінуўшых, аказанні дапамогі пацярпелым і эвакуацыі трох бліжэйшых да станцыі населеных пунктаў, а ў цэлым, маўляў, абстаноўка «стабілізавалася». «На самай справе,— пісала газета «Во славу Родины» 25 красавіка 1989 года,— яшчэ 27 красавіка з Кіева ў Маскву самалётам былі дастаўлены першыя 129 чалавек з прамянёвымі апёкамі, прыкладна 30 чалавек (як высветлілася пазней — 31) былі апраменены ў дозах, несумяшчальных з жыццём...» Начальнік аддзела дазіметрычнага кантролю Інстытута біяфізікі Міністэрства аховы здароўя СССР паведамляе аб прыбыцці ў Маскву да паўдня 27 красавіка 27 чалавек, а вечарам таго ж дня яшчэ 108 моцна апрамененых. 28 красавіка і ў наступныя дні ў бальніцу пачалі паступаць новыя партыі пацярпелых. Усяго было шпіталізавана 299 чалавек, 28 з якіх памерлі ўжо ў 1986 годзе, («Пісьмы да жывых», 1999). За першыя дні было абследавана некалькі тысяч апрамененых, у тым ліку звыш тысячы дзяцей. Многія з іх мелі патрэбу ў хуткай дапамозе, якая па меры магчымасці аказвалася ім на месцы.

Першага мая на нарадзе ўрадавай камісіі разглядалася пытанне аб эвакуацыі насельніцтва ў радыусе 10 кіламетраў ад ЧАЭС. Але М. Рыжкоў па прыбыцці ў Чарнобыль 2 мая прыняў рашэнне аб эвакуацыі з 30-кіламетровай зоны. У яе ўвайшло і 50 беларускіх вёсак трох паўднёва-ўсходніх раёнаў, адкуль да 5 мая было адселена 11,4 тысячы чалавек. Усяго ж на першым этапе

«рэабілітацыі» ў 1986 годзе з Брагінскага, Хойніцкага і Нараўлянскага раёнаў было адселена 24,7 тысячы чалавек. 27 кастрычніка 1986 года над разбураным рэактарам закончана будаўніцтва ахоўнага жалезабетоннага збудавання, названага вучонымі аб'ектам «Укрыццё», у народзе — «саркафагам», а кіраўнікамі МАГАТЭ, прабачце за выраз, якімсьці ідыёцікам «каўпаком». Гэта можна лічыць канцом першага этапу «рэабілітацыі».

За гэты перыяд у Беларусі (з 5 мая па 9 снежня 1986 года) былі прыняты 32 нарматыўныя дакументы, не апублікаваныя ў друку і ў большай частцы засакрэчаныя нават ад непасрэдных выканаўцаў барацьбы з катастрофай і яе наступствамі. Нагадаем, што ўсё гэта праходзіла ў абстаноўцы найстрогай сакрэтнасці, якая зыходзіла і кантралявалася з Масквы. М. Гарбачоў упершыню выступіў перад народамі праз 18 дзён пасля выбухаў на ЧАЭС — 14 мая. Вядома аб яго прысутнасці на адным з пасяджэнняў Палітбюро, дзе абмяркоўваліся праблемы Чарнобыля, 7 мая. А месцы катастрофы ў Беларусі і Украіне ён наведаў толькі ў 1990 годзе, прычым не столькі з рабочымі, колькі з «дэманстрацыйнымі» мэтамі, уключаючы яго выступленне ў Акадэміі навук БССР, дзе дабавіў і ў без таго заблытаную сітуацыю чарговую порцыю хлусні. Як быццам яе мала было ў яго «паскарэннях», «галоснасцях», «перабудовах», «рэформах» і іншых прапагандысцкіх тэрміналагічных вывертах.

На жаль, запушчаныя з Масквы тэрміны, што тычацца Чарнобыля, даволі трывала прыжыліся не толькі сярод мясцовага кіраўніцтва, але і сярод шырокіх колаў насельніцтва. А што яму заставалася рабіць у суцэльным словаблуддзі «бэраў», «кюры», «бекерэляў», «рэнтгенаў», «грэяў», «зівертаў», «эквівалентных», «паглынутых», «калектыўных», «дапушчальных», «лятальных» і іншых дозаў. У нястрымным жаданні прыўменшыць бедствы чалавека і прыроды проста не маглі не нарадзіцца такія паняцці, як «аварыя», «ліквідацыя», «мінімізацыя», «абясшкоджванне», «кампенсацыя», «рэанімацыя» і многія іншыя.

Але тым не менш усведамленне маштабаў бедства рознымі шляхамі і з розным «тэрмінам даўнасці» даходзіла як да насельніцтва Беларусі, так і да яго

кіраўніцтва. Праўда, іншы раз з рознымі варыяцыямі і паваротамі ў той ці іншы бок, а часта і назад. Напрыклад, асноўны інфарматыўны дакумент — нацыянальны даклад — у 1996 годзе быў названы так: «Вынікі чарнобыльскай катастрофы ў Рэспубліцы Беларусь». Напэўна, вырашылі, што слова «катастрофа» гучыць занадта палахліва і можа садзейнічаць развіццю «радыяфобіі» ў насельніцтва, хоць надрукаваны тыражом у 300 экзemplяраў ён да насельніцтва практычна не дайшоў (гэтага даклада няма нават у Нацыянальнай бібліятэцы). Таму ў 1998 годзе другі даклад выйшаў пад назвай «Чарнобыльская аварыя: вынікі і іх пераадоленне». І толькі ў 2003 годзе дакладу вярнулі аб'ектыўную назву: «Вынікі Чарнобыля ў Беларусі: праз 17 гадоў».

У былым СССР і Беларусі быў прыняты шэраг праграм па барацьбе з наступствамі катастрофы. Беларускія праграмы выгадна адрозніваліся ад саюзных нават па назвах. Так, Дзяржаўная саюзна-рэспубліканская праграма, якую быў вымушаны адобрыць Вярхоўны Савет СССР у сакавіку 1990 года, называлася праграмай «ліквідацыі вынікаў аварыі». А яшчэ ж 22 красавіка 1989 года ў Беларусі была прынята праграма «пераадолення вынікаў аварыі» на 1990—1995 гады і да 2000 года. У наступных беларускіх праграмах — на 1993—1995 гады і на перыяд да 2000 года (узамен страчанай з ліквідацыяй СССР саюзна-рэспубліканскай праграмы), на 1996—2000 і на 2001—2005 і на перыяд да 2010 — года гаворка ішла ўжо аб мінімізацыі і пераадоленні катастрофы. Пагадзіцеся, што «ліквідацыя», якая абазначае поўнае знішчэнне чаго б там ні было, і «мінімізацыя і пераадоленне», якія разумеюць больш ці менш паспяховаю барацьбу, далёка не раўназначныя паняцці. Гэтак жа, як і «аварыя» з «катастрофай». Іншымі словамі, трэба прызнаць, што, пры ўсіх выдатках, барацьба з наступствамі катастрофы ў Беларусі праводзілася на зыходна больш дакладнай навуковай і практычнай аснове, чым у былым СССР. На жаль, з 1991 года, пасля распаду СССР з яго адзінай энергасістэмай, гэтая барацьба вялася намі ў адзіночку. Праўда, у першы год пасля распаду СССР галоўны пераемнік яго — Расія выдзеліла Беларусі 6,5 мільярда рублёў, якія склалі 2,1 працэнта бюджэту Беларусі, пры патрэбнасці затрат на Чарно-

быль не менш 25 працэнтаў усяго даходу рэспублікі. У наступным 1993 годзе дапамога Расіі склала 0,1 працэнта бюджэту Беларусі, а затым прыняла ўвогуле сімвалічны характар. Давялося Беларусі з 1992 года ўвесці спецыяльны чарнобыльскі падатак у памеры 18 працэнтаў ад фонду аплаты ўсіх прадпрыемстваў (акрамя сельскагаспадарчых), ён пакрываў 65-70 працэнтаў чарнобыльскіх расходаў. У 1994 годзе падатак быў зніжаны да 12 працэнтаў, у 1977 — да 8 працэнтаў, у 1998—1999 гадах — да 4 працэнтаў.

У 1987—1989 гадах праходзіў другі этап чарнобыльскай эпапеі. Эвакуацыя практычна спынілася, асноўныя намаганні былі накіраваны на дэактывацыю мясцовасці і населеных пунктаў, будаўніцтва жылля для 25 тысяч перасяленцаў, дарог, каналізацыі, водаправодаў, газіфікацыю, пошукі шляхоў і практычныя мерапрыемствы па атрыманні «чыстай» прадукцыі, аздараўленне насельніцтва, у першую чаргу дзяцей. У 1999 годзе дэактывацыя практычна спынілася.

У 1990 годзе пачаўся трэці этап. У першыя ж два гады з 17 раёнаў, уключаючы раёны Магілёўскай і Брэсцкай абласцей, былі адселены 54 тысячы чалавек, а агульная колькасць перасяленцаў дасягнула 131,2 тысячы чалавек. Для іх пабудавана 58,1 тысячы тыпавых жылых дамоў і кватэр, г. зн. амаль па дому на кожных двух перасяленцаў. Часта дом даставаўся аднаму пенсіянеру ці займаўся мясцовымі хыхарамі, а то і ўвогуле закідваўся і расцягваўся.

На трэцім этапе (1996—2000 гады) арганізаваная эвакуацыя спынілася і пачаўся адваротны адток перасяленцаў на радзіму. Праўда, для раней эвакуіраваных будаўніцтва жылля працягвалася і ў выніку склала 64 836 дамоў і кватэр плошчай 451 964 тысячы квадратных метраў — па 33 квадратных метры на кожнага са 135-140 тысяч арганізавана эвакуіраваных. Па нацыянальным дакладзе 1998 года, сярод 135 тысяч эвакуіраваных было 19,7 тысячы дзяцей. Для іх пабудавалі школ на 33,7 тысячы месцаў і дашкольных устаноў на 11,5 тысячы месцаў — па 2,3 месца на кожнага, хаця ў апошнія гады напаўняльнасць школ скарачаецца не толькі ў сельскай мясцовасці, але і ў гарадах. Паводле паведамлення Алы Хвяжэнкі (Цэнтр еўрапейскіх гуманітарных даследаванняў), Прэзідэнт Беларусі неаднаразова заяўляў пра тое,

што наша краіна траціць на «ліквідацыю вынікаў аварыі 25 працэнтаў свайго бюджэту». У сапраўнасці ж толькі ў 1991 годзе, «піку эвакуацыі і будаўніцтва», было затрачана 16,8 працэнта бюджэту. Затым адбывалася ваганне расходаў на больш нізкім узроўні і да 2000 года скарацілася да 6,6 працэнта.

2001 год можна лічыць не толькі пачаткам чарговай праграмы «пераадольвання» вынікаў Чарнобыля, але якасна новым этапам «рэабілітацыі», цэнтр якой перамясціўся з медыцынскіх, экалагічных, сацыяльна-эканамічных аспектаў катастрофы на сельскагаспадарчыя і дэмаграфічныя. Насуперак Закону Рэспублікі Беларусь «Аб сацыяльнай ахове грамадзян, якія пацярпелі ад катастрофы на Чарнобыльскай АЭС», прынятаму ў 1991 годзе, рэзка скарачаны расходы на здараўленне як ліквідатараў, так і дзяцей з забруджаных раёнаў. Больш чым напалову зменшылася колькасць пуцёвак у здараўленчыя ўстановы. Усямерна заахвочваецца зваротная міграцыя раней эвакуіраванага насельніцтва. Ліквідаваны артыкулы 30, 33, 37 і некаторыя іншыя згаданага закона. Спынілі выплату дапамог жыхарам забруджаных населеных пунктаў, пераведзеных у катэгорыю «чыстых», напрыклад горада Калінкавічы, размешчанага сярод «брудных» лясоў, палёў і дарог. Парушана і гуманная этычная праблема, бо палова калектыўнай дозы апраменьвання насельніцтва была атрымана ў першы год, за 5 год — 80 працэнтаў калектыўнай дозы атрымалі дарослыя і да 5 працэнтаў — дзеці, паглынаныя якімі радыяцыя ў некалькі разоў вышэй, чым у дарослых. Дык вось: людзі мелі кампенсацыі менавіта за гэтыя 80 працэнтаў, ужо атрыманыя імі і якія зрабілі ў іх арганізмах незваротную разбуральную работу, а не за тыя некалькі працэнтаў дозы, якую яны могуць атрымаць у аб'яўленым «чыстым» населеным пункце. Вядома, рак, гіпертанія, астма, катаракта, ініцыяваныя атрыманай 80-працэнтнай дозай, ні ў якім разе не знікнуць пасля абвяшчэння горада ці вёскі «чыстымі».

Людзям, як і раней, патрэбны будуць грошы на лекі, «чыстае» харчаванне, здараўленне дзяцей. Але зараз гэтыя грошы растрачваюцца на ўзмоцненае ўгнойванне палёў і іншыя спосабы «ачышчэння» сельскагаспадарчай прадукцыі, якую да нармальнай «чысціні», да сап-

раўды «гранічна дапушчальных узроўняў» (ГДУ) забруджання давесці ўсе-такі не атрымліваецца. Праўда, ахоўныя меры дазволілі знізіць паступленне цэзію-137 у сельгаспрадукты ў 10-12 разоў, малака ў грамадскім сектары з перавышэннем ГДУ- у 5,5 раза, а ў асабістых гаспадарках — у 1,7 раза. Чакаецца, што да 2016 года плошча забруджання цэзіем-137 са шчыльнасцю 37 і больш кілабекерэляў на квадратны метр зменшыцца ў 1,5 раза (Нацыянальны даклад, 2003). За апошнія 10 год вернута 16 тысяч гектараў зямель, раней выведзеных з севазвароту. Але многія вучоныя, напрыклад дырэктар Інстытута глебазнаўства і хімізацыі НАН Беларусі Іосіф Багдзевіч, лічаць, што «рэабілітацыя» на глебах увогуле непажаданая. У ёй няма эканамічнага сэнсу. Сродкі, якія ўкладваюцца ў забруджаныя раёны, лепш было б выкарыстаць у «чыстых» раёнах, дзе іх катастрафічна не хапае.

Мяжа стагоддзяў з'явілася знакавай і ў тых адносінах, што да гэтага часу скончыўся паўраспад плутонію-241 (14,4 года). З яго ўтварыўся амерыцый-241, які намнога больш небяспечны па ўздзеянні на жывыя арганізмы, чым усе ізатопы плутонію. Чакаецца, што да 2058 года актыўнасць амерыцыю перавысіць сумарную актыўнасць ізатопаў плутонію ў 1,8 раза. А ім жа будзе забруджана 2 працэнты тэрыторыі Беларусі ў шасці раёнах Гомельскай і адным раёне Магілёўскай вобласці. Трывожыць і тое, што за апошнія тры гады зніжэння долі забруджаных проб лясной прадукцыі не назіраецца. У выніку ўзроўні апраменьвання працаўнікоў лясной гаспадаркі ў 1,5-2 разы вышэй, чым іншага насельніцтва (Прэс-рэліз «Чарнобыльская навука: поспехі, праблемы, перспектывы», 2003).

У цэлым, як казаў былы міністр па надзвычайных сітуацыях Іван Кенік: «Нягледзячы на тое, што з моманту аварыі на Чарнобыльскай АЭС прайшлі гады, праблемы, якія спадарожнічаюць катастрофе, не зніклі. Больш таго, па шэрагу напрамкаў яны істотна абвастраліся».

Арсен САКУН

З ТЫХ ДЗЁН ТРЫВОЖНЫХ

Неяк, пераглядаючы свой архіў, я зноў звярнуў увагу на запіскі акадэміка Валерыя Аляксеевіча Лягасава, апублікаваныя ў газеце «Правда» 20 мая 1988 года пад назвай «Мой доўг расказаць аб гэтым...». У іх ён дзеліцца думкамі пра Чарнобыль літаральна напярэдадні сваёй трагічнай смерці.

Гэты чалавек быў адным з першых сярод тых, хто патушыў ядзернае полымя ЧАЭС. Як сведка тых падзей і непасрэдны ўдзельнік ліквідацыі наступстваў аварыі, я ўваскрашаю ў сваёй памяці многае з таго, што там тады адбывалася. Імя Лягасава не сыходзіла з вуснаў усіх, хто быў задзейнічаны на гэтым палаючым небяспекай фронце. І вось зараз праз гады мае згадкі зноўку вяртаюцца ў той час, бо занадта многа так і засталася неспазнаным, недагавораным і, горш таго, скажона, знарок ці выпадкова, даносіцца да свядомасці людзей.

Менавіта ўжо тады акадэмік Лягасаў характарызаваў тое, што адбылося ў Чарнобылі, як буйнамаштабную аварыю з працяглымі вынікамі. У сваіх запісках ён адзначаў, што 26 красавіка 1986 года ў Чарнобылі адбылося такое і такога маштабу і такога ўдзелу людзей, чаго не ведалі мы раней. Нельга было патлумачыць і зразумець многае — з кожным днём сітуацыя на станцыі змянялася не да лепшага, назіралася разгубленасць нават у дробязях, ад чаго складалася нездаровая і нервовая абстаноўка, пераважвалі і ўсялякага роду трывожныя размовы вакол гэтых падзей. Гэта адзнача-

лася на самой станцы і ва ўсіх прылягаючых да яе раёнах, якія былі падвергнуты шчыльнай і небяспечнай радыяцыйнай забруджанасці. Усталяванае ў свядомасці людзей падманнае ўяўленне аб тым, што ў нас усё цудоўна і прыгожа, не дазваляла тады многім зразумець сапраўднае становішча рэчаў. Пераважвала і ва ўмовах страшэннай маштабнай небяспекі ўяўленне аб нашай над ёй пераможнасці.

Адмабілізаваныя на барацьбу сілы множыліся непамерна, тэхніка і людзі ішлі на Чарнобыль эшалонамі і калонамі з усіх рэгіёнаў неабсяжнай краіны. Разгорнутая дзяржаўная работа ўсяляла надзею на тое, што і з гэтай бядой хутка ўдасца справіцца, утаймаваць выйшаўшы з-пад кантролю атамны рэактар і знішчыць выкінуты з яго атрутны малінавы сполах неба.

Аблёты, агляды, замеры, дазіметрычныя пасты і пункты абліўкі падкрэслівалі незвычайнасць абстаноўкі, насцярожвалі людзей, даючы зразумець, што звычайнае жыццё тут ужо немагчыма і небяспечна. На вуснах у людзей такія нязвыклыя і трывожныя словы, як «радыяцыя», «прамянёвая паражонасць», «ёдавы ўдар», «небяспечная зона», «адсяленне», «эвакуацыя». І, горш за ўсё, — адчуванне згубы чагосьці блізкага і дарагога, чым з'яўляюцца родны калгас ці саўгас, вёска, дзе нарадзіўся і ўзрос; свае людзі, з кім жыў і быў побач дзесяцігоддзі; утульная бацькоўская хата; знаёмыя сцяжынкі басаногага дзяцінства...

Працуючы тады рэдактарам раённай газеты ў Хойніках, я ўзначальваў групу па адсяленні вёскі Чамкоў, што ў лічаных кіламетрах ад Чарнобыльскай АЭС. Размешчаная на пясчанай выспе, яна першай прыняла на сябе атрутны радыяцыйны ўдар, бо з боку станцыі якраз у тыя красавіцкія дні дзьмуў моцны сухавей. Нябачныя радыенукліды асядалі на ўсё, што траплялася на іх шляху. Іх гаркота адчувалася хіба што ў горле — перамешаныя з пяском, яны ўдыхаліся з паветрам на поўныя грудзі. Ніхто з людзей тады ні сном ні духам не ведаў пра нейкія там меры перасцярогі. Звычайным парадкам цякло жыццё, поўнае вясновых хлебаробскіх клопатаў. Ніхто з людзей ніяк не быў папярэджаны аб небяспецы, ніхто нікуды не збіраўся адсяляцца — няхай то часова, не гаворачы ўжо пра эвакуацыю з чарнобыльскай зоны

назаўсёды. І калі сталі гаварыць з людзьмі аб тым, што далейшае пражыванне тут небяспечнае, трэба тэрмінова ад'язджаць, ніхто і слухаць не хацеў. Тых аргументаў, якія атрымалі мы на інструктыўнай нарадзе ў райвыканкаме перад ад'ездам у Чамкоў, было недастаткова для таго, каб пераканаць патрапіўшых у бяду людзей пакінуць небяспечную зону. І не разумець іх было нельга. Людзі ўсе сталага ўзросту, тут прайшло іх усё жыццё. Тут яны сябе адчуваюць як рыба ў вадзе. Тут яны нарадзіліся, узраслі, прызвычаліся да ўмоў пражывання, і зараз вось так раптоўна адарвацца ад усяго гэтага — чалавек з моцнымі нервамі не вытрымае.

Яны стаялі на сваім, мы, як маглі, пераконвалі іх, што прынятае ўладамі рашэнне аб адсяленні на іх жа карысць як пацярпелых ад аварыі.

Толькі позна вечарам удалося ўгаварыць вяскоўцаў заняць месцы ў аўтобусах. Ужо з уключанымі фарамі пакідалі мы Чамкоў. Апусцелая вёска палескай глыбінкі была здадзена ў палон радыяцыі пад ахову патрульнага нарада міліцыі.

Трэба было бачыць і адчуваць стан душы чамкоўцаў у тыя хвіліны. Плач, горкія слёзы, жалобныя, поўныя адчаю і роспачы прычытанні. Хтосьці называў усё гэта вайной без стрэлаў, няміласцю злога лёсу.

Нехта маліў Бога, каб ён як мага хутчэй утаймаваў стыхію і вярнуў іх сюды, на сваю малую радзіму. У людзей нібы было прадчуванне таго, што пакідаюць яны свой родны край назаўсёды. Пагнаныя адсюль бядою людзі не ўяўлялі яшчэ тады ўсяго таго, што чакае іх на перадзе, як вызначыцца лёс кожнага адсяленца. Гэта пазней ужо, месяцы праз два прыйшло да іх першае разуменне, наколькі ў заблытанай сітуацыі аказаліся яны. Уладная распарадчасць па арганізаванаму адсяленню пацярпелых перайшла па звычцы ў бюракратычную неразбярыху. Доўгія месяцы гэтыя людзі бы божыя непатрэбнікі туліліся па школах, інтэрнатах, піянерскіх лагерах і прыватных кватэрах, не ведаючы, за што зачпіць рукі і дзе знайсці сабе прымяненне. Атрымаўшы немалыя грошы за пакінутае ў 30-кіламетровай зоне жыллё і маёмасць, здадзеную жывёлу, некаторыя сталі співацца, уцягваць у гэта мясцовых хыхароў. Запланаванае для іх будаўніцтва жылля вялося марудна, толькі

недзе восенню ў асноўным удалося разабрацца з гэтым пытаннем. На жаль, не атрымалася, як было задумана, перасяліць пацярпелых вёскамі, калгасамі, ад чаго распаліся зладжана працуючыя некалі калектывы, гадамі сфарміраваныя людзьмі добрыя адносіны. Далёка не ўсе на новым месцы жыхарства знайшлі сабе душэўны спакой, іх прыжыванне ішло балюча. Часта не было разумення паміж імі і мясцовымі жыхарамі. Апошнія даркаралі перасяленцаў у тым, што яны ніякія не пацярпелыя, атрымалі ад дзяржавы дармавыя грошы і цяпер шыкуюць па жыцці.

Падобнае мне даводзілася асабіста назіраць у цэлым радзе рэгіёнаў, дзе аказаліся мае адселеныя землякі. Цяжка давялося тым, хто пераехаў на чужыну толькі сваёй сям'ёй, без суседзяў і сяброў. Яны нібы ад адной стыхіі ўцяклі, а ў другую патрапілі.

Прызнацца, ніколі не думалася, што так можа быць сярод нас, беларусаў, людзей, столькі перажыўшых усялякага гора і ліха і з такім непаразуменнем успрыняўшых браткоў сваіх, пагнаных злым лёсам ад небяспекі.

Звычайна бяда і гора ядналі людзей, бо разам іх лягчэй пераадольваць. А тут неяк не атрымалася, штосьці не спрацавала, не дазволіла чалавеку па-чалавечы аднесціся да пацярпелага. Што ж, няхай гэта застанецца на сумленні тых, хто такое сабе дазволіў. Я не стаўлю мэтай тут кагосьці выхоўваць ці перавыхоўваць, навязаць свае погляды і думкі. Мае разважанні хутчэй тычацца чыста маральных аспектаў нашых паводзін у канкрэтнай сітуацыі.

Каб зразумець чалавека, трэба ўявіць сябе на яго месцы. Я перакананы, што ніхто з палешукоў, не будзь аварыі на ЧАЭС, ніколі нікуды не ад'ехаў бы па ўласнай ахвоце. У большасці з іх такі дамаседскі гарт. Яны вельмі гаспадарлівыя, улюбёныя ў свой край. З густам абсталёўвалі сваё жытло, дбайна працавалі на палетках і фермах. Іх прафесіяналізму і здольнасці толькі пазайздросціць. З пакалення ў пакаленне перадаваліся гэтыя якасці, і нашчадкі ўзбагачалі бацькоўскія здабыткі адметнасцю часу, яго подыхам. У кожнай вялікай і малой вёсцы былі сямейныя дынастыі прафесіяналаў, умельцаў і штукароў. І не магу без жалю пра гэта гаварыць,

бо ўсё яно рассыпалася і згубілася па свеце, страціўшы тую спрыяльную глебу, на якой з'явілася і расло.

Мне неяк патрапіўся на вочы нумар хойніцкай раённай газеты «Ленінскі сцяг», у якім змешчаны даныя статыстыкі на 1 студзеня 2003 года аб колькасці і ўзросце людзей у вёсках гэтага раёна. Я не далічыўся ў ім 43 вялікіх і малых населеных пунктаў. Гэта тыя, адкуль пасля аварыі на ЧАЭС былі эвакуіраваны людзі.

Вёскі, як і гарады, без людзей хутка паміраюць. І цяпер тут жахліва ад глыбокай цішыні, бильнягу ў рост чалавека. Мне даводзілася бываць у некаторых з іх і не раз. Гледзячы на ўсё, думаецца: як хутка расце пустазелле там, адкуль з'ехаў гаспадар. Прабіраючыся праз дзікарослы масіў — а ён цяпер тут паўсюдна — адчуваеш, нібы хтосьці за табой крадзеца, бо ты парушыў гэтую цішыню адчужанай зоны. На душы адразу нараджаецца шчымлівы боль, крута прыпраўлены палыновай гаркотай. Хочацца ісці, а штосьці трымае ногі, дробніць крок, просячы: спыніся, агледзься, ці туды ты патрапіў, ці твая гэта зямля, ці той гэта край, дзе ты гадаваўся і адкуль пайшоў у жыццё?..

...Пры ўездзе ў раён чытаю знаёмыя дарожныя ўказальнікі з назвамі вёсак. Вось і тое ж Глінішча, адкуль выйшаў у вялікі свет Іван Мележ і дзе музей аўтара «Палескай хронікі». Грымеў славаю ўсе гады да аварыі мясцовы калгас «Ленінскі шлях», поўнымі збажыною заўсёды былі яго засекі, цяклі малочныя рэкі з ферм, а гадаваных бычкоў дзесяткамі тон здымалі з комплексаў. А колькі ўсяго давала сялянскае падвор'е. У тым 86-м чарнобыльскім усё тут пайшло на спад — адразу зніклі арганізаванасць, зладжанасць і добры стваральны настрой, у людзей апусціліся рукі, яны сталі нібы адрынутымі ад усяго.

Згадваючы тыя дні, я прыходжу да неаспрэчнай думкі, што па-іншаму яно проста і на магло быць. Калі разгубленасць і нераспарадчасць паланіла ўладныя структуры, калі яны спалохаліся і не ведалі, як быць і што рабіць, чаго можна чакаць ад простага смяротнага? І ўжо запозненыя іх спробы любымі спосабамі ўраўнаважыць і стабілізаваць сітуацыю, утрымаць на месцах людзей, выратаваць вытворчасць нічога не прынеслі. Аказалася воля ўлады тады ўжо недарэчнай — у людзей

спрацаваў інстынкт самазахавання і падаліся яны хто куды, шукаць паратунку ад радыяцыі...

...Цяжка глядзець, як паміраюць вёскі — некалі вірлівыя паўнакроўным жыццём, калі з вокнаў, расчыненых насустрач вясне, лілася вясёлая музыка, на вуліцах, чыстых і прыгожых, гуляла дзятва, ля брамак на лаўках вялі свае нетаропкія гаворкі бабулі і дзяды. Сёння ў Хойніцкім раёне ледзь не ў палове іх усяго гэтага няма. Ды і ў тых застаўшыхся 52 няма той паўнаты і таго настрою, чым вызначаліся яны да аварыі. Цяпер у іх пераважае састарэлы люд, маладыя не застаюцца — надта многа абмежаванняў у сувязі з радыяцыйнай абстаноўкай для іх насельнікаў. З году ў год згортваецца вытворчасць, праблема занятасці абвастраецца не толькі ў вёсках, але і ў райцэнтры. Усё гэта ў спалучэнні не спрыяе фарміраванню належных умоў пражывання для людзей, стварэнню адпаведнага жыццёвага настрою.

І як бы сёння камусьці ні хацелася навязаць думку, што праз столькі прайшоўшых пасля аварыі гадоў у пацярпелых раёнах абстаноўка нармалізавалася да лепшага, гэта далёка не так. Гэта хутчэй мяжуе з вар'яцтвам і здрадай тых, хто стварае падобнага роду канцэпцыі.

Ёсць разуменне таго, што з цяжкімі вынікамі аварыі нам спраўляцца непамерна складана. Многае проста непад'ёмна для нас. І аб гэтым шчыра трэба сказаць людзям, каб яны ў тых няпростых экалагічных умовах самі думалі аб сваім выжыванні, бо разлічваць на нечую падтрымку няма ніякага сэнсу.

Канечне, дрэнна, што дзяржава не можа забяспечыць чалавеку належных умоў для бяшкоднага пражывання на радыяцыйна-забруджаных тэрыторыях. Не прадбачыцца гэта на бліжэйшую і больш аддаленую перспектыву.

Парадаксальна і тое, што гэтая катэгорыя нашых людзей пазбаўлена ўсялякага роду кампенсаций, якія, хоць і далёка неадэкватныя ўзроўню шкоднасці, але ўсё ж былі. Адпаведным чынам «пакончылі» ў нас і з удзельнікамі ліквідацыі вынікаў аварыі на ЧАЭС. Ні ў Расіі, ні на Украіне гэтага не зрабілі — там пацярпелым і ліквідатарам захавалі ўсе льготы, устаноўленыя адпаведным законам былога Саюза ССР.

Непрыстойна эканоміць на чалавечым здароўі!

Па афіцыйных даных, урон ад аварыі ў разліку на 30-гадовы перыяд пераадолення яе наступстваў ацэньваецца ў межах 235 мільярдаў долараў (гэта значыць каля 30 рэспубліканскіх бюджэтаў). Сёння бясспрэчным з'яўляецца тое, што многія працэсы з радыяцыйнымі выкідамі пайшлі далёка не так, як меркавалася навукоўцамі і складальнікамі першасных праграм пераадолення вынікаў катастрофы. Асабліваю небяспеку ўяўляе цяпер павелічэнне рухомасці стронцыю. Пераходзячы з гадамі ў адвольны стан, ён становіцца больш даступным раслінам, а значыць, і жывёле. Адпаведна ўзрастае рызыка ўнутранай радыяцыйнай паражонасці чалавека праз раслінныя і жывёльныя прадукты. Прычым, па даных навукоўцаў, такія працэсы адбываюцца не толькі ў памежжы 30-кіламетровай зоны. Забруджанне сельскагаспадарчай прадукцыі стронцыем і цэзіем цяпер фіксуецца ледзь не паўсюдна ў больш аддаленых ад гэтага небяспечнага ачага раёнах. Там, дзе цяпер жывуць людзі і дзе звычайным парадкам вядзецца вытворчасць. Так, за апошнія гады ў Хойніцкім раёне ў малацэ ўтрыманне стронцыю павялічылася на 11 працэнтаў, у Брагінскім — наогул на ўсе 30 працэнтаў. У цэлым жа па рэспубліцы перавышэнне ўзроўню радыяцыйнага забруджання малака адзначана ў 567 населеных пунктах. З іх ледзь не палова прыпадае на Гомельскую вобласць. У Брэсцкай такіх налічваецца 94, у Магілёўскай — 88. Ёсць небяспечныя ачагі ў Мінскай, Гродзенскай і нават Віцебскай абласцях.

Як вядома, асабліваю небяспеку для чалавека ўяўляе ўнутранае апрамяненне, гэта значыць ужыванне забруджаных радыяцыйнай прадуктаў харчавання. Праведзеныя медыкамі даследаванні паказалі, што за апошнія гады сітуацыя тут, на жаль, не змянілася да лепшага, паступленне радыяцэзію ў арганізм чалавека не памяншаецца. Асабліва трывожыць сітуацыя ў рэгіёнах, прылеглых да зоны ў радыусе 30 кіламетраў. Тут, дарэчы, назіраецца і павелічэнне забруджання паветра плутоніем.

Усё гэта пацвярджае неаспрэчны вывад акадэміка Лягасавы аб тым, што аддаленыя вынікі катастрофы на ЧАЭС не менш простыя, а яшчэ больш складаныя для нас. А таму гаварыць сёння аб якой бы там ні было

мінімізацыі іх шкоднасці для чалавека наогул неэтычна. Асабліва, прыняўшы да ўвагі медыка-біялагічныя даныя, якія сведчаць аб павелічэнні ў пражываючых на забруджаных тэрыторыях небяспечных захворванняў шчытападобнай залозы, органаў выдзяляльнай сістэмы, катаракты вачэй, раку лёгкіх і малочнай залозы. З прычыны зніжэння супрацьпукліннага імунітэту ў гэтых рэгіёнах адзначаецца рост разнастайных паталогій.

Такая сітуацыя не можа не трывожыць на сумным фоне мізэрнай сацыяльнай абароненасці людзей і іх неадладжанага як след медыцынскага абслугоўвання. Першаступеннай у сувязі з гэтым павінна быць паўсюдная мэтанакіраваная работа па прадухіленні магчымасці пранікнення радыеактыўных элементаў у арганізм чалавека. А гэта ў многім закліканы забяспечыць жорсткі радыяцыйны кантроль прадуктаў харчавання і вады. Што атрымліваецца на справе?

Калі адразу пасля аварыі ў рэспубліцы было створана і дзейнічала 370 радыеметрычных лабараторый, то цяпер засталася нямногім больш 100. Як правіла, яны размешчаны ў райцэнтрах, куды з аддаленых населеных пунктаў дабрацца не так проста ў наш час, адпаведна і праверыць на якасць атрыманы з падвор'я прадукт. Там звычайным стала для многіх — што здабыў, тое і спажыў. Чаго грэх таіць, у большасці вяскоўцаў магчымасці жыць па-іншаму проста няма.

Надзвычай абвострана праблема дыспансерызацыі паражоных радыяцыйнай людзей і іх аздараўлення. У адпаведнасці з законам аб сацыяльнай абароне чарнобыльцаў яе штогод павінна праходзіць каля 2 мільёнаў чалавек — ледзь не пятая частка ўсяго нашага насельніцтва. Разлікі зроблены зыходзячы з таго, што ад аварыі на ЧАЭС пацярпеў кожны пяты грамадзянін рэспублікі. Гэта значыць, жыццё такой колькасці нашых людзей падвергнута рызыцы. Асабліва трывожна за 530 тысяч дзяцей, пражываючых у небяспечных раёнах. Па сродках, прадугледжаных на іх аздараўленне, яго можа прайсці толькі палова ад гэтай колькасці. У той жа час па даных Інстытута радыяцыйнай медыцыны за апошнія 12 гадоў у рэспубліцы зарэгістравана каля 600 выпадкаў раку шчытападобнай залозы ў дзяцей (да аварыі было толькі 8).

Больш чым у тры з паловай разы павялічылася гэта захворванне ў постчарнобыльскія гады і сярод дарослага насельніцтва. Па заключэннях таго ж інстытута, рак шчытападобнай залозы ў дзяцей — гэта спараджэнне менавіта Чарнобыля, гэта вынік радыяцыйнай нашай недасведчанасці. З насельніцтвам у гэтым напрамку ніхто як след не працуе. Яго сацыяльна-псіхалагічная рэабілітацыя дасюль існуе толькі як паняцце само па сабе. Чарнобыльскі заложнік і сённа аб стане свайго здароўя фактычна мала ведае. Нават калі і абследаецца час ад часу, яму па выніках нічога не скажуць. Ён — нібы проста аб'ект навукі.

Лёс гэтых людзей выклікае толькі спачуванне.

«Жыццё — гэта вялікае шчасце, вышэй за яго нічога быць не можа на зямлі» — так казаў вялікі класік беларускай літаратуры Васіль Быкаў.

Яно дарагое кожнаму — і таму, хто абараняў нас, беларусаў, ад чарнобыльскага атама, і таму, хто аказаўся падвергнуты яго наступствам.

Мікола МЯТЛІЦКІ

ГОРЫЧНЫ МАНАЛОГ

*(Паводле ўспамінаў А. І. Абухава —
старшыні Хойніцкага райвыканкама)*

Дарога тая праз сэрца легла —
Да Прыпяці ў сонцы высокім бегла.
Каналы бліскотай наўзбоч міргалі
На ссушанай балаціне — Гале,
Потым Майдана дубы абступілі,
Крэкчучы ў вечна дрымотнай сіле.
Джаліла грудзі лётам трывога,
Секла надзею стралой дарога.

Гэтай трывозе былі ўжо суткі.
Тузалі Хойнікі зранку чуткі.
Першай прынесла іх жонка з базару,
Ў хату ўступіла падобнай на хмару:
Грымнуў рэактар над Прыпяццю хіжа.
Кажуць, паўнеба полымя ліжа.
Важка па хаце хадзіла, ступала,
Гледзячы ў вочы, адказу чакала.

З раніцы ціснуў сполах шматтонны:
Зглухла маўчалі ўсе тэлефоны.
Сам пазваніў.
Не панікуйце!
Сейце, арыце. Звыкла працуйце...

Толькі душа іншае ўчула,
Скрутна трывога яе тузанула,
І не паверыла ўцешнай абвестцы.
«Вьеду... Сам разбяруся на месцы!»

Вось праплылі аравіцкія стромы,
Задаўна сэрцу куточак знаёмы:
Людзі ў аседлай звычайнай клапаце,
Куры ля хат, гладышы на плоце.
Сонца хілілася ў небе на вечар.
Глянула Прыпяць глыбознай сінечай.
Вёрстаў дзесятак адсюль да Баршчоўкі.
З'ехаў на шлях той. Кабеты-чартоўкі
Блізка, на ўзбоччы, галасавалі.
Звонкага шчасця свайго не хавалі:
Во як шанце! Думалі, пешкі,
Ногі набіўшы, мясіць нам сцэжкі!
Самі баршчоўскія, ехалі ў госці.
Вусцішна стала ад іх весялосці.
Едуць жанчыны. Не чулі нічога.
Чорна хіснулася ў небе дарога,
Лётка пабегла баршчоўскім лугам.
— Шчасця вам, дзеўкі! — сказаў весялухам.
Сам жа, мінуўшы Баршчоўку, ў хвіліны
Быў за пазнакай мяжы Украіны.
«Тут дапытацца у кіраўніцтва,
Стрэслася што? — і ўгаманіцца!»

Тое, што згледзеў за паваротам,
Так секанула, нібыта шротам:
Статкам аўтобусы рушаць паблізу...
Глянуў за Прыпяць — вогненна шызы
Па-над рэактарам слуп на ўсё неба.
Сціслася сэрца, ўздрыгнула нема.
Горкую сліну каўтаў да ікоты:
Ўсцяж на рэактар ішлі верталёты.

Між галашэння вясковага люду
Стрэў старшыню: — Дурнем не буду!
Праўду скажу. Бухнула, братцы,
З'ехаць загадана вось... выбірацца!

Мчаўся дарогай: «Хутчэй сазваніцца!»
— Сейце спакойно! — сказала сталіца.

Ды не зазнала душа супакою.
Выбух, што грывнуў там, за ракою,
Рос, апавіты ў горкія чуткі.
Хойнікі трэсліся першыя суткі,
Светам забытыя; ў ядзерным пекле
Суткі другія моташна цеклі.
Горла сцінала пякучка-аскома.
Толькі пад вечар — званок ваенкома.

З вёсак надрэчных мы ў атамным пале,
Жах праглынуўшы, людзей высялялі.
Суткі-другія... — хрыпла манілі.
Везлі на рызыку. Ўсюды званілі.
— Самоуправство! Остановитесь! —
Грозна у трубку крычала сталіца.

Гнала над светам чорную хмару.
Толькі чарней я не помню кашмару,
Дзе б чарнатою чыноўнага зману
Свет захінуўся, паўстаў, бы з туману,
Дзе б крывадушна няпраўда скразная
Гучна хістала сцягі Першамая,
Крутка ўзыходзілі ўладныя зухі,
Дзе было б столькі хлусні, паказухі.

Попел Чарнобыля душу мне выеў.
«Вецер, на шчасце, дзьмнуў не на Кіеў...» —
Ўцешна спакойна трубілі газеты.
Знаю дакладна, куды дзьмуў смерч гэты, —
Сэрца маё апаліў ён, пякельны.
Край мой, што могільнік сённа суцэльны.

Колькі жыць буду — сёмага мая
Памяць кіпучую хвалю ўздымае,
Тузае жахам даўно перажытым,
Просіць, напраўду сабе адкажы ты —
Гэта рэальнасць ужо, а не чуткі,
Тыя кашмарам павітыя суткі,

Тыя хвіліны цягучкі чакання:
Новым узрываю выблісне ранне!
Зданню бядоты ноч закігча.
Рушаць аўтобусы ўраз на Драгічын.
Свет захлынецца ў слёзлівай скрусе —
Зонаю станецца паў Беларусі.

Ды адступілася з ноччу трывога.
Кожны бязбожнік дзякаваў Бога —
Чэрава смерці утаймавана.
Стыла павольна чутая рана.
Ў дзень той прачорны, з бядой заручоны,
Хойнікі ўсталі на ўкраіне зоны.

Міхась КУЧКО

«РЭЧКА БРАГІНКА, РЭЧКА БРАГІНКА...»

Вася прашаптаў: «Люда, калі пратрымаюся 21 дзень — выжыву...»

Ехаць сюды не сказаць каб хацелася. Далёка, цэлых восем гадзін у рэйсавым аўтобусе — гэта па-першае. Па-другое, само гэта паселішча мне не зусім, калі і не сказаць больш, падабаецца. І то: адна доўгая і не вельмі ўладкаваная вуліца, шчыльна аблепленая дамамі, хатамі і хацінкамі, чые вокны выходзяць прама на тратуар, мноства крывых пакручастых вулак і завулкаў, якія адыходзяць ад галоўнай і патанаюць у цемры вечарам, а восенню і вясной — у гразі. Нічога, карацей кажучы, добрага, ды так здарылася, што менавіта гэта месца пакінула знакі, добрыя і не вельмі, у душы і сэрцы, стала часткай лёсу, засталася ў думках і ўспамінах.

Ланцужок, які трывала звязаў мяне з Брагінам, а менавіта пра гэты райцэнтр на Гомельшчыне і пойдзе гаворка, бярэ пачатак у далёкім ужо жніўні 1979 года, калі я, выпускнік журфака БДУ, прыехаў па размеркаванні на працу ў мясцовую раённую газету «Маяк Палесся». Было нязвыкла: далёка ад дому, незнаёмыя людзі з іх дзіўнай («взьыв», «пойдэм») гаворкай, і ад таго ніякавата, але праз колькі месяцаў адчуванне гэта прайшло. Больш таго, мясціны гэтыя, краявіды — лясы са стромкімі соснамі, дубровы на беразе Дняпра — нечым нават прычаравалі.

Брагін у чэрвені 1986 года — гэта ўжо другі, «пасляваенны» Брагін, да краёў напоўнены тлумаў. Бежанцы, што адсюль з'язджалі. «Партызаны», якія праводзілі дэзактывацыю будынкаў, вывозілі некуды моцна забруджаную глебу. Будаўнікі, што ледзьве не ў гразь бухалі кубаметры асфальту, каб менш узнімалася ў паветра радыеактыўнага бруду. І калючы дрот, які ўжо тады назаўсёды адрэзаў мноства навакольных вёсак (Калыбань, Піркі, Савічы, Крукі...) ад нармальнага жыцця. Мы ездзілі па гэтых вёсках з міліцыянерамі, бачылі, як бур'ян і палын (чарнобыль) бязлітасна душылі ўсё жывое і прыгожае на кінутых сядзібах, як куры, каб не пагрызлі здзічэлыя сабакі, узляталі на абсыпаных буйнымі чорнымі ягадамі вішнёвыя дрэвы. Бачылі старых, якія прабраліся сюды толькі ім вядомымі партызанскімі сцежкамі і якія ўголос крычалі ад роспачы, калі мы іх адсюль вывозілі. Чорна-белыя трубы станцыі, выбух на якой падзяліў наша жыццё на «да» і «пасля», таксама былі бачны...

А ў кастрычніку таго ж 1986 года, калі колькасць грахоў на шалях лёсу пераважыла колькасць добрых спраў, я зноў на цэлых дзевяць месяцаў атабарыўся ў «Маяку Палесся».

З тае вось пары і застаўся за мной доўг, які я праз столькі год еду аддаваць.

«Ім доліла ўзняцца да неба свайго...»

Аўтобус накручвае на колы бясконцыя кіламетры, а ў скронях метраномам б'е: «Рэчка Брагінка, рэчка Брагінка...» І словы гэтыя нейкім дзіўным чынам пераклікаюцца, перамешваюцца з радкамі, што ў памяці яшчэ з дзяцінства: «Черный камень, черный камень, что ж молчишь ты, черный камень? Разве ты хотел такого, разве ты мечтал когда-то стать надгробьем неизвестного солдата?..»

Гэта — з «Рэквіема» Роберта Раждзественскага, напісанага паэтам у памяць аб загінуўшых на вайне.

А «рэчка Брагінка, рэчка Брагінка» — з верша самадзейнай паэтки С. Беставай, які мы друкавалі ў сваім «Маяку Палесся» ў пачатку 1987-га.

Гэта — таксама рэквіем. Па пажарных, што першымі пайшлі ў атамнае пекла і ўтаймавалі звар'яцелы рэактар чацвёртага энергаблока Чарнобыльскай АЭС.

Сярод іх быў і адзін наш зямляк — беларус Васіль Ігнаценка, які нарадзіўся і вырас ля той самай рэчкі Брагінкі ў ціхай і прыгожай вёсцы Спярыжжа.

Васіль Ігнаценка, якому лёсам было наканавана пра жыць усяго дваццаць пяць гадоў, вось ужо столькі год ляжыць разам са сваімі сябрамі Віктарам Кібянком, Уладзімірам Правікам, Уладзімірам Цішурам, Мікалаем Ціцянкам і Мікалаем Вашчуком на Міцінскіх могілках у Маскве.

А ў Брагіне засталася родная сястра Васіля — Людміла, на сустрэчу з якой я і еду. Людміла Іванаўна тут жыла ў 86-м, 87-м, жыве і па сённяшні дзень. Сустрэцца з ёю можна было, у прынцыпе, і раней, але нешта, сам не ведаю што, стрымлівала, нешта не пускала. Не скажу, што баяўся да пары вярэдзіць чалавеку рану, бо яна, ра-на гэтая, з тых, якія ніколі не загойваюцца, але ж...

«Пакуль свяціла надзеі палоска...»

Людміла Іванаўна, якую чарнобыльскай вясной называлі проста Люда, сустракае мяне на парозе сваёй кватэры, праводзіць у вялікі і амаль пусты пакой. «Тут у мяне толькі ложка, тэлевізар і самыя неабходныя рэчы. Каб загрузіць у прычэп усё і зняцца з месца. Праз два гады гэта будзе, калі кантракт скончыцца», — тлумачыць невысокага росту і зусім нясталага веку жанчына і запрашае сесці на рыпучую, хісткую табурэтку. Садзімся адзін на супраць аднаго і неўпрыкмет пераносімся ў спякотны красавік 86-га, успамінаем, як гэта было.

— Дваццаць шостага была субота. Мы чакалі Васю, каб пасадзіць агарод: ён сам, калі прыезджаў на мінулыя выхадныя, прапанаваў гэта бацьку, казаў, што могуць зноў паслаць на спаборніцтвы. А каб Вася не дапамог бацьку і маці, такога ўявіць нельга, бо лепшага сына для бацькі і маці і брата для мяне, Колі, Наташы не было. Зухаваты, вясёлы — у нашых сямейных альбомах няма ніводнай фотакарткі, на якой бы Вася выглядаў хоць на кроплю засмучаным. Высокі і моцны, увесь у тату, — майстар спорту па пажарна-прыкладным спорце.

Дык вось, усю суботу мы чакаем Васю, а яго няма. Тата з мамай ужо гной вывезлі, растрэслі, а Васі няма. Дзіўна, але ў душы нічога не варухнулася, хаця, як на сённяшні розум, павінна было. Я — медык, працую на «хуткай дапамозе». У ноч з 25-га на 26-е я дзяжурыла, і было ў нас некалькі дзіўных выклікаў якраз у тыя вёскі, што потым за дротам апынуліся. Без дай-прычыны людзі валіліся з ног. Як снапы...

Апоўдні прайшлі першыя пагалоскі: брагінцаў, якія паехалі ў Прыпяць па каўбасу і іншыя прысмакі, у горад не пусцілі.

А вечарам мы ўбачылі Люсю — жонка Васі падбегам кіравалася да нашай хаты. Яна сказала, што на станцыі аварыя, што Вася атрымаў дозу апрамянення — яго самалётам адправілі ў Маскву. Люсю і іншых жонак адправілі быццам бы па вопратку, а хлопцаў тым часам хуценька адвезлі ў Кіеў.

Людміла Іванаўна на хвіліну прыпыняецца, збіраецца з думкамі, і ў пакоі становіцца ціха-ціха. Можа, гэтак жа ціха было і ў новай хаце Ігнаценкаў, якую так старанна дапамагаў будаваць Вася, калі туды прыйшла пакуль горкая, бо ніхто яшчэ не ведаў, што яна акажацца яшчэ і такой страшнай, вестка.

— Першым у Маскву паляцеў тата, Іван Тарасавіч. Дваццаць восьмага красавіка прыйшла тэлеграма мне і чатырнаццацігадовай сястрыцы Наташы — тэрмінова быць у Маскве ў якасці донараў касцявога мозгу. Прыляцелі, а дзе ў тлумнай Маскве шукаць тую шостую клініку? Дзякуй таксісту — палову горада з намі праехаў, сам усе клінікі абышоў, але нас здаў з рук у рукі прафесару Баранаву. Тут жа сустрэліся з Колям, які тады служыў у Ленінградзе і якога таксама тэрмінова выклікалі. Найбольш прыдатным для Васі донорам урачы назвалі Наташу. Вася, калі пра гэта даведаўся, катэгарычна адмовіўся — і на аперацыю пайшла я.

Сустрэчу з Васем нам арганізавалі яшчэ да аперацыі. Толькі напamілы бог прасілі не абдымацца і не цалавацца, бо ён, казалі, як рэактар, выпраменьвае 25 рэнтген у гадзіну, а яго арганізм паглынуў 1600 бэраў... Твар у Васі быў, як не свой, — руды, з такім нейкім незразумелым бляскам (тое, аб чым гаворыць Людміла Іванаўна, называецца «ядзерны загар». — М. К.), а русявыя ад нара-

джэння валасы сталі серабрыстымі, на руках і вуснах — апёкі. Першае пытанне — чаго, маўляў, прыехалі, у мяне ўсё добра. Пра аварыю, пра тое, што там было, — ні паўслова. Пра тое, чаму ён на тым рэактарным даху апынуўся першым, хаця служыў у гарадской пажарнай часці, а не ў той, што на самой станцыі, — таксама.

Была і яшчэ адна, апошняя, сустрэча ўжо пасля аперацыі. Васю стала намнога горш, ён страшна пакутаваў. Паднялі яго ўрачы — ён, гаротнік, захістаўся і ўпаў. Ён шаптаў: «Люда, калі пратрымаюся 21 дзень, значыць выжыву». Хтосьці яму сказаў, што крызіс наступае якраз у гэты тэрмін.

Людміла, знясіленая цяжкай трохгадзіннай аперацыяй па алагеннай перасадцы касцявога мозгу, паехала дамоў і не бачыла, як развіваліся далейшыя падзеі. А добрага ў іх нічога не было.

Першым памёр лейтэнант Віктар Кібянок. Люся Ігнаценка, што днявала і начавала ў клініцы, правяла яго ў апошні шлях, а калі прыкладна ў гадзіну апоўдні вярнулася і пазваніла ў клініку, ёй казалі, што Вася пайшоў у 11.15... У Спярыжжа паляцела тэлеграма страшнага зместу: «Вася памёр 13-га, пахаванне 15-га ў Маскве. Іван».

Што адчуваў, аб чым думаў бацька, калі пісаў гэтыя радкі, ужо не даведаешся — Іван Тарасавіч, дужы, моцны мужчына, памёр у шасцідзесяцігадовым узросце.

Не сказаць, што перажытыя хваляванні прыбавілі здароўя самой Людміле Іванаўне. Далася ў знакі тая аперацыя. Яна, калі на сённяшні розум і калі ведаць, што дыягназ, пастаўлены Васілю Ігнаценку, як, зрэшты, і яго таварышам па бядзе, не даваў нікому ніводнага шанцу на выратаванне — паўтузіна хвароб, і кожная несумяшчальная з жыццём, і непатрэбнай была, але скажы гэта Людміле. Скажы Колю, Наташцы, родным Васевых таварышаў. Паспрабуй скажы гэта людзям, якія ратавалі самых сваіх блізкіх людзей і дзеля іх выратавання маглі і сваё сэрца аддаць.

Не ўратавалі. Шасцёра пажарных сёння на Міцінскіх могілках. Дзе ўсё ў мармуры і граніце. Дзе стаіць абеліск — вялікі атамны грыб пагрозліва насоўваецца на чалавека. Такога, здаецца, маленькага і такога моцнага...

— Я ў Васі не была ўжо сем год, цяжка, здароўя несць, а так кожны год ездзіла. Тут збіраюцца родныя на-

шых хлопцаў. Масквічы приходзяць. Віцэ-прэзідэнт «Расатамэнерга» Яўген Ігнаценка ўвогуле нашага Васю называў братам і кожны год прыносіў на магільку 25 руж. Яўген Іванавіч загінуў у аварыі, але кветкі Васю прыносіць нейкая жанчына — мне, кажа, Яўген Іванавіч даручыў класці іх тут, пакуль сама жывая. А гэтым разам да Васі паедуць мама, Коля і яго сын, яны і мой паклон браціку перададуць...

Раскіданае гняздо

Я зноў званю ў дзверы, і мне іх адчыняюць. Зноў, як колькі дзён таму, праходжу ў пакой, уладкоўваюся на канапе, збіраюся з думкамі. Толькі мы ўжо не ў Брагіне, а ў Беразіно, што пад Мінскам, а насупраць мяне не Людміла, а Таццяна Пятроўна Ігнаценка — маці Васіля. І размова наша з ёй гэтакая ж горкая, як настой палыну (чарнобылю). Бо пра рэчы такія гаворым, што не дай Бог нікому. Бо гора, што прыйшло ў сям'ю са смерцю Васі, на гэтым не скончылася, а ўсё, што з Ігнаценкамі потым адбывалася, можна назваць словамі класіка — блуканне па пакутах.

Яно пачалося з тых майскіх дзён, калі на ціхіх вуліцах Спярыжжа зараўлі бронетранспарцёры, а салдаты-«партызаны» ў рэспіратарах мералі радыяцыю і запісвалі яе ўзроўні непасрэдна на вясковых платах. Потым прыйшоў загад тэрмінова здаць кароў, свіней і грузіцца ў аўтобусы. Так яны і разышліся — «мыкаючыя» і «рыкаючыя» жывёліны пайшлі ў свой апошні шлях, а людзі, па дзесяць сем'яў у аўтобусе, ступілі на шлях да Галгофы.

Іван Тарасавіч і Таццяна Пятроўна зачынiлі на клямку новую, толькі пяць год таму з невялікімі высілкамі пабудаваную хату і апынуліся ў другой, больш «чыстай» вёсцы, а Наташка, якую разам з іншымі дзецьмі вывезлі раней, знайшлася толькі праз два месяцы пад Маладзечнам. Вывезці вывезлі, але, бач ты, якая дурата рабілася: калгаснікаў, Таццяну Пятроўну таксама, да позняй восені ганялі, інакш не скажаш, убіраць калгасны лён, буракі, бульбу, быццам каму-небудзь яны былі патрэбныя. Відаць, былі, бо з-за таго, што старэйшыя Ігнаценкі, на якіх звалілася такое гора, недабралі літаральна па некалькі працадзён да вызначанага мінімуму,

мелі вялікія непрыемнасці. Памог іх пазбавіцца, так атрымліваецца, нябожчык-сын: сорамна камусьці стала так прыніжаць бацькоў героя-пажарнага.

Толькі і гэта быў, як той казаў, толькі пачатак. Бо жыццё ў Буда-Кашалёўскім раёне, куды сям'ю ўрэшце адсялілі, не пайшло: дом, скляпаны будаўнікамі за нейкі месяц, меў такія шчыліны, што вароны ў іх заляталі. Яно б і гэта нічога, але ж Іван Тарасавіч, чалавек руплівы, гаспадарлівы, не мог мірыцца з тым бязладдзем, што панавала ў мясцовым калгасе. Вярнуліся ў Брагін, які нібыта ўжо і не адсялялі, атрымалі кватэру. Потым Брагін, які стаіць і зараз, зноў сталі адсяляць, і Ігнаценкі апынуліся ў Беразіно. Тут жыццё ўрэшце прыйшло да нормы, Іван Тарасавіч, зацяты рыбалоў і паляўнічы, крыху адышоў сэрцам, ды яно само не вытрымала — у 1995 годзе ён пайшоў з жыцця.

— Тыдні за два да гэтага ён мяне пытае: дзе, маўляў, калі што якое, цябе пахаваць. У Спярыжжы, кажу. Толькі ж мне самой яго туды везці прыйшлося, — кажа Таццяна Пятроўна.

Зараз ад вялікай і дружнай сям'і засталася яна сама, сын Коля, што з жонкай і сынам жыве паверхам вышэй. Малодшая, прыгажуня Наташа, што ў Рэчыцы, гадуе хлопчыкаў-блізнятак. Старэйшая Люда, якая ніяк не можа крануцца з Брагіна (прыезджала яна ў Беразіно, але вытрымала толькі месяц), вярнулася.

Больш у Ігнаценкаў нікога няма. І той хаты ў Спярыжжы таксама.

— Я неяк у Брагін прыехала, Люда мяне на аўтастанцыі стрэла і кажа: «Паедзем, мама, паглядзім, як наша хата гарыць». Прыехалі, а яна сапраўды гарыць: каму трэба ратаваць выселеную вёску? Там зараз, як у Хатыні, адны коміны засталіся. Ды шулы ад нашага хлява, што бацька з Васем адлівалі. На іх у бетоне выціснутыя надпісы «Н. І. І.», «В. І. І.» — Наталля Іванаўна Ігнаценка, значыць, і Васіль Іванавіч Ігнаценка. Такая вось памяць засталася...

Таццяна Пятроўна трымаецца мужа, расказвае пра няшчасці, што на сям'ю абрынуліся, больш-менш спакойна. Толькі калі гаворка заходзіць пра сына, голас жанчыны зрываецца ад болю.

— Я ж пасля аварыі Васю і не бачыла — бацьку з Колям у клініцы да яго не пусцілі, а на могілках труну не

адкрывалі. Сніўся ён мне часта-часта. Увесь у белым і плача: «Мама, мае ногі баляць, у мяне ўсё баліць». І сам у вадзе. Мне жанчыны потым казалі: не плач, маці, а то сын будзе ў вадзе ляжаць. А як тут не заплачаш, — Таццяна Пятроўна камечыць у руках насоўку.

Век у Таццяны Пятроўны ўжо сталы, здароўя небагата — баляць ногі, цісне ў грудзях, але кожны год яна збіраецца з сіламі і едзе да Васі на могілкі. Размаўляе з сынам. З тымі, хто прыязджае да сваіх сыноў. Таццяна Пятроўна ведае ўсіх, яны рэгулярна перазвоньваюцца, ды толькі і іх становіцца менш.

— Амаль адразу памёр бацька Кібянка, праз год не стала маці Вашчука, зараз прыязджае бацька, стары ўжо, за восемдзесят. Цішура быў з дзіцячага дома, гады са два не было нікога ў Правіка, — перабірае дарагія сэрцу фотаздымкі Таццяна Пятроўна. — Люся наша заўсёды прыязджае.

Люся, удава Васі. Свая бяда і самае горкае гора. Яна, калі ўсё здарылася, была цяжарная. У Маскве, у клініцы, дзе памёр Вася, нарадзіла дзяўчынку. Яна пражыла толькі тры гадзіны — высокая доза радыяцыі. Дачушку, якую бацьку не наканавана было ўбачыць, падхавалі да яго ў магілу — так што, калі яно ёсць тое другое жыццё, то там яны ўжо і сустрэліся...

* * *

У бланках, на магнітафонных стужках засталася багата цікавага матэрыялу, які ніяк не ўціснуць у гэтыя нататкі. Пакідаю яго на потым, але адну думку да чытачоў, грамадскасці нашай павінен давесці.

Савецкі ўрад прысвоіў Віктару Кібянку і Уладзіміру Правіку званне Героя Савецкага Саюза, іх таварышы атрымалі ордэны Чырвонага Сцяга. Прэзідэнт Украіны Леанід Кучма пасмяротна ўзнагародзіў усіх шасцярых Крыжам за мужнасць. Герояў Беларусі ў нас не вельмі шмат. Лічу, а гэта маё асабістае чалавечае меркаванне, што ў іх шэрагах павінен быць і Васіль Ігнаценка. Няхай пасмяротна, няхай праз столькі год, але быць павінен. Хаця б таму, што каб тады, 26 красавіка 1986 года, ён не пайшоў на раз'юшанага ядзернага звера, то, што вельмі верагодна, сёння не было б ні ўсіх нас, ні нашай з вамі краіны.

Мінск — Брагін — Беразіно — Мінск

Лілія ЛАМСАДЗЕ

ПАЛЁТ НАД ЗЯМЛЁЙ ПАД ЧОРНЫМІ «НЕЗАБУДКАМІ»

Іншы раз яму сніцца сон, што ён завісае на верталёце над кратэрам вогненнага вулкана. Воблака аранжавых іскраў і чорнага попелу імгненна засцілае гарызонт, лопасці машыны раптам пачынаюць выгінацца, выходзяць са сваёй арбіты і складваюцца. Верталёт каменем падае ўніз.

Гэта сон, але адна дэталю у ім да болю знаёмая: кратэр чарнобыльскага рэактара, ад якога на паўночны захад цягнецца чорны след.

27 красавіка 1986 года штурмана верталётнага палка Беларускай ваеннай акругі Сяргея Шэрара паднялі па трывозе ў чатыры раніцы. Заданне было няпростым: у Чарнобылі, побач з беларускім горадам Камарынам, выбухнуў рэактар. Першы ўдар прынялі на сябе пажарнікі. Цаной многіх жыццяў яны пагасілі агонь. Але рэактар — не вогнішча, у ім і пад попелам затойваецца неверагодная моц. Трэба зверху паспрабаваць звязаць яго атрутныя і смяротна небяспечныя рэчывы. Самае важнае — высокая дысцыпліна і няўхільнае захаванне інструкцый.

Гэта сёння ў пілотаў у лётнай кніжцы запісаў нягуста, а ў Шэрара — нармальны гросбух — 800 гадзін у паветры, першы клас, пра такіх гавораць — ас. Яшчэ з трэнеравачных палётаў у Варашылаваградскім вышэй-

шым ваенным авіявучылішчы ён усвядоміў: лётныя законы — галоўнае, тады будзе доўгае жыццё ў небе.

Ці будзе яно пасля Чарнобыля, аб якім у свеце яшчэ ніхто не ведае?

Ён гнаў гэту здрадніцкую думку і, пакуль ляцеў да месца прызначэння, зрабіў рэвізію свайго яшчэ кароткага жыцця. 29 год, рызыкавая прафесія; у яго родзе, з нямецкімі каранямі (продкі прыехалі ў Расію па запрашэнні Кацярыны распрацоўваць рудныя паклады), усе мелі зямную службу. Толькі для яго неба як наркотык. Чамусьці ўспомніліся словы любімага пісьменніка, таксама лётчыка, Экзюперы: каб стаць героем, трэба імгненне, каб стаць годным чалавекам, патрэбна цэлае жыццё. Разумеў, што людзі асмеліліся ўскласці на сябе задачу, якая пераўзыходзіць іх сілы, значыць, сілы гэтыя павінны ўзрасці да нечуваных памераў. Хацелася адгарнуць падручнік па грамадзянскай абароне і ўзгадаць усё, што тычылася ядзернага выбуху, але такой кнігі не было і не магло быць: рэактар «іграў» не па правілах, і яго прадказальнасць наўрад ці вядома нават спецыялістам.

Ёсць два тыпы лётчыкаў. Адны нястрымана смелыя, ахвотна рызыкуюць, неба для іх — арэна паядынку са стыхіяй. Але заданні яны выконваюць на тройку: азарт заўсёды цягне за сабой неахайнасць. Другія, наадварот, асцярожныя. Неба для іх — месца працы, адказнай і небяспечнай. У ім яны гранічна ўважлівыя, згодныя толькі на рызыку, якая неабходна грамадству, усялякая іншая для іх бессэнсоўная і амаральная. Ніводнага лішняга манеўру, ніводнай халастой хвіліны ў паветры, строгі, адточаны палёт. Сяргею Уладзіміравічу такія больш па душы. Ліхачоў і зухаў ён называе монці-лётчыкамі — быў такі герой замежнага фільма Монці Бэнкс, які спрабаваў лятаць на самалёце па самавучыцелю. У паветра ўзяў першую частку кнігі — як узляцець, а другую — як садзіцца — забыў дома.

У выпрабавальнікаў ёсць звычай ставіць монці-лётчыкаў «на вусы» — хапаюць у выпадку правіннасці за ногі, пераварочваюць і некалькі секунд трымаюць у такім становішчы. Калі за чалавекам водзіцца больш цяжкі грэх (напрыклад, маніць аб «подзвігах» у небе), то зямлю замяняюць лужынай. І калі нядбайнаму пра-

цаўніку аэрадрома гавораць: «А ці не паставіць цябе на вусы?» — усе разумеюць, другога папярэджання ўжо не будзе. У Чарнобылі нікога не хацелася ставіць «на вусы». Цывільнага начальства — хоць гаць гаці, але поўная разгубленасць. На ўкраінскія і беларускія экіпажы лягла сур'ёзная адказнасць. Лётчыкі ўсё самі арганізавалі. Ціха, спакойна называлі свае пазыўныя і гаварылі: узлятаю! З зямлі ім давалі «дабро», і яны давяршалі распачатае пажарнікамі. Менавіта па іх дакладах аб абстаноўцы з паветра і прынялі рашэнне аб экстраннай эвакуацыі людзей.

Што бачыў зверху Сяргей Шэрап?

Зялёны лес вакол Чарнобыля і Прыпяці, кароў, што пасвіліся на лузе, людзей, якія завіхаліся ў агародах. Спякота, усе спяшаліся хутчэй укінуць бульбу ў зямлю, а аматары вясенняга моцнага загару пеставаліся пад сонцам у траве. Ад гэтага відовішча сэрца сціскалася. Нават яму, ваеннаму штурману, тэарэтычна знаёмаму з ядзерным ударам, не хапала ведаў. Разумеў, што выбуху як такога не адбылося, значыць, і ланцуговай рэакцыі, што пераўтварае элементы, — таксама. Свет яшчэ не меў справы з такім велізарным выкідам радыеактыўных рэчываў. Як яны сябе павядуць? Колькі год спатрэбіцца для канца гэтай д'ябальскай рэакцыі? Шкода, прычынёная бачным злом, паверхневая, а скрытая — глыбокая. Нават гамеапатычныя дозы радыеактыўных рэчываў выклікаюць тонкія энергетычныя расстройствы арганізма. А тут прыбор зашкальвае, апошняя лічба на ім — 500 рэнтген, далей адзнакі няма, але там, за бортам, у паветры, якім дыхаюць людзі, яна ёсць, што будзе з імі? Сяргей Уладзіміравіч спыняў сябе ў развагах: мы людзі ваенныя, што непатрэбна ведаць, ведаць не варта.

Верталётныя пляцоўкі былі выбраны старшым інспектарам лётчыкам Фёдарам Міхайлавічам Лапа за дзесяць — пятнаццаць кіламетраў ад рэактара, які дыхаў, як цяжка паранены дракон. Мі-26, адзіная ў свеце вінтакрылая машына грузападымальнасцю 20 тон, шчыравала нібыта пчолка. Пасля першых вылетаў стала ясна, што прыстасаванні для мацавання і перавозкі буй-

нагабарытных грузаў на знешняй падвесцы трэба ўдасканаліць. Неабходна мацаванне для парашута, у які б насыпаліся пясок, свінец, а потым ён лёгка скідваўся ў жарало разбуранага рэактара. За адну ноч умельцы кіеўскага завода вытачылі такія дэталі.

У снім небе — ні воблачка. Распаленае сонца падсмажвае і без таго нагрэтую выхляпнымі газамі кабiну. Вентыляцыю не ўключыць: над рэактарам не паветра, а атрута. Ад радыяцыі павiнны абараніць спецыяльныя свiнцовыя лісты, але верталёт не батыскаф, якому чым цяжэй, тым лепш — дно бліжэй. Яму трэба лятаць і манеўраваць, таму ўсю кабiну свiнцом не абшыеш. Адна надзея на тое, што яна герметычная. Груз у парашуце разгойдваецца, і верталёт разам з ім, трэба дакладна вытрымаць зададзеныя вышыню, хуткасць і напрамак палёту — завісаць жа нельга, нарэшце ў патрэбны момант з Богам адпусціць парашут. На жаль, груз падымаў радыеактыўны пыл і, канечне ж, расхістваў падмурак рэактара, але іншага выйсця не было. 15-20 вылетаў на дзень, пякельная праца ўвесь светлавы час.

Ён бачыў свой чырвоны ад спякоты і перанапружання твар у люстэрку і ў думках казаў сабе: «Нічога, чалавек, як цэгла, абпальваючыся, становіцца цвёрдым». З прыёмніка далятаў голас Алы Пугачовай: «Тры шчаслівыя дні былі ў мяне...» Ён не ведаў, што, паклаўшы спаць чатырохгадовую дачку, жонка з надзеяй пачуць хоць бы скупую навіну пра лётчыкаў у чарнобыльскім небе паўночы слухае радыё. І зараз, праз гады, заўсёды выключае гэтую песню.

Былі ў Сяргея Уладзіміравіча не тры, а чатыры дні — 27, 28, 29, 30 красавіка. А вечарам 1 Мая, калі краіна адрапартавала аб прашумелых па гарадах і весях дэманстрацыях, яго разам з іншымі беларускімі лётчыкамі самалётам адправілі ў Маскву, у Цэнтральны навукадаследчы авіяцыйны шпіталь. Кожны дзень — кроў з пальца, праз дзень — з вены. Урачы перашэптваліся ў іх за спінай, але пацыенты аб сабе так нічога і не даведзіліся. Медыцынскіх дакументаў на рукі не выдалі. І калі пазней лётчык Алег Чычкоў зламаў нагу, а яна не пажадала зрастацца, яму прыйшлося пахадзіць па кабiнэтах чыноўнікаў і судах, з вялікай цяжкасцю даказваць, што інаваліднасць напраму звязана з Чарнобылем.

У бортмеханіка з МІ-26 Уладзіміра Папова пасля першых палётаў на рэактар заўважна пачарнеў твар, яму ж прыходзілася пастаянна назіраць за паводзінамі грузу ў адчынены люк. Сяргей Уладзіміравіч адразу ўспомніў, што ў першы дзень паспрабаваў зазірнуць зверху ў рэактар і адчуў, як нябачным агнём абпаліла вочы. Больш уніз у гэтай кропцы ён не глядзеў. Уся ўвага на арыенціры, нос верталёта накрывае рэактар, зараз хоць крыху недакладны рух — і груз можа ўпасці міма, усё давядзецца пачынаць нанова. Вінтакрылы геркулес МІ-26, якому няма раўных ні ў адной краіне свету, у кожны палёт браў парашут з 8 тонамі грузу і скідваў у ненажэрны кратэр. Ці ведаў вялікі Леанарда да Вінчы, які ўпершыню апісаў апарат з нясучым вінтом, што ў чалавецтва з'явіцца такая трагедыя, як Чарнобыль? Што машыны, выканаўшы свой абавязак, будуць стаяць у трыццацікіламетровай зоне як помнікі і героі? Лётчыка хлебам не кармі, а дай пакратаць гладкую паверхню бясконца роднай крылатай істоты. Да сваіх рабочых «пчолак» яны не дакрануліся ні разу. Але гэта многіх не ўратавала. Першая смерць таварыша была як страла, выпушчаная ў іх. Жыццё здавалася імгненным, пакуль яна даляціць да цябе. Да шасці чалавек з экіпажаў, сфарміраваных на тыя памятныя чатыры дні — Васіля Вадалажскага, Уладзіміра Бульбы, Уладзіміра Слаўнікава, Віталя Жукава, Віктара Папічкі, Сяргея Ляпёхіна — яна даляцела з дакладным прыцэлам. Цяжка хварэюць Яўген Сідараў, Пётр Бабіцкі, Аляксандр Філіпаў, Аляксей Аўсецін. Астатнія жывыя, хто выйшаў на пенсію, а Шэрар з Лапа і яшчэ пяць чалавек пакуль лятаюць. Спрацавала поле чалавечага прыцягнення, яны служаць у адным штабе, сябруюць і бязмежна закаханыя ў неба. За подзвіг над рэактарам Сяргей Шэрар узнагароджаны ордэнам «За службу Радзіме», паза конкурсам яго прынялі ў Ваенна-паветраную акадэмію. Марк Галай, першы выпрабавальнік знішчальнікаў, Герой Савецкага Саюза, гаварыў, што сапраўдны лётчык павінен свабодна лятаць на ўсім, што толькі можа лятаць, і з некаторай цяжкасцю на тым, што лятаць не можа. Гэта іх любімая прымаўка.

— Падымаешся ў бяздонную сіняву, дзе заўсёды ёсць сонца, і зямная мітусня з яе праблемамі, канцы-

лярскімі паперамі здаецца дробнай і нявартай увагі, — кажа палкоўнік Фёдар Міхайлавіч Лапа.

Але ёсць адзін ярка-зялёны квадрат на зямлі, з паветра не такі і значны, пры позірку на які ў грудзях заўсёды з'яўляецца халадок.

Надзея на другое ўкрыццё

Зона ўсё яшчэ палохае двухметровым быльнягом, чорнымі вачніцамі ўжо разбураных хат і шчытамі з чорна-жоўтай чарнобыльскай «незабудкай». Беспрэцэдэнтная збудова — саркафаг, авеяная сапраўднай мужнасцю людзей, пакуль стаіць, але за гэтыя гады ператварылася ў дзіравы ўкраінскі хлеб. Ліквідатары вырашылі галоўную праблему бяспекі — ізалявалі ад нас 180 тон слаба ўзбагачанага ўрану-235, 70 тысяч тон радыеактыўнага пылу, у якім больш 2-х мільёнаў кюры. Калі ў лістападзе 1986 года саркафаг здалі, усе газеты пісалі аб яго стопрацэнтнай непранікальнасці. Але спецыялісты ведалі — гэта мера часовая і трэба пачынаць праект больш надзейнай канструкцыі. Адразу не атрымалася: перабудова, развал краіны, «залаты дождж» Саюза закончыўся, а ўкрыццё над узарваным блокам пачало трашчаць па швах. Гэтыя трэшчыны складаюць больш паўтары тысячы квадратных метраў. У іх трапіла тысяча тон вады, якая растварае радыеактыўны пыл. Дзіркі перыядычна латаюць спецыяльнай шклотканінай, але яна трымаецца нядоўга, і вецер матляе яе як нічыйныя белыя сцягі. На ўзроўні даху выпраменьванне паранейшаму сотні рэнтген, і людзі, што абслугоўваюць саркафаг (у штаце іх 800), рызыкуючы здароўем, пастаянна ўмацоўваюць зварачныя канструкцыі. Яны і паднялі шум: металічныя апоры, паедзеныя карозіяй, могуць рухнуць, не дачакаўшыся чарговага рамонту. А які напрамак выбера радыеактыўнае воблака, будзе залежыць ад ветру. Як пісала газета «Правда» ў маі 1986 года, «на шчасце, вецер дзьмуў не на Кіеў». Ён нёс смяротныя часціцы на Беларусь. Ужо ў цяперашні час, калі моцныя ліўні на Украіне затапілі памяшканні ЧАЭС і разам з імі дызель-генератары бяспекі, вецер дзьмуў таксама ў наш бок. Адзіны працуючы трэці энергаблок эк-

странна адключылі. Але вада з трэшчын хутка знайшла сабе шлях у сістэму спецачысткі ЧАЭС. Яе, насычаную трансуранавымі элементамі, накапліваюць у герметычных бочках. Ад ланцуговай рэакцыі, разагрэву і немінучага выбуху станцыю ўсё яшчэ беражэ боскае наканаванне. Праўда, калі сусветная грамадскасць дазналася аб гэтым, то перажыла нешта накшталт шоку. Дваццаць шэсць краін і Еўрапейскі саюз абавязаліся выдзеліць каля 700 мільёнаў долараў, каб знішчыць усю радыеактыўную лаву, а збудову стагоддзя пераўтварыць у зялёны луг. Але самыя багатыя, Злучаныя Штаты, зацyklіліся на войнах, ім ужо не да дапамогі бедным. І калі інвестары не знойдуцца, то войнаў больш не будзе — радыяцыі хопіць на тое, каб забіць жыццё на нашай прыгожай блакітнай планеце.

Ведаючы аб некалькіх праектах аб'ектаў «Укрыццё-2», ваенны штурман палкоўнік Сяргей Уладзіміравіч Шэрап разумее, што без верталётаў зноў не абысціся. Іншыя будуць завісаць у небе над ЧАЭС, скідваюць грузы і думаць, як ён калісьці: да чаго ж прыгожая тутэйшая зямля! Нават пад шчытамі з чорна-жоўтымі чарнобыльскімі «незабудкамі» яна квітнее і пахне вясною.

Ганна БАГДАНАВА

ІВАН, ЯКІ ПАТУШЫЎ ЧАРНОБЫЛЬ

Выпраўляючыся з Нароўлі ў Прыпяць на службу, Ён заўсёды заязджаў у родную вёску Белая Сарока, якая знаходзіцца ў 10 кіламетрах ад рэактара. Глушыў матор, заходзіў у хату. Маці працягвала кубак сырадою. Іван сядаў пад вішняй, гаспадарскім вокам акідваў добрую хату, у якой рос ён, а яшчэ Лёня, Марыя, Таня, Пеця, Алена. З Леанідам Іван служыў у адным каравуле на Чарнобыльскай АЭС. Пеця працаваў там жа інспектарам Дзяржпажнагляду. Са старэйшым братам яны і заступілі на дзяжурства ўвечары 25 красавіка. Напярэдадні Іван быў дома, спаў у роднай хаце. І сасніўся яму сон, які ён ніколі не забудзе. На ўсе нябёсы, ярка-сінія, убачыў ён Багародзіцу з немаўлём на руках. Твар красы неапісальнай, а ў вачах слёзы. Яна сплывала ў аблоках, але з залатога яе плашча ліліся на зямлю і на Івана жоўтыя прамяні. Ён прачнуўся ўражаны. Маці ішла даіць карову, раскажаў ёй сон.

— Убачыць Багародзіцу не кожнаму дадзена. Пад яе аховай кожны ратуецца. Можа, гэта табе папярэджанне, каб не ганяў на матацыкле?

Тым вечарам Іван ехаў на дзяжурства надзіва марудна.

Вось і мы едзем з Іванам Міхайлавічам Шаўрэем у Белую Сароку, якая цяпер за калючым дротам, не спя-

шаючыся. У пустых вёсках стаяць на скрыжаваннях дарог пахіленыя, перавязаныя ручнікамі крыжы.

— Хутка і гэтыя вёскі закапаюць. У зоне тут магільнікаў каля тысячы будзе. Звычайныя яміны, у якіх ляжаць руды лес, метал, дробныя трубы, адзенне, бетонныя канструкцыі. Можа, і да лепшага, калі ўсё зарыюць. За дротам застануцца толькі зямля і магілы. Не будуць красці тыя, для каго бэры, кюры, мілірэнтгены — кітайская грамата.

— Без прыбораў можаце вызначыць, дзе моцная радыяцыя?

— Да яе не прыстасаваны ні чалавечае вуха, ні вока. Але калі няма дажджавых чарвякоў, сініц, хрушчоў — значыць, безнадзейнае месца.

Мне так хочацца пачуць пра тое ракавое дзяжурства, але баюся пытацца. Казалі, што Іван Міхайлавіч страшэнна хвалюецца, і ўспаміны могуць давесці яго да шпітала. Дзякуй доўгаму шляху ў Белую Сароку, які адчыняе ўсе замкі.

— Спачатку я адчуў штуршок, потым выбух, за ім другі. Чорнае воблака вырвалася вонкі, за ім — блакітнае святло. А потым шар, які колерам нагадваў распаленую спіраль. Секунды гэтыя быццам нехта расцягваў у запыленых здымках, я ўбачыў, як шар накрывае месяц. Барвовае, малінавае зарыва павісла над станцыяй, быццам бы гэта была не АЭС з яе чысцючкімі акуратнымі трубамаі, а металургічны завод. Кавалкі, што свяціліся, сыпаліся на дах машыннай залы, з разарваных труб лілася гарачая вада. Пліта, якая ўпала, перабіла маслаправод, масла цякло ручаямі, а ў ім, як у люстэрку, адбіваліся кароткія замыканні электракабеляў. Масла ў спецыяльных ёмістасцях — да 100 тон, а запасы вадароду ў машыннай зале такія, што, ахапі гэта цяпер полымем, на зямлі людзям не будзе чаго рабіць. Самае жудаснае, што ўсе рэактары пад адным дахам, які пакрыты руберойдам і заліты смаю — «доменная печ».

Нас заўсёды вучылі: калі надарыцца якое ЧП на атамнай, дастаткова толькі націснуць кнопку аварыйнай аховы, і аўтаматыка тут жа спрацуе. Але гэтая аўтаматыка ляжала, пабітая на кавалкі. Мы з Лёнем хапаем ствалы і з усіх сіл караскаем на дах па знешняй лесвіцы. Вышыня — 71 метр. Дзякуй Богу, ветру няма.

У вушах стукаюць малаточкі, страшэнна ванітуе, але вада ў пажарным ствале ёсць, і гэта галоўнае. Гарыць 30 ачагоў, не меней. Рухацца сярод разбураных будынкаў цяжка. Боты гараць у гарачым бітуме, ён пырскае на адзежу, апякае скуру. Ногі слізгаюць. Няўжо графіт? Тады радыяцыя смяртэльная, паспець бы загасіць хаця б некалькі вогнішчаў на даху. Бачу начальніка каравула Віцю Кібянка, ён махае мне рукою: «Усё, давай уніз!» Вася Ігнаценка спускаецца наперадзе мяне. Яго ванітуе. Галава кружыцца — дапаўзці б да зямлі. І калі ногі да яе дакрануліся, мне здалося, што сплываю некуды маленькаю кропкай...

Апрытомнеў у маскоўскім шпіталі. Цэлафанавай плёнкай абвешаны. Рукамі цела сваё, як бярвяно, абмацаў. І такая прага даведацца, ці пагасілі? Кажуць: «Патушылі!»

Радасна так зрабілася. Падумаў: гэта таму, што нас было 28... Як панфілаўцаў. Вырашыў: устану — абавязкова хлопцаў наведу. Яшчэ не ведаў, што да кожнага ў калідоры каравул прыстаўлены, каб разам мы не аб'ядналіся ні на хвіліну, бо тады былі б сотні мілірэнтген у гадзіну, а можа, і болей. Намагаўся ўзгадаць з урокаў грамадзянскай абароны, якая доза смяртэльная. Быццам бы 50 рэнтген.

Уваходзіць доктар. Пажылая, сухенькая. Нагадвае графіню з мінулага стагоддзя.

— Доктар, скажыце шчыра, колькі я атрымаў?

— Гэта мае значэнне?

— Ды не. Але дома дачка і сын. Яшчэ маленькія. Хацеў бы іх хоць разоў пабачыць.

— Даражэнькі, — сказала яна, — дзеля таго, каб вас выратаваць, патрэбна цела. А ў вашым целе 500 рэнтген. Левы бок трапіў пад прамянёвы струмень, і ён — радыяцыйны аб'ект з высокай шчыльнасцю забруджвання. Але арганізм ваш ад прыроды моцны. Вы малады і дужы. Маліцеся. Толькі Бог ратуе вас рукамі нашымі.

Я, нарэшце, дазнаўся праўду. Засынаў, думаючы, што вось ён, сон у руку наконт прамянёў Багародзіцы. Толькі б мне не памянялі такога сумленнага доктара.

І пачаліся мае правалы ў бездань. «Прамянёўка» гэтая праклятая падзяляецца на тры стадыі. Кожная па

два тыдні. 14 дзён ванітаў, столькі ж дрыжкаў, вогненнай ліхаманкі, калі чырванее і надзімаецца скура. Ваніты скончыліся, а я вады праглынуць не магу, глытацельнага рэфлексу няма. Кропельніца. Кроў з пальца штодня, з вены праз дзень. Доктары шэпчуцца, нам нічога не кажуць. Апёкі вылазяць на паверхню. Слізістая адыходзіць пластамі. Як змяя, мяняю скуру. Але спачатку валасы. Устаў, а яны на падушцы. Думаю, памру і не паспею ўбачыць Валодзю Правіка, свайго лейтэнанта. Папрасіў салдат, якія мяне ахоўвалі, на хвіліну выпусціць.

На абмяклых нагах дайшоў да ягонай палаты. Ён ляжыць барвова-сіні. Побач — маці трымае перад ім на сподачку горку нацёртага яблыка.

— Іванка, з'еш за мяне гэты яблык. Я ўжо не змагу, — сказаў ён і павярнуўся тварам да сцяны.

Увечары даведаўся, што Віця Кібянок, Вася Ігнаценка і Валодзя Правік памерлі. Целы сваякам не аддалі. Пахавалі ў Маскве, у цынкавых трунах пад бетоннымі перакрыццямі. Мне пад зямлю не хацелася. Думкі мае разумееце самі. Браты Лёня і Пеця тушылі разам са мною. Іх накіравалі ў Кіеў, мяне — у Маскву. Няўжо памром усе трое? Маці не перажыве.

Другі крызіс — падаюць лейкацыты, эрытрацыты, лімфацыты. Доктар Гейл бярэ мяне на аперацыю. Першая перасадка касцявога мозгу, поўная змена крыві.

Жыў нейкім цудам яшчэ два тыдні. Трэцяя стадыя «прамянёўкі» — тэмпература 41. Збіваецца на градус-два толькі на паўгадзіны. 10 дзён ліхаманкі і трызнення. Відаць, у той момант я ўсё пра сябе раскажаў. Таму што доктар Аляксандра Фёдараўна ні пра што не пытала, а такія падрабязнасці з майго жыцця ведала... У пяці манастырах заказала малебны па мне. Расплюшчваў вочы, яе бачыў, заплюшчваў — яна была побач.

Неяк раніцой яна прыўзняла цэлафан і зайшла ў мой «бункер».

— 3 днём нараджэння, сыноч!

— У мяне ў студзені дзень нараджэння, — не адразу скеміў я.

— Ды не. Якраз сёння ты ўваскрэс. Праўда, рэактар усё «газоўкай» называў, хаця яго і мацней можна было б...

Цяпер наша задача да студзеня дацягнуць і Новы год адзначыць. А яшчэ — браты твае жывыя. Лёня атрымаў 600 рэнтген, Пеця — 350. На траіх — 1450. Паўгода вам разам нельга збірацца. Так што трывай.

Калі б мог, я яе за такую навіну да столі падкінуў бы.

— А што ў Нароўлі? — запытаў, узрадаваўшыся, і замоўк: адкуль ёй у Маскве ведаць, што робіцца на маёй радзіме? Але яна ведала і гэта.

— 26 красавіка фон у тваім горадзе быў 28 тысяч мікрарэнтген у гадзіну.

Уяўленне малявала змрочныя карціны...

Яшчэ адна перасадка касцявога мозгу, зноў караскаюся наверх. Ненавісныя жоўтыя праменні! Нарэшце, мяне выправілі на рэабілізацыю ў Палангу. Санаторныя ўмовы. Сяджу на беразе. Сонца амаль няма. Мора хвалюецца. І я таксама. Лаўлю сябе на думках пра службу. Ніякай дакладнай інфармацыі аб сітуацыі на ЧАЭС у газетах няма. А я ж ведаў, што ў 4-м блоку было закладзена болей як 2 тысячы тон графіту. Тэмпература яго гарэння — паўтары тысячы градусаў. Які ж выкід радыеактыўнасці адбыўся? Ці правільна мы дзейнічалі? А то прыйду прасіць: вазьміце на працу. А мне скажуць: што ж ты, брат, спрацаваў недакладна?

І раптам нейкая тэлеперадача. На экране вядомы хімік, акадэмік Валерый Лягасаў, які гаворыць, што людзі дзейнічалі дакладна і правільна, калі б не пажарнікі, вадарод у генератарах і разлітае масла маглі б узарваць і трэці блок ЧАЭС. Страшней не прыдумаеш.

Гэта была не проста думка аўтарытэтнага і паважаемага чалавека, а кваліфікаваны разбор «палётаў».

Рэкамендуюць у забруджанай зоне не жыць, есці толькі чыстыя прадукты. Паехаў я ў чыстую зону. Як скажуць пра мяне «чарнобылец з таго свету», усе ў мой бок паварочваюцца, быццам пракажоны. Нервы пасля хваробы, нібы я чалавек без скуры. Нідзе не будзе мне гэтак цёпла, як дома, гэта я зразумеў. І вырашыў: хай будзе, што будзе. Напішу ліст Гарбачову і папрашуся ў пажарную часць Нароўлі. Камісія мяне два разы «дапытвала». А потым кажуць: «Пішы распіску, што свядома выбіраеш гэты горад».

Вось з той самай распіскі прамінула 15 гадоў. Жыву тут. Да восені мінулага года працаваў старшынёй гас-

падарчай часткі. На пажары не пушчаюць, берагуць, усе разумеюць, што пры іх радыяцыйны фон адразу павышаецца, з ветрам гэты пыл далёка разносіць, а глытаць яго зусім нельга. Ледзь толькі фон павысіцца, я пластом ляжу. У кастрычніку спісалі мяне са службы ў сувязі з хваробай.

...Загаварыліся і ледзьве не праехалі паказальнік на дарозе — Белая Сарока. Хата Шаўрэя стаіць без шкла, блакітная фарба знадворку абсыпаецца. Печ быццам пабялілі, пад нагамі старыя часопісы, фотаздымкі захаваліся, але ўзяць іх нельга, «фаняць».

У разрабаваным, яшчэ моцным доме пахла воскам, але вербалоз ужо заглушыў сцежку да яго.

Чацвёрты блок добра бачны адсюль. У «саркафаг» яго апранулі багата гадоў таму назад, але гэтае часовае сховішча зноў пагражае свету. Сховішча абслугоўваюць 800 чалавек, але Іван ведае, што трэба неадкладна пачынаць даставаць радыеактыўную лаву і будаваць новае: калі абваліцца гэта, ратаваць ужо нікога не давядзецца. Ды 700 мільёнаў долараў на замену старога дзіравага «хлява» на знайсці ні ў Украіне, ні ў Беларусі. Ад трагедыі нас выратаўвае толькі Божая ласка.

— Ну, вось і ўсё. Болей тут заставацца нельга, — кажа Шаўрэй. — Паеду хутка да братоў у Кіеў. Скажу, што бачыў «саркафаг» і хату. Стаяць пакуль.

Іван Міхайлавіч сціпла змоўчаў наконт таго, што ў Кіеве ёсць вуліца трох братоў Шаўрэйў. Старэйшы Леанід Міхайлавіч, падпалкоўнік, узнагароджаны ордэнам Працоўнага Чырвонага Сцяга і Сярэбраным Крыжам — вышэйшай узнагародай Украіны. Пеця — ордэнам Чырвонай Зоркі. Пенсію ім плацяць тысячу долараў у месяц кожнаму, і яны могуць дазволіць сабе экалагічна чыстыя прадукты, адпачынак у гарах або на Балтыйскім моры.

У Івана Міхайлавіча ордэн Чырвонай Зоркі, які звычайна даюць пасмяротна, і пенсія ў беларускіх рублях. Максімальная. На тыдзень сям'і хапае. Жыве сціпла. Пуцёвак і льгот сабе не просіць. Пасведчаннем «чарнобыльца» чыноўніцкія дзверы не адчыняе. Хаця трэба было б. Вітаміны ў аптэцы, лекі і пуцёўкі ў санаторый дарагія. Дзеля таго, каб ўсё гэта здабыць, патрэбна звычайная папера ад яго — заява. Іван Шаўрэй яе ніза-

вошта не напіша, папрасіць сабе што-небудзь браты Шаўрэі наогул не ўмеюць — так яны выхаваны з дзяцінства. І нават калі даганяе «прамянёўка» і пачынае выкручваць кожную клетачку цела, ён ляжыць узмакрэлы, сціснуўшы зубы, пакуль гэтая бура ў ягоным арганізме сама па сабе не супакоіцца. Ад яе лекаў няма.

Жыве Іван Міхайлавіч паводле запавету доктаркі, якая яго лечыць, — Аляксандры Фёдараўны Шамардзіной: «Кожны дзень для цябе можа быць апошнім. Нічога на заўтра не адкладвай. Нікога не крыўдзі і ні на кога не крыўдуй. Лёгка і светла ў цябе на душы будзе».

Ацалелы ў тым пекле Іван Шаўрэі сваю душу ўжо не зацемніць. І сыну Аляксандру, які закончыў Гомельскае пажарна-тэхнічнае вучылішча і прыйшоў у родную часць бацькі, не дазволіць. Цяпер ёсць каму перадаць сакрэты ўлюбёнай справы. І памяць пра той жудасны дзень, які вучоныя ўсяго свету, не згаворваючыся, назвалі падзеяй надпланетнага маштабу.

Анатоль БАРОЎСКИ

ДЗВЕ СПОВЕДЗІ

ЭНЕРГАНАГЛЯДЧЫКІ

Уладзімір БАНДАРЭНКА — *начальнік Хойніцкага ўчастка энерганагляду Рэчыцкага аддзялення*

— **Е**дзем у Бабчын! — сказаў я Валянціну Фёдаравічу Ляўкоўскаму. — З намі паедзе Эдуард Станіслававіч Слесарэнка.

— Добра, мы гатовы.

Ужо ва-ўсю ляцела радыяцыя па Палессі, пранізвала наскрозь дрэвы і кустоўі, асядала на дарогі, палі, агароды і сады, як рэнтгенам прасвечвала кожнага, хто знаходзіўся і ў зоне, і далёка за яе межамі...

Запомніліся найбольш трывога і незразумеласць становішча, што апанавалі кожнага, хто дачуўся пра трагедыю, пра катастрофу. Хаця яшчэ і не было ўсвядомлена, што гэта такое і што за пагроза сыходзіць ад таго рэактара, што ўзарваўся, але не чулася смеху, спеваў, жартаў... Кожны быў напята, бы струна, і кожны чакаў, спадзяваўся, што вось-вось будзе аб'яўлена ўсім пра тое, што бяда мінула, што ўсе страхі засталіся ззаду...

Не аб'явілі, не супакоілі, наадварот, страх узрастаў з кожным днём...

У Хойнікі прыбывалі і прыбывалі людзі, прыбывала і тэхніка. Усё больш і больш ваенных людзей адпраўлялася туды, бліжэй да рэактара, ехалі ў тыя вёскі, што высыяляліся. А раз высыяляліся, то тое ўжо сур'ёзна, эвакуацыя — гэта заўсёды звязана з вялікай бядой...

У Бабчын ссялялі людзей з тых вёсак, дзе была вялікая радыяцыя. Людзей пасялілі ў канторы, у клубе, і жылі яны цыганскім табарам — без умоў, без ложкаў, без неабходных зручнасцей, без сваіх звыклых гаспадарскіх клопатаў...

Калі ж пыталіся ў мясцовых кіраўнікоў, ці доўга будзе працягвацца такі над імі здзек і навошта яны пакідалі свае родныя котлішчы — на кватэру іх ніхто браць не жадаў, то яны нічога пэўнага адказаць не маглі, толькі адмахваліся: «Чакайце. Скажуць. Пакуль нічога не ведаем...»

А потым і Бабчын прызналі «брудным», што і ён павінен адысці ў трыццацікіламетровую зону — і там высокая радыяцыя. І зноўку адсюль трэба высяляць людзей, але куды?

Перад тым як пачыналася эвакуацыя, энерганаглядчыкам абавязкова трэба зафіксаваць усе паказчыкі электралічильнікаў, праверыць у вайсковых часцях допускі да электраліній... А Бабчын гудзеў, як разварушаны пчаліны вулей, — пагрозліва, недаверліва, адчайна. Чулася галашэнне жанчын, плач, рыкалі каровы, адчуваючы вялікую бяду. Плакалі дзеці на руках у мацярок — і ім перадаваўся страх бацькоў, і матулі, як маглі і ўмелі, стараліся суцешыць іх, знайсці нейкія цёплыя словы...

— Неабходна хутка адключыць падстанцыю, — сказаў Эдуард Слесарэнка.

— Але ж ваенныя не могуць працаваць без электрычнасці...

— І калгасу «Кастрычнік» яшчэ неабходна энергія — пачынаецца эвакуацыя жывёлы...

— Так, тады і нам прыйдзеца прымаць у гэтым удзел.

Вайсковыя фарміраванні спыніліся ў Дроньках. Частка з іх размясцілася ў Пагонным. І там нам неабходна было сачыць за тым, каб дзе не абарвалася лінія і не здарылася бяды з людзьмі. Людзі ваенныя прымалі нашы парады, стараліся выканаць і ўсе нашы патрабаванні...

То ўжо на наступны дзень разам з намі прыехалі ў вёску кантралёры — Ева Зязюліна, Ніна Ладыгіна, Святлана Рудэнок... Была ўтворана цэлая брыгада, якая займалася фіксаваннем расходавання энергіі ў кожнай хаце, на ферме. Не зважаючы на тое, што ўсё ішло на

злом галавы, што людзям ужо было не да энерганаглядчыкаў, — ім было ўжо ўсё роўна, колькі яны патрацілі той энергіі, за іншае ўжо балела галава — як адарваць сваё сэрца ад нажытага, ад роднай зямлі, ад хаты, ад магілаў продкаў...

І таму прыходзілася чуць, і не адзін раз, не вельмі ласкавыя словы ад людзей, але мы разумелі іх, маўчалі, — пастаўленая перад намі задача вымагала ісці ўсё роўна далей — у кожную хату і правяраць лічыльнік...

Брыгады былі адпраўлены ў Пагоннае, Баршчоўку, Аравічы, Краснаселле... Правяралі лічыльнікі, правяралі аплату за электраэнергію, фіксавалі, дзе і што неабходна было адключыць пасля эвакуацыі. Трынаццаць чалавек — кантралёраў і вадзіцеляў — штодзённа адпраўляліся ў зону, каб займацца той працай...

Калі ж мералі ўзровень радыяцыі, дзе нам прыходзілася быць, то лічыльнікі-дазіметры паказвалі 280, 600, 790 і вышэй мілірэнтгенаў у гадзіну. Але тады тое для нас нічога не азначала, бо ніхто не гаварыў, якая ўсё ж дапушчальная норма і колькі можна там знаходзіцца... Тое нас тады яшчэ не хвалявала.

Штодзённа адпраўляўся ў рэйс на ГАЗ-51 — будка-фургон — вадзіцель Міхаіл Жаўняк. Разам з усімі выконваў тую ж працу, разам з усімі хадзіў і ездзіў па радыяцыі...

Нам прывозілі і давалі нейкія таблеткі. Медыкі вазілі. Цэлыя жмені іх давалі. Але што гэта былі за лекі, для чаго яны выдаваліся, ніхто не ведаў. Нават самі медыкі, што прывозілі. Думаю, што калі мы з'ядалі б усе таблеткі, то наш арганізм не здолеў бы іх пераварыць, і мы памерлі б раней часу — не ад радыяцыі... Натуральна, мы іх выкідвалі — іх тады процьма валялася пад нагамі на вуліцы, як па снежных крупах хадзілі...

А нам трэба было тады прымаць ёдзістыя лекі — уперамежку з малаком ці вадой, але нам іх не выдзялялі. Не было? Ці не было неабходнасці? Мне пра тое сказала жонка Тамара — яна медсястрой у бальніцы працавала. Дазіметрыстам на той час. Сустракалася з ваеннымі спецыялістамі, і яны шмат чаго цікавага і адначасова жудаснага адкрылі ёй — пад вялікім-вялікім сакрэтам...

Ездзілі тады ад бальніцы медыкі і замяралі ўзроўні радыяцыі. Быў і ў яе дазіметр — ДП-5. Здаралася, што і там, у зоне, сустракаліся, але і перакінуцца словам-другім не было калі — у кожнага з нас была свая задача. Але вочы яе помню — стомленыя, журботныя. Ведала Тамара Рыгораўна, добра ведала, што за бяда абрынулася на нашую шматпакутную зямлю Беларусі...

Таму калі ў раёне праходзіла дэманстрацыя, вельмі строга забараніла нам з дзецьмі ісці на плошчу і суседзям яшчэ наказала, каб не рабілі глупства, каб не ішлі пад промні радыяцыі, што яна ў паветры лётае, у лёгкія пранікае...

На той час дачцэ Вікторыі было тры годзікі, а Віталіку — два гады. А потым жонка адвезла іх да сястры ў Бабруйск — далей хоць трошкі ад рэактара.

А дзесятага траўня паехала з імі ў санаторый «Беларусь» — да Чорнага мора. І прабыла з імі там да верасня...

Вярнулася — і зноў пачала працаваць у бальніцы.

Што нам даў Чарнобыль?

І што забраў?

Забраў здароўе. У сына — язва страўніка. Скардзіцца штодня, што баліць сэрца.

У дачкі ногі баляць — доўга хадзіць не можа.

У мяне ж — арытмія сэрца, стэнакардыя. У Тамары — непакоюць ныркі. Першыя «званочкі» пачаліся праз пяць год пасля катастрофы — як і папярэджвалі замежныя спецыялісты, якія прыязджалі да нас і расказвалі, што нас тут чакае...

Тое, што ва ўсім вінавата радыяцыя, сумніву няма. Бо да гэтага ніхто ніколі і ніякімі хваробамі не пакутаваў — ні я, ні жонка. Хіба прастуджваліся калі, а так — не...

Тамара, як і я, ліквідатар. Бо шмат сутак правяла там, у забруджанай зоне, мераючы ўзроўні гама- і бэта-фонаў...

Па месяцы і больш правялі ў зоне павышанай рызыкі і кантралёры нашага падраздзялення энерганагляду.

Столькі ж часу правёў і я разам з усімі там, вязджаючы на штодзённае заданне.

Мы ж займаліся не толькі энерганаглядам. Мы ўдзельнічалі ў эвакуацыі жывёлы, пазней дапамагалі эвакуіраваць людзей — грузілі, пераносілі грузы і размяшчалі дзяцей на машынах і ў аўтобусах. Памятаю,

што працавалі скрозь праз сілу, бо агортвала слабасць і санлівасць, дзяркотка ў горле перашкаджала дыхаць на поўныя грудзі, ногі былі ватныя і рухі няўпэўненыя і замаруджаныя...

Не забудзецца. На ўсё жыццё адаб'ецца і застанецца ў памяці той трагічны час, калі мы падстаўлялі сябе пад радыяцыйны смяротны дождж Чарнобыльскай атамнай станцыі...

Колькі ён яшчэ будзе напамінаць пра сябе?

Якія яшчэ хваробы ён нам падсуне — мы таго не ведаем, але цвёрда перакананы, што без гэтага не абыдземся, — бо мы заложнікі атама, і ніколі нам не выбавіцца з чорнага павуціння чорнай радыяцыі...

Хто мяне перакане ў адваротным?..

СЛУЖЫЎ ПАД ЧАРНОБЫЛЕМ

Вячаслаў МАСЯЙЧУК — *начальнік змены электрацэха Гомельскай ЦЭЦ-2*

Нарадзіўся я ў сям'і энергетыкаў. Не ў Беларусі, а ў Краснаярскім краі — у Назараве. Ёсць такая там станцыя — Назараўская ДРЭС.

На ёй і працавалі мае бацькі — Віктар Міхайлавіч і Тамара Пятроўна.

У восемдзесят пятым годзе я атрымаў позову з ваенкамата і пайшоў служыць у армію. Чамусьці лёсам мне было наканавана патрапіць у падраздзяленне хімічнай абароны. Мы падрабязна вывучалі пытанні радыяцыі, вучыліся тэарэтычна і практычна засцерагацца ад яе — зімой, у лютыя маразы, нацягвалі на твары калючыя ад холаду процівагазы, апраналіся ў спецкасцюмы і былі падобны на іншапланецянаў, ныйначай...

Мы ўсе ўмелі карыстацца дазіметрамі, маглі вызначыць любы ўзровень радыяцыі... Хто ж ведаў, што роўна праз год тыя веды трэба будзе прымяняць на практыцы ў жыцці...

Служба давалася і не лёгкая, але ж і не цяжкая. Займаўся спортам, таму вытрымліваў любыя нагрузкі, што выпадалі на маю долю. І крос у некалькі дзесяткаў кіла-

метраў бегаў, трымаючы за спіной груз, і ў тым жа процівагазе, а «праціўнік» нанёс нам перад гэтым атамны ўдар, і мы імкнуліся ў заражанай зоне выйсці на новыя рубяжы...

Нам паказвалі жудасныя фільмы пра выбух атамнай бомбы. Не замежныя. Свае. Савецкая армія праводзіла вучэнні — выпрабоўвала тую смяротную зброю, што не пакідае нічога жывога на зямлі. Дрыжыкі праціналі, калі мы бачылі, як у паветра ўзляталі не толькі каты і сабакі, дрэвы і дахі дамоў, а нават машыны і танкі... То якую ж сілу павінен мець атамны выбух, калі шпурляў шматтонную тэхніку як прынку?! Жудасна рабілася ад тых кадраў. Жудасна ад таго, што чалавек сам для сябе прыдумаў такую смерць. Нехта з афіцэраў казаў, што такія вучэнні праходзілі пад камандаваннем маршала Жукава... Але чамусьці не верылася — няўжо легендарны камандзір і военачальнік, які ўвайшоў у гісторыю як мудры і таленавіты палкаводзец, выпрабоўваў на сваіх жа салдатах смяротную зброю? Якая ж то была пагроза іх здароўю, — нават калі чалавек знаходзіўся і на далёкай адлегласці ад эпіцэнтра выбуху, мы ведалі. Дакладна ведалі. А калі салдаты, апранутыя ў адзенне хімічнай засцярогі, але ўсё роўна бягуць праз тэрыторыю з высокім узроўнем радыяцыі, — то іх жа нічога не ўратуе. Ніякая хімічная засцярога! Радыяцыя праніжа іх як рэнгенам — наскрозь.

Калі запалілася ў зале святло, ва ўсіх салдат былі змрочныя твары — кожны ведаў, што гэта такое. Мы маўчалі, уражаныя ўбачаным. І хацелася хутчэй забыцца пра тое, але яно настойліва прыходзіла ў нашу памяць, прыходзіла ў сны, і мне здавалася, што то я сам бягу па радыяцыйным полі, але забыўся апрануць адзенне і нацягнуць на галаву процівагаз — і таму крычу ад страху, ведаючы, якую памылку зрабіў...

Калі ўзарваўся чацвёрты рэактар на Чарнобыльскай атамнай станцыі, мы пра тое даведаліся праз суткі. І хача далёка Валгаградская вобласць, дзе мы служылі, ад Чарнобыля, трывога і страх закраліся ў душу кожнага салдата — што ж з намі ўсімі будзе? Дакладнай інфармацыі не было. Чуткі абрасталі ўсё новымі і новымі падрабязнасцямі, у якія мы верылі і не верылі...

А яшчэ праз дзень у нашую часць пачалі прыбываць «партызаны» — запаснікі, якіх у тэрміновым парадку паклікалі на зборы. Мы не разумелі, чаму яны нахмура-ныя і злыя...

Пад вечар нас усіх і таксама «зборнікаў» выстраілі на прасторным пляцы. Наперад да нас з афіцэрскай групы выйшаў падпалкоўнік Аляксандр Малінін — камандзір батальёна.

— Таварышы салдаты! — гучна абвясціў камандзір і зрабіў пасля гэтага кароткую паўзу. — Мы пастроілі вас для таго, каб сфарміраваць новае падраздзяленне. У яго будуць уваходзіць у асноўным удзельнікі збораў і будзе далучана частка салдат тэрміновай службы.

Камандзір пералічыў прозвішчы і фарміраванні першага эшалона, потым другога і — трэцяга.

— Заўтра раніцай мы павінны з вамі пагрузіцца на чыгуначныя платформы і выехаць на станцыю Оўруч. А потым — пад Чарнобыль...

— Чым мы там будзем займацца? — выгукнуў нехта са строю «партызанаў».

— На месцы і будзе вам пастаўлена задача.

— Канкрэтней, таварыш камандзір! — праяўляў настойлівасць запаснік.

— Смірна! — замест адказу камандзір падаў каманду. — Направа-а-а!

І мы ўсе павярнуліся па камандзе, каб разысціся па сваіх казармах і рыхтавацца да ранішняга ад'езду. «Партызаны» жылі ў палатках — ім і збірацца не трэба было, усё мелі пры сабе.

У першых чыслах траўня наш састаў першым рушыў у бок Чарнобыля.

У нашым жыцці наступіў невядомы этап, якога мы баяліся, але які не маглі абысці, пазбавіцца ад яго...

Мы ведалі толькі тое, куды едзем. Мы разумелі, што нас там можа чакаць. Побач са мною, на верхняй паліцы купэ, ляжаў Віктар Малумаў, з Калмыкіі.

— Гэта ж трэба, — скардзіўся невядома каму Малумаў. — Тры месяцы назад прыйшоў з арміі. Тызень назад жаніўся. А тут ноччу прыехаў «чорны воран», усырычылі позву ў зубы — і ляці няведама куды...

— Не пашанцавала табе, не паспеў нацешыцца ма-ладой жонкай... — паспачуваў яму сусед знізу.

Віктар уздыхнуў, нічога не адказаў, прымружыў вочы. Мы ведалі, пра што ён думаў у гэты момант. То ён пазней пакажа мне фатаграфію сваёй Волечкі — прыгажуні з доўгай касой. Ён і пісьмамі яе закідваў адтуль, дзе мы былі... І на кожнае атрымліваў адказ.

У Оўруч мы прыбылі праз двое сутак — пад раніцу. Нічога трывожнага не назіралася — дрэвы апрануліся ў маладую лістоту, падавалі голас раннія птушкі. Па дарозе туд-сюд снавалі легкавушкі...

Толькі калі пачалі разгружацца, кожны адчуў, як злёгка кружыцца галава. І ў кожнага запыршыла ў горле, адчуўся дзяркаты боль. Як што сціснула яго моцна і неадчэпна. Уражанне было такое, што быццам нас на вучэннях загналі ў памяшканне, скрозь насычанае ўдушлівым газам, і нам не выдалі процівагазы...

Той сон, што прыходзіў мне не раз, набываў рэальныя рысы. Кожнага міжволі працінаў незразумелы кашаль, які не спыняўся, а наадварот — узмацняўся ўсё больш і больш...

Наш чарнобыльскі батальён складаўся са 120 чалавек. Палавіна — тэрміновай службы. Была знята з недамыкальнага запасу ваенная тэхніка — спецыяльныя машыны хімічных войскаў, баявыя машыны разведкі, у якіх і знаходзілася сучаснае абсталяванне для вызначэння ўзроўняў радыяцыі...

Сваім ходам мы прыбылі ў Нараўлянскі раён — у населены пункт Вуглы. Калі ж прачыталі перад самай вёскай архітэктурную візітку «Саўгас «Партызанскі», нехта горка пажартаваў:

— Ну, во, прыбылі па прызначэнні: «партызан» — і ў «Партызанскі» саўгас!

Мы раскінуліся лагерам непадалёк ад вёскі. Бліжэй да Дзёрнавічаў.

Памятаю, як мы сустрэліся з Міколам Сіманенкам — дырэктарам саўгаса «Дзёрнавічы» — загарэлы, у белае тэнісцы, ён сам і за рулём быў. Здаецца, дырэктар саўгаса і наш камандзір пасябравалі з першага знаёмства.

Праз колькі дзён, калі мы амаль поўнасю разгарнуліся, новую нечаканую каманду падаў камандзір:

— Тэрмінова перабазіравацца на новае месца!

Мы былі незадаволены такім паваротам падзей, асабліва «партызаны». Бо натаміліся страшэнна, і была

ў кожнага адна мара — паспаць і адпачыць. Здавалася, што новае перасяленне было ўжо не пад сілу. Але ж неяк вытрымалі, усё расставілі, як трэба. І адразу ж да нас прыехалі энергетыкі, падключылі энергію.

Яны былі з Нараўлянскіх электрасетак — маладыя хлопцы, трохі старэй за нашых «партызанаў». Калі ж камандзір падзякаваў ім за аператыўную работу, наш кухар пакарміў іх, і хлопцы паехалі зноў у Нароўлю...

То пазней нам сказаў камандзір, чаму мы пакінулі тое месца. Там была высокая радыяцыя. І ён пашкадаваў нас, не захачеў, каб мы апраменьваліся ў сваім юначым узросце. Мы былі ўдзячны яму за такія клопаты. Праўда, потым за тое няўзгодненае з высокім начальствам перасяленне былі ў нашага камандзіра вялікія непрыемнасці — генералы не прабачылі яму самавольства...

Найперш нас і мяне асабіста ўразіла не высокая радыяцыя, якую прынёс паляшукім вёскам Чарнобыль, — да радыяцыі мы прывыклі і на сваіх вайсковых вучэннях, — сціскалася сэрца ад таго, што вёскі былі спрэс пустыя. Людзі пакінулі свае хаты, нічога не ўзяўшы з сабою. На адным двары мы ўбачылі новенькую дзіцячую каляску з лялькай. На дроце віселі пялюшкі, якія ўжо вымачыў дождж высушыў вецер, яны ўжо выцвілі на сонцы...

У хатах віселі абразы, засцелены былі ложкаі, на стала застаўся посуд... Здавалася, што жыхары адначасова некуды збеглі і павінны вось-вось з'явіцца...

Вусцішна рабілася ад такога відовішча.

Мы абсталявалі механічныя майстэрні; энергетыкі зноў жа нам памаглі — падключыць, паставіць трансфарматар... Без іх, энергетыкаў, і без энергіі нам, вайскоўцам, хоць памры.

Я быў і дазіметрыстам — па сумяшчальніцтве, але асноўная задача была — перавозіць ліквідатараў з месца на месца. Я быў вадзіцелем. То на «КамАЗ» сядаў, то на «ЗІЛ», а то і на БМП — у залежнасці, якую задачу нам ставіў камандзір.

Напачатку мы замяралі ўзровень радыяцыі населеных пунктаў і здымалі ўручную грунт. Потым звозілі яго на магільнікі. Мыйнымі машынамі — з брандспойтаў — мылі дамы і дахі, платы і хлявы... А потым нам давалі новы загад, і мы ўжо былі на новым месцы.

Недзе на дарозе, да прыкладу, зламалася машына. Мы пад'язджаем да яе, грузім на «КамАЗ» і прывозім да сябе — у рамонтныя майстэрні.

— Заўтра, радавы Масяйчук, у цябе адказнае заданне, — сказаў вечарам камандзір Аляксандр Малінін. — Паедзеш туды, пад рэактар... Павязеш хлопцаў, якія будуць скідваць графіт з даху... Рыхтуй машыну.

— Ёсць рыхтаваць машыну! — адказаў я.

Камандзір і тут праявіў сябе з чалавечага боку. Другі б на яго месцы паставіў бы баявую задачу перад салдатамі — і лічыў бы свой абавязак выкананым. Перажываў Аляксандр за людзей, ашчаджаў іх.

Вышэйшае начальства дало яму загад сфарміраваць групу «партызан» і скінуць з даху графіт. Што гэта такое, нікому тлумачыць не трэба. Самая рызыкаўная аперацыя. Каманду далі, а засцерагальных касцюмаў і прыстасаванняў не выдзелілі.

Дык жа камандзір недзе расстараўся свінцовых пласцінаў. Прывёз іх, паклікаў хлопцаў, што павінны былі ехаць на рэактар працаваць, загадаў «шыць» сабе «касцюмы». Хлопцы напачатку недаверліва аднесліся да гэтай задумкі, нават пасмейваліся з дзівацтваў камандзіра.

— Рабіце, што я сказаў... Калі хочаце, каб вас жонкі калі і не пакінулі. Калі нашчадкаў пасля сябе хочаце мець.

Дайшло да хлопцаў, што не жарцікі. Зразумелі — ідуць на амбразуру.

— Не болей адной хвіліны працуе кожны. Не болей. Чуеце? Па трое будзеце забягаць туды. Як у тым чорным анекдоце — двое з насілкамі і адзін з рыдлёўкай. За хвіліну адзін павінен накідаць той графіт на насілку, двое трымаюць насілку ў руках, хуценька скідваюць груз з даху — і стрымгалоў адтуль. На змену адным забягаюць на дах наступныя трое. І мне каб без дурыкаў, самі ж потым шкадаваць будзеце...

— Слухаемся, таварыш падпалкоўнік!

Кожны сам сабе рыхтаваў засцярогу. Прывязвалі тыя пласціны спераду, ззаду, між ног, нават свінцовыя шапкі сабе зрабілі. Камандзір потым прыдзірліва аглядаў кожнага. Калі ж застаўся задаволены экіпіроўкай, сказаў:

— Ну, во, цяпер — хоць чорту ў зубы... Абяцаю, што нічога з вамі не здарыцца.

Мы пад'ехалі не пад самую станцыю, а сталі трошкі воддалеч, адкуль хлопцы маглі хутка дабегчы і рабіць сваю справу. Фарміраваліся брыгады, як і казаў Малінін, з трох. Дзевяць чалавек забягала туды. Трое адрывалі графітавыя прыгарэлыя стрыжні ад бітуму, хуценька кідалі на насілку, і калі завывала сірэна роўна праз хвіліну, — насільшчыкі хутка выкідвалі ў спецыяльнае месца з даху кавалкі графіту, які выпраменьваў шалёную радыяцыю...

За імі беглі наступныя. Наладжваўся канвеер.

Хлопцы прыбягалі ўзмакрэлыя, падалі на лаўкі і доўга не маглі аддыхацца. Потым, праз нейкі час, яны зноў імчалі туды, насустрач смяротным промням, бо верылі свайму камандзіру... Добра, што камандзір паклапаціўся і пра ваду — набраў яе для хлопцаў... І яны, прыбегшы да машыны, адкаркоўвалі тут жа — і пілі прама з горла, не адрываючыся, і добрым словам успаміналі Сашку Малініна. Бралі і чарку. Не надта, але па некалькі глыткоў прымалі. Не ўсе. Не для таго, каб патушыць трывогу. Так раілі негалосна медыкі...

Некалькі гадзін мы знаходзіліся непадалёк ад рэактара. І пяць, і дзесяць разоў падымаліся хлопцы на дах. Калі ж знясілелі, калі ўжо не было ніякай моцы падняцца наверх, іх змянілі іншыя групы.

Мы ж вярнуліся ў свой лагер...

«Дарагія татачка і мамачка! — пісаў я ў чарговым лісце дадому. — Дарагі брат Сяргей! Служба ў мяне працякае нармальна. Ездзім па вёсках, робім дэзактывацыю. Памагалі з эвакуацыяй мясцоваму насельніцтву. А ўчора вазіў хлопцаў на станцыю. Яны з даху скідвалі графіт. Вы, мусіць, тое бачылі па тэлевізары. Іх здымалі тэлеаператары, каб паказаць, што ў хуткім часе можна будзе лакалізаваць рэактар чацвёртага блока...»

З Назарава неўзабаве прыйшло пісьмо ад бацькоў.

«Дарагі сыноч Славiк! Мы тут усе перажываем за цябе — як ты там? Ведаем, што ўсяе праўды ты не раскажаш, бо вунь як доўга хавалі праўду пра Чарнобыль. Цяпер жа пачалі раскрываць тайну.

А мы, ведаеш, што надумаліся? У твой бок падацца. У Гомель хочам пераехаць. Ад нас паехаў будаваць Гомельскую ЦЭЦ Васіль Бяроза. Нас туды кліча. Напачатку паедзе бацька, разведае там, што да чаго, а пасля і ўсе рушым. Верым, што там добра ў нас складзецца...»

Так яно і атрымалася. Першым паехаў у Гомель бацька. Ён і ў Нароўлю прыезджаў, дзе я яго забраў на грузавіку і прывёз да сябе. Ён і з камандзірам пазнаёміўся, доўга гаварыў з ім. Пераначаваў разам з намі ў палатцы, хаця на вуліцы быў ужо верасень. Мы ўжо ў той час перабазіраваліся на Украіну. Раскінуліся лагерам пад населеным пунктам Палескі.

— Пераехаў я ў Гомель, — расказваў мне бацька, — жыву пакуль у інтэрнаце. Неўзабаве маці прыедзе — як дадуць нам жыллё. Паабяцалі хутка выдзеліць. А потым і Сярожку паклічам... Пасля службы прыедзеш да нас?

— А куды ж я падзенуся? — радуся я ад таго, што ў бацькоў усё добра складвалася. — І я потым на цеплацэнтраль прыйду — стану, як і вы, энергетыкам.

— Добра. Будзем чакаць цябе.

Потым пачаліся халады і маразы, і скончыўся наш тэрмін прабывання ў якасці ліквідатараў катастрофы. Нам, салдатам тэрміновай службы, і «партызанам» выдалі даведкі аб нааплаенні радыяцыі... Па дадзеных ваенных спяцоў у даведцы значылася лічба 12. То столькі рэнтгенаў я «схапіў» падчас службы ля рэактара... Я ведаю, што тая лічба ліпавая і далёкая яна ад сапраўднай. Бо мы ведалі дакладны малюнак узроўню радыяцыі. Бо мы падыходзілі да гэтага як прафесіяналы. Як і ведаем, што засцерагаліся ад яе, каб потым не шкадаваць аб сваёй бяздумнасці...

Вярнуліся ў родную часць, што пад Валгаградам.

Даслужваць мне заставалася ўсяго паўгода...

Дэмабілізаваўся — і паехаў да бацькоў, у Беларусь, туды, дзе яны знайшлі новую радзіму. Дзе іх чакалі, дзе далі ўсе ўмовы для працы.

Я — дзяжурны электрык на станцыі. Уліўся ў калектыў і не адчуваю сябе чужым. З самага першага дня працы. Работа ладзілася, пасябраваў з новымі людзьмі.

Любіў заглядваць у хімічны цэх — роднасць спецыяльнасці прыцягвала. А там амаль дзявочы калектыў. Перакінешся словам-другім, пажартуеш з дзяўчатамі, — і з добрым настроем працавалася далей...

А аднойчы я ўбачыў зусім новых дзяўчат, якіх да гэтага не было ў цэху. Падышоў, павітаўся, пацікавіўся ў той, што прыглянулася, што пацяплела на душы ад аднаго толькі позірку:

- І адкуль вы такія прыгожанькія?
- Практыканткі мы. З Прыбарскага вучылішча.
- Мяне Славікам завуць. А вас?
- Мяне — Лена Сувалава. А гэта мая сяброўка — Га-

ля Куліна...

З таго часу я не мог спакойна прайсці міма хімічнага цэха. Начальнік цэха Аляксандра Карніцкая жартоўна ўшчувала:

— І што гэта ты, хлопча, зачасціў да нас? Прыборы, здаецца, у нас усе спраўныя. Падумаюць яшчэ, што ламаюцца, наганяй мне будзе. Ці прыглянулася табе каторая, га?

Ведала ж, што найчасцей спыняюся каля Алёнкі. Але доўга размаўляць не выпадала — апаратчыкам трэба было сачыць пільна за помпамі і фільтрамі. А мяне таксама чакалі мае клопаты.

Сёння ў нас гадуецца Алег...

Часта збіраемся ў нас з маімі бацькамі. Бабуля — Тамара Пятроўна — вельмі любіць унука. Жыве побач з намі. У Гомелі жыве і Сяргей са сваёй сям'ёю...

Я задаволены сваім лёсам. Задаволены тым, што ў Беларусі знайшоў сяброў, сустрэў каханую, што беларуская зямля дала прытулак, працу...

Мы ўсе разам склаліся і купілі «Жыгулі». І тады ўсе разам выязджаем на дачу. Там працуем, бавім час.

А ў думках не-не ды і выплыве Чарнобыль... Сціскаецца тады ад успамінаў сэрца. Бачу тады пустыя вёскі, здзічэлых сабак і катой...

А пра камандзіра ўспамінаю цёпла і з падзякай. Напэўна ж, не толькі я адзін хораша ўспамінаю яго, а і ўсе, хто служыў пад яго камандзірствам. Харошы камандзір! Выдатны!

...Ці перастануць калі мне сніцца сны пра Чарнобыль?!

Ніна РЫБІК

ЧАРНОБЫЛЬСКІ СШЫТАК

Няма сённа не толькі ў краіне, але і ў свеце чалавека, які б не ведаў ці хоць бы не чуў слова «Чарнобыль». Але ў розных людзей яно выклікае і розныя асацыяцыі. У адных — непрыхаванае раўнадушша: якая мне справа да ўсяго гэтага, калі і сваіх праблем хапае. У другіх — спачуванне да людзей, якіх захапіла сваім крылом бяда, і разам з тым патаемна-радаснае: дзякуй Богу, што нас абмінула. У трэціх жучком-тачыльшчыкам жыве ў сэрцы трывога за родных і блізкіх людзей, якія хоць нейкі час былі ТАМ.

Ёсць і чацвёртыя — тысячы, дзесяткі тысяч людзей, для каго Чарнобыль супраць волі і жадання стаў часцінкай лёсу, да якіх, бы нябачнае кляймо, на ўсё жыццё прыпчаталася азначэнне «чарнобылец». Я — адна з такіх дзесяткаў тысяч. Мой асабісты лёс нічым асаблівым не вызначаецца. Але ў гэтай звыкласці, неадметнасці, падобнасці лёсаў, можа, і хаваецца галоўная трагедыя Чарнобыля?

Шчыра кажучы, я доўга вагалася: ці патрэбна абнародаваць гэты вельмі асабісты «чарнобыльскі сшытак»? Прайшло нямала часу, пра Чарнобыль сталі паціху забываць пад нашэсцем многіх іншых трагедый і катастроф. Пра тую аварыю ў свой час было столькі сказана і напісана такіх разумных і правільных слоў, і так мала ад усяго гэтага карысці... Але, зрэшты, я не збіраюся ўздываць праблемы, шукаць герояў і вінаватых, патрабаваць, абвінавачваць і заклікаць. Я проста хачу раска-

заць пра тое, як гэта было са мной і маёй сям'ёю, які след Чарнобыль пакінуў у лёсе звычайнага «маленькага чалавека». У некага, магчыма, гэты след больш глыбокі, у некага — не такі прыкметны. А ў нас было так...

1. Першыя дні

Жылі мы тады ў Хойніках — невялікім гарадку на паўднёвым усходзе Беларусі, у Гомельскай вобласці. Той палескі куток славіўся сваімі цудоўнымі мясцінамі: грыбнікі-заўзятары, акрамя баравікоў, іншых грыбоў не бралі, лічылі гэта ніжэй уласнай годнасці; аматары ягад чарніцы з лесу цягалі кашалямі; рыбакоў і проста адпачываючых вабіла да сябе сваёй велічнай прыгажосцю каралева-Прыпяць. Цяпер усё гэта нельга ўспамінаць без сардэчнага болю: цудоўная палеская прырода рукой чалавека за адно імгненне з найлепшага сябра была пераўтворана ў злейшага ворага. І апусцела Прыпяць, пазарасталі травой ды хмызняком патаемныя сцежкі грыбнікоў...

Але гэта сталася пазней, калі нябачная і амаль нячутая датуль радыяцыя пасяліла ў душах людзей адвечны страх. А ў красавіку 1986-га прадказаўшага такую будучыню маглі б назваць вар'ятам.

...Вясна ў тым годзе была незвычайна цёплая. У невялікім садзе, што пасадзілі мы каля сваёй толькі-толькі пабудаванай хаты, ахінуўся белым вэлюмам абрыкос, вось-вось гатовы былі выпырснуць на волю першыя кветачкі на маладзенькай яблыньцы. Выпусціў разныя смарагдавыя лісты вінаград, які густа аплятаў веранду. Сакавіта, як гэта бывае толькі напачатку вясны, зелянела трава. Да таго часу паспелі пасадзіць бульбу, цыбулю, моркву. Засталася толькі закінуць грады на агуркі ды памідоры.

26 — 27 красавіка былі выхаднымі. Муж паехаў у вёску дапамагчы бацькам. Мы з дзецьмі — сыну тады ішоў трэці гадоў, дачцы тры месяцы пераваліла на другі — засталіся дома. Цяплынь стаяла такая, што ўсе дзець у хаце было немагчыма. Ды і навошта, калі вось яна, доўгачаканая вясна, сонца, радасць?

Малыя поркаліся ў пясочку, я займалася агародам.

Калі сонца ўзнялося высока, вырашылі пазагараць: распранула да трусікаў дзяцей, сама надзела купальнік... Хто ж ведаў, што ў той дзень нельга было і носа на вуліцу высоўваць, а калі ўжо выходзіць, то захутаным па самыя вочы?

Падышла да нас суседка: мы з ёй былі зямлячкі-аднавяскоўкі і замуж — так ужо сталася — пайшлі ў адну вёску, а калі яшчэ і ў Хойніках лёс звёў на адной вуліцы, ледзь не па-суседску, то сталі амаль што раднёй. Пагаварылі пра тое-сёе. Ужо адыходзячы, Зіна сказала між іншым:

— Да бацькоў сёння тэлефанавала. Кажуць, што аварыя нейкая ў Чарнобылі адбылася, на станцыі нешта ўзарвалася. І цяпер гарыць, зарыва віднеецца.

Трэба сказаць, што вёска Уласы, у якой жылі нашы бацькі і дзе прайшло дзяцінства, стаяла ледзь не на самай граніцы — кіламетры праз два за ваколіцай пачыналася ўкраінская тэрыторыя, і да Прыпяці — горада энергетыкаў, дзе была размешчана атамная станцыя, адтуль было рукой падаць — напразткі кіламетраў пяць. У зорныя летнія ночы на поўдні віднеліся зваблівыя агні горада, на якія пацягнуліся ў свой час многія хлопцы і дзяўчаты з нашага сяла.

Не стану маніць: пасля гэтага паведамлення сэрца не ёкала — мы з дзецьмі працягвалі гэтак жа радасна ўбіраць у сябе шчодрое красавіцкае сонца, верачы, што гэта — на здароўе. Толькі падумалася, што, магчыма, неяк узаемазвязана аварыя ў Чарнобылі і тое, што цэлы дзень у строгім парадку на паўднёвы ўсход ляцяць верталёты. Дзеці спачатку радаваліся, махалі ручкамі. А затым перасталі звяртаць увагу, заняліся іншым.

...Назаўтра на рабоце мяне сустрэў гул патрывожанага вулля. У кабінетах рэдакцыі, дзе я ў той час пачынала працаваць карэспандэнтам, у цэхах друкарні, якія знаходзіліся з намі ў адным будынку, на калідорах, на лесвіцах гаварылі толькі пра адно — аварыю ў Чарнобылі. Знаўцы — а такіх знайшлося нямала, сёй-той меў звычайку слухаць «галасы», у некага былі сябры, набліжаныя да ўлад, — сцвярджалі, што аварыя адбылася куды больш небяспечная. Называлі нават узроўні радыяцыйнага фону, казалі, што ў мясцінах ля нашай вёскі ён складае больш за рэнтген, ды і ў Хойніках значна павышаны. Праўда гэ-

та ці не, многа гэта ці мала, а галоўнае, як ад усяго гэтага засцерагчыся, ніхто не ведаў. Ад аднаго да другога перадаваўся толькі адзін цудадзейны сродак: каб не нахапацца радыяцыі, трэба піць гарэлку. Многія недаверліва паціскалі плячыма, некаторыя смяяліся, як з удалага жарту, іншыя ж паспяшаліся «зрабіць прафілактыку».

Усеагульны вірус трывожнай узбуджанасці заразіў і мяне. Стала вельмі страшна, ад усведамлення невядомасці, незразумеласці надыходзячай бяды і арэолу патаемнасці, які яе ахутваў, страх рабіўся проста панічным. Найбольш спужалася за бацькоў — лічылася, што мы ў Хойніках, за цэлых паўсотні кіламетраў ад станцыі, амаль што ў бяспецы. А вось як яны там?

Патэлефанавала ў вёску суседцы. Голас у цёткі Марусі быў таксама ўстрывожаны. Яна расказала, што над вёскай увесь час лятаюць верталёты, садзяцца ў розных месцах, нейкія людзі ў вайскавай форме і ў белым адзенні бяруць нешта ў пакецікі і шклянчкі, але вяскоўцам нічога не кажуць, толькі супакойваюць. Вясковая фельчарка ўсім перадае словы свайго начальства: трэба кіпяціць ваду з калодзежа і малако, а ў астатнім можна не турбавацца. Маці ж да тэлефона цётка Маруся паклікаць не змагла: яна пайшла на агарод перабіваць свежаўзараную скібу. (Потым гэтыя тры красавіцкія дні, што правяла мама на агародзе з капачкай, вернуцца да яе шматлікімі хваробамі, мноствам аперацый і пакут.)

У той дзень работы, лічы, не было. Усе займаліся тым, што збіралі, перадавалі адзін другому і разам абмяркоўвалі чуткі, якія наталялі інфармацыйны голад з-за поўнай адсутнасці нейкіх паведамленняў, парад, рэкамендацый з афіцыйных крыніц. Не ведаю, чым былі заняты ў тыя дні мясцовыя ўлады, але па радыё, як і раней, спявалі, праводзілі веснавую пасяўную, рапартавалі аб працоўных перамогах да Першамая...

Вечарам прыяцелька, якая працавала ў аптэцы, паведаміла яшчэ адзін сродак прафілактыкі: аказваецца, трэба піць ёд. Для чаго і навошта, было незразумела, але тое, што жонка першага сакратара райкама партыі набрала ў аптэцы цэлую сумку ёдзістых прэпаратаў, пацвярджала дакладнасць інфармацыі. Прыяцелька і нам прынесла дзве бутэлечкі ёдзістага кальцыю, расказала, як яго ўжываць.

Пра тое, што тыя 50 кіламетраў, што аддзяляюць нас ад Чарнобыля, здольны ўратаваць нас ад бяды, ужо не гаварылася. Бяда была побач: яна вісела ў паветры, пагражала ўпасці нам на галовы з цёплым дажджом, ахувала, забіралася пад адзежу з кожным подыхам ласкавага ветрыку, лезла ў рот і нос з вулічным пылам, падала з неба прамяністым сонечным цяплом. Мы не столькі разумелі, колькі падсвядома адчувалі гэта. А дзеці не хацелі ні разумець, ні адчуваць: яны прасіліся на вуліцу ў пясочак, капрызілі, што іх не пускаюць, не спалі... Пачуццё безвыходнасці і адчаю сцінала сэрца. А яшчэ — віны: небяспека адчувалася амаль фізічна, а як яе пазбегнуць, як уратаваць дзяцей, што рабіць — мы, звычайныя жыхары горада, не ведалі. А тыя, хто ведаў, нам не гаварылі...

30 красавіка патэлефанавала маці і папярэдзіла, каб не ўздумалі прыезджаць на свята. Расказала, што іх паранейшаму супакойваюць, быццам няма нічога страшнага, але ўжо забаранілі выганяць кароў на пашу і адправілі людзей з работы. А ў гэты дзень прыехалі забіраць дзяцей-школьнікаў — казалі, што адправяць у лагер, бо ім у вёсцы знаходзіцца небяспечна. А дарослым казалі не турбавацца, захоўваць спакой і парадак...

Расквечаны сцягамі горад між тым рыхтаваўся да першамайскай святачнай дэманстрацыі (яна, дарэчы, прайшла, як і звычайна, з паказушняй урачыстасцю, з заклікамі ЦК КПСС і крыкамі «Ура!», і многія бацькі вялі за руку, неслі на плячах і нават кацілі ў калясках дзяцей — паглядзець на свята). Але ўжо найбольш дасведчаныя перадавалі адзін другому, што той-сёй з кіраўнікоў раёна вывез сваіх дзяцей з горада — і тым самым было падказана выйсце астатнім. Вечарам на сямейным савеце было вырашана, што трэба і нам некуды ехаць, ратаваць дзяцей. Перабіраючы ў памяці ўсіх родных і блізкіх, вырашылі, што найлепшы варыянт — Жодзіна, дзе жыў мой старэйшы брат. Меркавалася, што гэта ненадоўга, у крайнім выпадку, на некалькі дзён...

Сабраліся за лічаныя гадзіны. Аднак турбавала другое: як пакінуць горад? Аўтастанцыя ў тыя дні нагадвала вакзалы часоў грамадзянскай вайны. І літаральна кожны быў з дзецьмі... Залішне гаварыць, што ні на Мінск, ні на Гомель білетаў не было.

Але тут прапаганда зрабіла нам падарунак: напярэдадні па тэлебачанню быў паказаны рэпартаж, як паспяхова на станцыі ліквідуюцца вынікі аварыі, і людзі, якія прывыклі верыць таму, пра што гавораць па тэлевізары, пайшлі здаваць білеты. Мне пашанцавала: першага мая я з дзецьмі пакінула Хойнікі.

Сёння я думаю: можа, тая інфармацыя аб ёдавай прафілактыцы, якую мы амаль падпольна атрымалі на прыватным узроўні ад суседкі-аптэкаркі, і тое, што своечасова «паддаліся паніцы», і дазволіла пазбегнуць больш сур'ёзных вынікаў, чым маглі б быць? Хоць, зрэшты, хто ведае, чаго мы пазбеглі, а што нас яшчэ чакае...

2. Першы месяц

Такім чынам мы амаль праз тыдзень пасля аварыі апынуліся ў Жодзіна — я з двума малымі дзецьмі і мужава сястра з трыма сваімі: ёй не было дзе падзецца, і мы на тым жа сямейным савеце вырашылі, што ў цеснаце, ды не ў крыўдзе. Незадоўга да таго брат атрымаў трохпакаёвую кватэру, і наш «табар» больш-менш прыстойна размясціўся. Але ўсё ж не пакідала пачуццё вінаватасці за тыя дадатковыя клопаты, што ўзніклі ў родзічаў з нашым прыездом, за неспакой, які заўсёды побач з дзецьмі. Суцяшалі сябе тым, што гэта ненадоўга — на тыдзень-два. Напачатку мы цвёрда былі ў гэтым перакананы.

Аднак чым менш часу заставалася да прымеркаванага дня ад'езду — 9 мая, тым больш сумненняў узнікала. Блокі ў інфармацыйных праграмах, прысвечаныя аварыі ў Чарнобылі, станавіліся ўсё больш працяглымі, а тон іх — усё больш суцяшальным, і гэтая супярэчнасць палохала. Усё атрымлівалася, як у той жартаўлівай загадцы, якую вастрасловы прыдумалі крыху пазней: чаго на Беларусі не было, няма і што ўвесь час памяншаецца? Адказ — радыяцыя.

Куды больш трывожныя навіны паведамлялі ў тэлефонных размовах калегі па рабоце. Яны расказвалі, што з горада і раёна вывезлі ўсіх дзяцей: да трох гадоў — разам з маці, а старэйшых — з дзіцячымі садкамі

і школамі. Горад поўны ваенных. Чуткі пра ўплыў радыяцыі на здароўе ходзяць самыя розныя, але афіцыйная інфармацыя, як заўсёды, супакойлівая. Людзі ўжо мала верылі гэтаму, напружанне нарасталала з кожным днём.

Больш за ўсё трывожыў лёс бацькоў, ад іх не было ніякіх вестак. Нарэшце, якраз на Вялікдзень, патэлефанавала маці.

— Без вайны вайна, дачушка, — плакала яна ў трубку. — Ці ж мог хто ў самым страшным сне сасніць, што такое раптам зробіцца? Што мы перажылі за гэтыя дні — не расказаць.

Як аказалася, якраз у гэтую прадвелікодную ноч — усяночную — нашу вёску эвакуіравалі. Усю чырвоную суботу людзі замест таго, каб фарбаваць яйкі, пячы пірагі і прыбіраць у хатах, як гэта было заведзена здавён, грузілі на ферме на машыны жывёлу — калгасную, затым сваю — і адпраўлялі яе некуды ў раён. Мама распавядала, што каровы, навязаныя ля агороджы, плакалі — мокрыя сцежкі струменіліся па цёплых пысах, слёзы адвечных сялянскіх карміцелек падалі ў пясок. А людзі, знемагаючы ад стомы, усё гналі іх на машыны...

Толькі позна ўвечары, калі ўся жывёла — не толькі каровы, але і свінні — была адпраўлена, ім дазволілі вярнуцца дамоў, адпачыць. Каб праз дзве гадзіны зноў падняць: за вяскоўцамі прыехалі аўтобусы. З сабой людзям загадалі ўзяць толькі самае неабходнае, бо высылялі іх, як казалі, на тры дні — праз гэты час абяцалі вярнуць назад. Ды людзі, прадчуваючы горшае, стараліся захапіць з сабой самае каштоўнае. Толькі якія каштоўнасці ў калгаснікаў? Бацькі, да прыкладу, забралі старую драўляную ікону — памяць яшчэ маёй прабабкі, вышытыя матуляй ручнікі, што-кольвечы з бялізны...

На золку, калі ва ўсіх цэрквах ішло асвячэнне велікодных яек, спакутаваныя ад перажыванняў і невядомасці людзі пакідалі Уласы. Усе былі перакананы, што калі не праз тры дні, то праз тры тыдні ці праз тры месяцы яны абавязкова вернуцца на родныя селішчы. І ніхто не ведаў, што пакідаюць яны сваю родную вёску, дзе большасць лічыла свае карані дзесяткамі пакаленняў, назаўсёды. Некаторыя, вытрабаваўшы пропуск,

прыезджалі сюды яшчэ на гадзіну-другую — забраць за-быты дакумент ці якую неабходную рэч. А больш за ўсё — для таго, каб развітацца з роднымі магіламі дзя-доў-прадзедаў, паглядзець у апошні раз на сваю вёску, родную хату.

І ўжо больш ніколі пасля той злавеснай майскай раніцы над камінамі ўласоўскіх хат не віўся шызы дымок жыцця, не будзілі вясковую ваколіцу пеўні. За нейкую гадзіну вёска памерла. А мы, былыя аднавяскоўцы, як і тысячы іншых такіх жа гаротнікаў, на ўсё жыццё зас-таліся людзьмі без радзімы, усюды, куды б ні пры-ехалі, — чужымі сярод сваіх. Наша шырачэнная, парос-лая мяккім мурагом вуліца, па якой мы, дзеці, так любілі бегаць басанож пасля цёплага летняга дажджу; Грэ-бень і Старынка, адкуль уся вёска насіла кашалямі кра-мяныя баравікі, толькі іх прызнаючы за грыбы, усё ас-татняе грэбліва празываючы казлякамі; крутая Байстру-ковая гара (так і засталася загадкай, чаму яна так зва-лася), з якой мы, малеча, любілі катацца зімой на сан-ках; крынічка, што ратавала нас ад смагі і стомы на доў-гай дарозе ад школы дадому — усё гэта засталася толькі ва ўспамінах...

Неяк потым, праз паўтара года пасля аварыі, мне ўдалося наведаць родную вёску. Былі і потым спат-канні, але тое, першае, пакінула самае цяжкае ўражан-не... Можна таму, што, нягледзячы на ўсе расповеды па-бываўшых там аднавяскоўцаў, я не магла ўявіць, што за нейкі год хаты могуць так пастарэць, пачарнець — як людзі пасля доўгай і цяжкай хваробы, і ўвачавідкі згор-біцца... Вуліца зарасла бильнягом у рост чалавека без усякага знаку на якую-небудзь сцежку, якія некалі пі-сягавалі яе ўздоўж і ўпоперак. Праз такі ж бильнэг, як праз дрымучы лес, расхінаючы яго рукамі, давялося прабірацца да парога роднай хаты...

А там, у хаце... На стале ў місах — вараная бульба і кіслыя, даўно заплеснявелья агуркі — рэшткі апошняй вячэры маіх бацькоў. У куце на вешалцы — татава спя-цоўка, у якой ён хадзіў на работу, — вісіць, чакае гаспа-дара. На лістку адрыўнога календара чырванее ўсё тая ж майская велікодная раніца 1986 года. А навокал — вэрхал, бы ведзьмы тут баль спраўлялі. Усё больш-менш каштоўнае вынесена, усё, што можна разбіць, —

разбіта. І россыпам сярод гэтага друзу — фатаграфіі з сямейнага альбома, патаптаных нечымі бруднымі ботамі, пакамечаных — застыўшых імгненні жыцця маёй сям'і. Вось першы здымак маіх бацькоў: яны, непазнавальна маладыя, крыху напружана сядзяць ля сцяны, трымаючы на руках смешнага карапуза ў доўгай кашульцы — майго старэйшага брата... Вось я, малая, на руках у дзядулі — насупленая, захутаная ў вялікую хустку... А вось сястра з сяброўкай — маладыя, прыгожыя, усмешлівыя, бы жывое ўвасабленне юнацтва...

Сабрала найбольш каштоўныя і ацалелыя ад ботаў вандалаў здымкі, паклала ў сумку. Схадзіла на могілкі, пакланілася магілам сваіх дзядоў, бабуль, родзічаў. А вадзіцель ужо сігналіць, прыспешвае...

Такім было маё спатканне з загубленай радзімай. Аднак я зноў забегла наперад.

Тады, у маі 1986-га, мы, бежанцы, вельмі хваляваліся за здароўе, асабліва дзяцей. Чуткі пра магчымыя наступствы хадзілі самыя розныя, аж да таго, што мясцовыя на поўным сур'ёзе цікавіліся, ці не выпадаюць у нас валасы, і стараліся трымацца ад «чарнобыльцаў» падалей — хто яго ведае, маўляў, мо тая радыяцыя зразная. Таму, калі па Беларускам тэлебачанні аб'явілі, што ў адной з мінскіх бальніц праводзіцца праверка «на радыяцыю», мы з дзецьмі назаўтра ж паехалі туды.

Чарга на тую праверку стаяла — куды тагачасным знакамітым гарэлачным. І амаль усе з дзецьмі, пад спякотным сонцам, без вады... Але вытрымалі, сяк-так дабраліся да заповітнага кабінета.

Праверка заключалася ў тым, што стомлены чалавек у белым халаце дакранаўся кожнаму да горла і правага бока доўгай бліскучай белай трубкай і адрывіста дыктаваў жанчыне, якая папярэдне запісвала нашы прозвішчы, нейкія лічбы. У нас ён намераў па 100 — 110 (чаго — ніхто не ведаў) і дадаў:

— Нармальна ўсё, можаце не хвалявацца.

На гэтым абследаванне закончылася. Пазней мы даведаліся, што такім чынам правяралі ўтрыманне радыеактыўнага ёду ў шчытападобнай залозе і пячонцы, і ў некаторых лічбы, што паказваў прыбор, былі непараўнальна большыя. У маёй маці, напрыклад, якая прыехала да нас крыху пазней, «намералі» гэтага самага невя-

дома чаго ажно тры тысячы, і яе, як і бацьку (яго з крыху меншай дозай) тут жа паклалі ў бальніцу. Праўда, усё лячэнне зводзілася да бясконцых аналізаў і абедаў з марской капусты.

Мяне ж, заўсёды законапаслухмяную грамадзянку, турбавала апроч іншага тое, што я пакінула работу, ніяк не аформіўшы сваю адсутнасць. Пра вяртанне не сёння-заўтра размова ўжо не ішла, і пры першай жа магчымасці я, пакінуўшы дзяцей, вярнулася ў Хойнікі.

Хаця мінула нейкіх два тыдні з таго часу, як мы паехалі, вярнуўшыся, я з цяжкасцю пазнавала горад. Хоць на тых самых вуліцах стаялі тыя самыя будынкі і па-ранейшаму быў знаёмы кожны завулак, але не пакідала адчуванне, што гэта чужы горад, не той, у якім я пражыла шэсць гадоў, дзе займела сям'ю, нарадзіла дзяцей, знайшла сяброў. І жыў ён нейкім чужым, незнаёмым мне жыццём. Так бывае, калі ў доме, дзе вы жылі гадамі, пасяляюцца іншыя людзі і ў тых самых сценах з'яўляюцца новыя парадкі, традыцыі, пахі, гукі. Так і тут: усюды хадзілі зусім чужыя змрочныя, заклапочаныя людзі, не было з кім нават павітацца. На кожным кроку сустракаліся вайскоўцы. Па вуліцах, бы вялікія зялёныя чарапахі, раз'язджалі бэтээры, і на іх ніхто, акрамя мяне, не звяртаў увагі — адчувалася, што людзі даўно прывыклі. Але больш за ўсё ўразіла тое, што зусім не было дзяцей і вельмі мала — маладых жанчын, усё больш сустракаліся людзі сталага ўзросту ды мужчыны. Здавалася, горад за гэтыя два тыдні пастарэў на цэлыя дзесяцігоддзі.

Аформіўшы без асаблівых праблем водпуск, я вярнулася ў Жодзіна. Але чым далей, тым больш мы адчувалі сябе абузай у братавым доме. Тым больш, што тэрмін нашага знаходжання тут становіўся ўсё больш няпэўным. І разам з тым вяртанне з дзецьмі ў Хойнікі ўяўлялася злачынствам перад імі, перад іх будучыняй.

Сталі шукаць выйсце са становішча, тэлефануючы ўсім сябрам, знаёмым і сябрам знаёмых. Нехта падказаў, што такіх, як мы, неарганізаваных бежанцаў, збіраюць у Хойніках, каб адправіць куды далей. І, развітаўшыся з гасцінным братавым домам, які даў нам прытулак у першыя, самыя цяжкія дні, у канцы мая мы зноў вярнуліся дамоў.

3. Эвакуацыя

Два дні, што правялі мы ў канцы мая ў Хойніках, — увесь час не пакідала адчуванне, што гэта нейкі чужы, не наш горад, — былі прысвечаны зборам у дарогу, у эвакуацыю. Гэтае страшнае слова ваенных часоў трывала тады ўвайшло ў наш лексікон і ўжо нікому не рэзала слых. Увогуле, вайсковая лексіка, ваенная вопратка, баявая тэхніка ў тыя дні былі больш прывычнымі, чым грамадзянскія — і міжволі думалася: як хутка чалавек да ўсяго прыстасоўваецца, нават да бяды...

Я ў гэтыя дні была занята вырашэннем адной галоўнай для мяне праблемы: як ехаць у гэтую эвакуацыю — адной, з двума малымі дзецьмі на руках. Ды яшчэ ж і рэчы трэба ўзяць, для малых іх патрэбна шмат, і ўсе самыя неабходныя, а на які тэрмін нас эвакуіруюць, ніхто не мог сказаць нават прыблізна. Як размеркаваць магчымасці сваіх рук, каб несці малую дачушку, якая толькі-толькі пачала рабіць першыя крокі, узяць за руку двухгадовага сына і рэчы неяк цягнуць? Пра чыю-небудзь дапамогу не было чаго і марыць — муж-будаўнік дзень і ноч прападаў на рабоце і, як і заўсёды, разлічваць можна было толькі на сябе.

На зборным пункце, куды нам сказалі прыйсці раніцай, высветлілася, што такіх, як мы, «бежанцаў-дэзерціраў», у горадзе нямала: школьны двор быў забіты заклапочанымі эвакуантамі, сумнымі праважатымі, дзецьмі самага рознага ўзросту, чамаданамі, сумкамі, каляскамі — ну сапраўдны цыганскі табар! Найбольш уражвалі дзеці — яны за гэты месяц трывогі неяк пасур'ёзнелі, пасталелі, нібы адчувалі подых бяды. Толькі немаўляты нічога не разумелі і, як заўсёды, гучным крыкам паведамлялі, што ім хочацца есці ці час змяніць пялёнкі. Астатнія, як і дарослыя, знаходзіліся пад жахам ценю Чарнобыля. І нават такія малыя, як мае, не сваволілі, не капрызівалі і разумелі слова «трэба». Калі я пакідала іх адных каля сумак і загадвала нікуды не адыходзіць, а сама бегла некуды запісвацца ці адзначацца — а гэта патрэбна было рабіць бясконца, то яны ціхенька стаялі і цярпліва чакалі, пакуль вернецца мама, не адыходзячы ні на крок. У той момант такая іх самастойнасць радавала, але потым ад гэткай іх заўчаснай

«даросласці» хацелася плакаць... І затым ад многіх людзей у «чыстых» зонах даводзілася чуць, што нашы чарнобыльскія дзеці падобны на маленькіх старых сваімі паводзінамі, недзіцячай сур'ёзнасцю...

Урэшце, пасля некалькіх рэгістрацый і перарэгістрацый, падалі аўтобусы. Іх было шмат, і калі калона рушыла з месца, відовішча атрымалася ўнушальнае: легкавікі з суправаджаючымі адказнымі асобамі і ДАІ, уазікі «хуткай дапамогі», дзесяткі аўтобусаў... Пажылыя жанчыны, што стаялі ўзбоч дарогі, самотна глядзелі ўслед, махалі рукамі, плакалі — па нас ці па сваіх дзецях і ўнуках, што недзе гэтак жа воляй лёсу бадзьяліся па свеце, ратуючыся ад нікому да таго часу невядомай радыяцыі...

Нас прывезлі на невялікую станцыю Касцюкоўка, што пад Гомелем. Гадзіны праз дзве чакання — спякота, няма дзе ні прысесці, ні пераапрунуць дзіця, не кажучы ўжо пра нейкае там харчаванне — падалі спецыяльны цягнік. Яшчэ гадзіны праз паўтары, ужо надвячоркам, ён урэшце адправіўся. Куды нас вязуць, ніхто не ведаў — толькі прайшла чутка, што некуды на Віцебшчыну. Да месца прызначэння ехалі амаль паўтара сутак. За дарогу ўсе — і дарослыя, і дзеці — стаміліся неверагодна. Горш за ўсё было тое, што ў нясцерпнай духаце вагона вельмі хутка сапсаваліся ўсе прадукты, што мы бралі з дому, скончылася і вада. Дзеці плакалі, прасілі есці і піць. Цяжэй за ўсіх было «груднічкам», якія знаходзіліся на штучным кармленні, — тыя сумесі, маляко, кампоты, што бралі з сабой іх бедныя мацяркi, пракіслі яшчэ ў Касцюкоўцы, а даць ім у рукі звычайны кавалак хлеба, як мы, яны не маглі. Таму паілі сваіх галодных дзетак проста вадой — цёплай, не вельмі чыстай, нясмачнай, якая танюсенькім струменьчыкам цякла з крана ў вагоне. І малілі Бога, каб гэтае пакутлівае падарожжа хутчэй скончылася.

Калі, нарэшце, аб'явілі, што мы прыехалі, уздых аблягчэння быў усеагульным. Цягнік, мінуўшы Віцебск, спыніўся на невялікай станцыі Лётцы. Там нас ужо чакалі аўтобусы, хоць да санаторыя з аднайменнай назвай, дзе нас павінны былі размясціць, было не больш кіламетра. Тут, на пероне станцыі, мы ўпершыню за ўсю дарогу адчулі шчыры, непадробны, не дзеля справаздачы, клопат, сапраўдную ўвагу і спачуванне — і гэта кра-

нала да слёз. Нас сустракаў увесь абслугоўваючы персанал санаторыя — ад урачоў да санітарак, нам дапамагалі несці дзяцей і рэчы. У самім санаторыі зноў жа дапамаглі дабрацца да карпусоў, размясцілі па нумарах — кожнай сям’і асобны, накармілі смачным гарачым абедам, усіх наведаў урач, пацікавіўся самаадчуваннем, хворых — а за час дарогі многія падхапілі розныя кішэчныя інфекцыі — шпіталізавалі. І толькі потым персанал заняўся тым, з чаго звычайна пачынаецца засяленне ў любы санаторый — афармленнем дакументаў, ды і тое рабілася для нашай зручнасці прама ў нумарах. Дарэчы, і потым, на працягу трох месяцаў, калі санаторый «Лётцы» быў, па сутнасці, нашым домам, мы адчувалі такую ж увагу, хоць такія клопатныя пацыенты, як мы, з ватагай дзяцей самага рознага ўзросту, наўрад ці прыносілі многа радасці.

Санаторый «Лётцы» знаходзіцца непадалёк ад Віцебска, у прыгожым сасновым бары, на беразе маляўнічага возера. Мясціны рэдкай прыгажосці, і адпачываць там, мусіць, адна асалода. Нам таксама жылося нядрэнна: утульна размясціліся ў зручных нумарах са ўсімі выгодамі, нас сытна і смачна кармілі, хто меў патрэбу і магчымасць — прымаў лячэнне. Але адпачынку не было — перш за ўсё таму, што не было душэўнага спакою. Сэрца грызла, як іржа жалеза, безупынная трывога. За бацькоў, якіх выселілі ў Рагачоўскі раён, дзе яны, пакуль будавалі для іх дамы, жылі кватарантамі ў чужых людзей. За дзяцей, якія сумавалі па татку, і ў тыя рэдкія хвіліны, калі ён, раз у месяц вырваўшыся на дзянёк, прыезджаў да нас, не злазілі з рук. А больш за ўсё — за нашу будучыню. Было ўжо зразумела, што радзяцыя — гэта надоўга, магчыма, назаўсёды. Што будзе з намі? Ці зможам мы калі-небудзь вярнуцца дамоў? І як будзем жыць, калі дазваляць вярнуцца? А што рабіць у тым выпадку, калі дарогі назад не будзе? Пытанні не давалі спакою, і адказу на іх не было.

Бестурботнае, камфортнае санаторнае жыццё за тры месяцы абрыдла, як турма. Часта касілі газоны, і калі водар падвяленай травы запаўняў усю прастору — і душу, марылася, як пра самае заповітнае: цяпер бы да бацькоў, у вёску, на пакос — каб ламала спіну ад стомы і не чуваць было рук. Рабілася вусцішна ад думкі,

што родная вёска за калючым дротам, пакінутая ўсімі, і ніхто не косіць на паплавах духмянага разнатраўя. Смаката ў сталоўцы ўжо не лезла ў рот, і хацелася звычайнай маладой бульбы з кропам ці румянага драніка — іх, дарэчы, купіўшы ў складчыну электраплітку і з'ездзіўшы ў Віцебск на рынак за ўсім неабходным, мы прылаўчыліся варыць і пячы прама ў нумарах, рызыкуючы навацца на гнеў начальства.

Калі ў апошнія дні жніўня паведамілі, што мы вяртаемся дамоў, у Хойнікі, цяжка сказаць, якое адчуванне было мацнейшым: страх перад тым, што нас там чакае, ці радасць, што мы нарэшце зноў будзем жыць у сваёй хаце, усёй сям'ёй. Хутчэй апошняе, бо шчыра верылася: калі дзяцей вяртаюць, значыць небяспекі для іх здароўя няма. І ўсё, ці амаль усё — бо цяпло ў бацькоўскую хату ва Уласах ужо не вярнуць ніколі — будзе як раней, да Чарнобыля...

4. Першы год і гады пасля

Родны горад за гэты час прыкметна пацішэў. Зніклі з яго вуліц бэтээры, хоць вайскоўцаў і людзей у міліцэйскай форме па-ранейшаму заставалася шмат. Але галоўнае — паспакайнелі самі жыхары. Напэўна, уступілі ў дзеянне ахоўныя сілы чалавечага арганізма — немагчыма ж увесь час знаходзіцца ў пастаяннай трывозе. Ды і супакойвалі нас увесь гэты час вельмі ўмела, пачынаючы з мясцовых чыноўнікаў і заканчваючы медыцынскімі свяціламі з сусветнымі імёнамі. Немалаважным было і тое, што дзяцей пасля трох месяцаў санаторна-лагернага жыцця вярнулі дамоў. Дзеці на вуліцах — гарант таго, што ў горадзе можна жыць, што ў яго ёсць будучыня.

Як жылі мы тады? Нельга сказаць, што пасля вяртання з эвакуацыі наш лад жыцця карэнным чынам змяніўся. Так, былі ў ім нейкія новыя моманты — напрыклад, забаранялася ўжываць у ежу малако і малочныя прадукты ад уласных кароў без папярэдняй праверкі, а таксама грыбы, ягады, гародніну, садавіну. Праверка тая праводзілася ў мясцовай санстанцыі і ў ветэрынарнай лабараторыі. Але яна мела хутчэй псіха-

лагічнае значэнне, чым сапраўды магла даць адказ на пытанне, наколькі чыстыя прадукты мы ўжываем. Па-першае, таму, што больш года на забруджаных тэрыторыях дзейнічалі так званыя «часова дапушчальныя ўзроўні забруджання», якія шматразова перавышалі існаваўшыя да аварыі нарматывы. Па-другое, кожны ўдой малака і кожную бульбіну занесці на праверку было проста немагчыма, а колькі і чаго насыпана і пад якім кустом, ніхто не ведаў. Па-трэцяе, існуючыя недасканалыя прыборы правяралі толькі наяўнасць радыеактыўнага цэзію, усе астатнія элементы быццам і не ляжалі ў нашай зямлі. Таму, адмовіўшыся ад ужывання прадуктаў, якія мелі ўласцівасць найбольш забруджвацца, — малака, рачной рыбы, лясных ягад і грыбоў, усё астатняе мы ўжывалі сваё ўласнае, зрабіўшы дзеля заспакаення адну-дзве праверкі (а сёння мясцовыя жыхары і тых ужо не робяць, і рыбу ловяць, і грыбы збіраюць). Большасць жыхароў раёна, як і раней, садзілі свае агародзікі, трымалі парсюкоў, курэй. Хоць страх заўсёды прысутнічаў недзе ў падсвядомасці. Не-не, ды і падумаеш: а што, цікава, я падчапіў на відэлец з гэтым апетытным кавалачкам мяса?

Але нават большым за страх было жаданне паспытаць тое, што ўжываць забаранялася — мне здавалася, што нічога смачней смажаных сыраежак у свеце не існуе. Памятаю, неяк муж, заўзяты грыбнік, прывёз, крыху разгублены, дахаты кош баравікоў: рабі, кажа, з імі, што хочаш, але я ўтрымацца не змог... Я таксама не змагла: перабрала грыбы, адварыла і падсмажыла. А затым мы ўпотаікі ад дзяцей, каб яны таксама не сталі прасіць, як злодзеі, з неапісальнай асалодай елі тыя грыбы, махнуўшы рукой на магчымую небяспеку...

З цягам часу і дзяцей перасталі ўвесь час трымаць «пад замком». Ну сапраўды, колькі можна не выпускаць іх на вуліцу? Дзень, тыдзень, месяц? Але ж не гады... Мы супакойвалі сябе тым, што невядома, што можа прынесці ім большую шкоду. І таму дзеткі ў пясочку, дзеткі на травіцы — гэты малюнак ужо нікога не шакіраваў, акрамя, можа, камандзіраваных у горад урачоў і іншых спецыялістаў — тады іх прыезджала да нас шмат, сённяшніх уладальнікаў пасведчанняў «ліквідата-раў аварыі» — кожны са сваімі прадуктамі і нават вадой

у тэрмасах, якія глядзелі на нас, хайнічан, як на закладнікаў лёсу.

Раён між тым жыў сваім звыклым жыццём. За выключэннем тых шасці гаспадарак, якія былі ліквідаваны ў першы ж год у сувязі з эвакуацыяй жыхароў. У астатніх усё гэтак жа сеялі, убіралі, даглядалі жывёлу. Пры зручным выпадку прыхоплівалі нешта і з тых, пакінутых калгасаў і саўгасаў. Я ўжо не кажу пра тэхніку, матэрыяльныя каштоўнасці — усе яны былі вывезены амаль адразу. Але было і тое, што за калючы дрот ездзілі нарыхтоўваць кармы. Было ў раёне ўрочышча Майдан, якое апынулася ў зоне адсялення. Шматгектарную плошчу яго займалі сеяныя травы. У 1987 годзе вымахалі яны ў пояс. Майдан падзялілі на ўчасткі паміж калгасамі і нарыхтоўвалі там сена. Пра мэтазгоднасць такога мерапрыемства ніхто не гаварыў, ва ўсялякім выпадку, услых. Наадварот, прадстаўлялі касавіцу геройствам. Затым туды ж, на Майдан, вазілі ўдзельнікаў таго «злёнага жніва» — ушаноўваць перадавікоў. Я была добра знаёма з адным з тых герояў — гэта мой былы аднавясковец Пятро Лагвіненка. На жаль, ужо нябожчык — яму толькі паспела пераваліць за 60, як за лічаныя дні чалавека «з'еў» рак лёгкіх. Ды і ўвогуле маіх аднавяскоўцаў ужо больш на тым, чым на гэтым свеце... Прычым адыходзяць, як правіла, тыя, каму б яшчэ жыць ды жыць. І ні ў кога заўчасная смерць не звязвалася з наступствамі аварыі...

Многа ў тыя гады будавалі — і ў саміх Хойніках, і па раёну. Жыллё ўзводзілі будаўнікі з усёй рэспублікі. Па маіх недакладных падліках, больш як 300 дамоў вырасла ў тыя паслячарнобыльскія гады ў вёсках раёна. Практычна на кожнай цэнтральнай сядзібе гаспадаркі з'явіліся новыя пасёлкі з адна-, двухкватэрных домікаў, часта ў тых самых вёсках, якія затым давялося адсяляць...

Час ад часу прыязджалі да нас брыгады мінскіх ці гомельскіх урачоў, якія праводзілі абследаванне пераважна дзяцей. Але складвалася ўражанне, што медыкаў больш турбуе збор інфармацыі, чым стан здароўя, бо ніякіх рэкамендацый мы ад іх не чулі. Дзеці ж хварэлі — быццам і не вельмі сур'ёзна, але доўга і цяжка. Здаралася, што звычайную прастуду немагчыма было вылечыць месяцамі, нішто яе не брала — ні медыкаменты, ні

сродкі народнай медыцыны. Дый лячыць не было каму: урачы як найбольш дасведчаныя людзі паспяшаліся з'ехаць адсюль яшчэ ў першыя дні пасля аварыі, а да нас прыезджалі камандзіраваныя лекары, якіх турбавала толькі адно: хутчэй бы адсюль вырвацца. Здаралася, што пабываўшы за тыдзень тры разы на прыёме, кожны раз трапляў да новага ўрача. Якое ўжо тут лячэнне!

Нечакана чарнобыльская аварыя спарадзіла яшчэ адну праблему, быццам бы не першачарговую, але на самай справе вельмі важную: выхавання. Памятаю распачнае пісьмо ў рэдакцыю раённай газеты аднаго з бацькоў, які прасіў параіць, як яму ў гэтых умовах выхоўваць дзяцей. «Раней, — пісаў ён, — я ведаў, што аснова любога выхавання — гэта праца, і дзеці былі разам са мной і ў полі, і ў лесе, і ў лузе. Цяпер на ўсім гэтым ляжыць забарона. І я не ведаю, як іх выхоўваць, як растлумачыць, што кветка, дрэва, вада ў ручаіне, уся прырода для нас цяпер — вораг». Сапраўды, на нашых дзяцей, вымушаных большую частку дня знаходзіцца ў памяшканні, хваравіта-бледных, балюча было глядзець. Яны нагадвалі бутоны кветак, якія сталі вянуць, не паспеўшы раскрыцца.

У пачатку 1989 года, амаль праз тры гады пасля аварыі, хваля галаснасці дакацілася зваротна і да красавіцкіх падзей 1986-га. І тая лухта, пад якой, нібы пад ледзяным панцырам, хаваліся звесткі пра маштабы аварыі і ўплыў яе наступстваў на людзей, затрашчала, як счарнелы веснавы лёд на быстрой рацэ. Многае тады адкрылася ўпершыню. Упершыню абнародавалі карты забруджанасці тэрыторый, і аказалася, што яны куды большыя, чым меркавалася і гаварылася. Упершыню надрукавалі статыстыку захворванняў, і высветлілася, што яна ў некалькі разоў большая, чым дааварыйная, гэтак жа, як і прыроджаная паталогія. Упершыню нашых дзяцей павезлі на абследаванне ў Рэспубліканскі навукова-даследчы інстытут радыяцыйнай медыцыны, і адтуль амаль ніхто, за рэдкім выключэннем, не вяртаўся з радаснай усмешкай: «Здаровы!» Думка аб пераездзе ў чыстую зону, як вірус, захапіла ўсіх: толькі і размоў было, хто куды выехаў ці збіраецца.

На гэтай агульнай хвалі пераезднай ліхаманкі пакінулі Хойнікі і мы, змянілі месца жыхарства на Астра-

век Гродзенскай вобласці. Неўзабаве сюды ж пераехалі, паматаўшыся па свеце, і бацькі.

Тут мы ўжо больш за дзесяць гадоў. Выраслі і паехалі вучыцца ў Мінск дзеці — для іх Астравец ужо стаў радзімай. З'явіліся і ў нас новыя сябры і суседзі, многія, дарэчы, таксама хайнічане — нас прыехала сюды больш за сто сямей. Цяпер, праўда, засталася менш — некаторыя не абвыкліся: вярнуліся назад ці падаліся шукаць шчасця ў іншае месца. Ёсць любімая работа, якая прыносіць маральнае задавальненне і павагу людзей. Ёсць дах над галавой. І галоўнае — тое, чаго мы былі пазбаўлены ў паслячарнобыльскіх Хойніках — аднасць з прыродай, магчымасць пайсці ў лес, набраць грыбоў, пахадзіць басанож па траве без страху. Якое гэта вялікае шчасце, можна зразумець толькі, страціўшы ўсё гэта.

І ўсё ж шчыміць балючай стрэмкай у сэрцы ўспамін аб Бацькаўшчыне, аб роднай зямлі. І нельга пазбавіцца думкі: за што, за чые і якія грахі нясуць пакаранне тысячы ні ў чым не вінаватых людзей, выгнаннікаў са сваёй радзімы?

Аляксей КРЫВАШЭІН

ЧОРНАЯ БЫЛЬ

Запіскі ваеннага контрразведчыка

Брастаўчанін Аляксей Захаравіч Крывашэін працяглы час служыў у чарнобыльскай зоне непасрэдна пасля аварыі на АЭС, узначальваючы там у званні палкоўніка органы контрразведкі. Зараз ён падрыхтаваў да друку кнігу ўспамінаў і роздуму «Чорная быль», у якой ярка, уражліва і дакладна апісвае падзеі тае пары. Прапануем увазе чытачоў шэраг фрагментаў з гэтага рукапісу.

Горад без жыхароў

У час правядзення дэактывацыі будынкаў у горадзе Прыпяці ўзнікла неабходнасць праверыць, як практычна рэалізуюцца пастаўленыя камандаваннем задачы. Разам з начальнікам аператыўнай групы генерал-лейтэнантам Ю. І. Дукам і начальнікам палітаддзела генерал-маёрам В. А. Гаршковым я выехаў у гэты горад.

Высокі плот з калючага дроту з вышкамі і сігналізацыяй аперазаў Прыпяць, узяў горад у замкнутае па знешнім перыметры кола. Уезд строга кантраляваўся.

Здалёку мы бачылі акуратныя шматпавярховыя будынкі, шырокія вуліцы і прасторныя скверы. Гэта быў сучасны горад з узорнай планіроўкай. Аднак калі ўехалі ў яго, нас сустрэлі пустыя вачніцы вокнаў, закрытыя фанернымі шчытамі вітрыны магазінаў.

Заходзілі мы і ў кватэры, дзверы якіх былі расчынены насцеж. Мэбля, калі яна заставалася, была паламана, рэчы раскіданы, разбіты кухонны посуд валяўся на падлозе. Халадзільнікаў, тэлевізараў, іншай бытавой тэхнікі ў кватэрах мы не знайшлі.

Калі наведалі завод радыёапаратуры «Юпітэр», то ўбачылі яго разрабаваным. У цэласці і захаванасці засталіся толькі пустыя карпусы. Аказваецца, у час эвакуацыі яго забылі здаць пад ахову, і фактычна завод з каштоўнейшым абсталяваннем апынуўся без гаспадара. А нячыстыя на руку дзялкі тут жа ўзяліся разрабоўваць найбольш дасканалую апаратуру і дэталі, якія ўтрымлівалі каштоўныя металы. Цягнулі ўсе каму не лягота — былыя працаўнікі завода, выпадковыя людзі, эксплуатацыйнікі, ваенныя нават супрацоўнікі міліцыі, якім было даручана ахоўваць мёртвы горад.

Аднойчы мы затрымалі двух такіх «вартавых парадку». У іх службовай машыне знайшлі тры мяшкі з радыёдэталямі, вырабленымі з высакародных металаў. Міліцыянеры і не адмаўлялі факт крадзяжу, заявіўшы, што іх, маўляў, усё роўна расцягнуць. На пытанне, навошта ўкралі радыёдэталі, прама адказалі: «Збіраліся піхнуць на кіеўскай радыёрынку».

...Горад без зыхароў, як вядома, памірае хутка. У Прыпяці панавала якаясьці гнятлівая цішыня, і калі мы ішлі па яго вуліцах, пастаянна здавалася, нібыта хтосьці крадзеца ўслед за намі. Міжволі азіраліся, але ззаду нікога не было. Потым мы зразумелі, што гэта рэха разносілася ад нашых крокаў амаль ці не на ўвесь квартал, а нам здавалася, што нехта высочвае нас.

«Рыжы лес»

Да чарнобыльскай трагедыі тут, на плошчы 60 гектараў, прымыкаючы да атамнай станцыі, узвышаліся стройныя, вечназялёныя сосны. У красавіку 86-га яны прынялі на сябе магутны ўдар ядзернай стыхіі і пад уздзеяннем моцнай радыяцыі набылі бураватае адценне, а потым і зусім загінулі. Ліквідатары ахрысцілі гэты масіў «рыжым лесам».

Пасля збудавання саркафага і ачысткі 3-га энергаблока гэты памерлы шматок прыроды стаў асноўнай крыніцай радыеактыўнага забруджвання навакольнага

асяроддзя і ўяўляў сур'ёзную небяспеку ў пажарных адносінах. Сумарная актыўнасць радыенуклідаў у «рыжым лесе» даходзіла да 45 тысяч кюры. Самы высокі ўзровень забруджанасці назіраўся на плошчы ў 20 гектараў.

Лес вырашана было пахаваць. Ваеннаабавязаныя, прызваныя з запасу, з дапамогай лесапавальных піл «ЛП-49» і няхітрых інструментаў, жартаўліва названых «Дружба-2» (два салдаты і двухручная піла), ва ўмовах павышанай радыяцыі з раніцы да ночы валілі смяротна небяспечны для здароўя лес. Следам інжынерна-сапёрная тэхніка і земснарады праводзілі абвалоўку і захаванне спілаваных дрэў. Ніхто з тых, хто выконваў гэтую работу, не скардзіўся на цяжкасці і складанасці, усе імкнуліся як мага хутчэй завяршыць нялёгкую справу. Аб'ём выкананай працы быў велізарны. Прышлося пакласці лес ад спелых дрэў да хмызняку на плошчы ў 90 гектараў, адсыпаць дамбы даўжынёю больш за 7,5 кіламетра, намыць грунт аб'ёмам амаль у 2 млн. кубічных метраў, а паваленае захаваць на бяспечную глыбіню.

Лес знік. Дарога на Прыпяць цяпер ужо не такая небяспечная, як раней. Але на гэтым шляху, недалёка ад саркафага, засталася адно дрэва — незвычайнага выгляду сасна, ствол якой па дзіўнай прыхамачі прыроды яшчэ да Чарнобыля ўтварыў штосьці накшталт трызубца ці крыжа.

Гэтая, пакінутая і цяпер ужо мёртвая сасна — зараз амаль ці не адзіная сведка таго, што тут адбывалася. Зараз яна акружана металічнай агароджай, вельмі падобнай на тыя, якія ўзводзяцца каля магіл спачыўшых.

Хлеб Чарнобыля

Неяк, выходзячы з будынка былога Чарнобыльскага райвыканкама, дзе тады размяшчаўся штаб, у вестыбюлі я ўбачыў бабульку гадоў васьмідзiesiąці, якая маліла дзяжурнага прапусціць яе да начальніка, а той тлумачыў, што не можа гэтага зрабіць, паколькі ў яе няма пропуску. Умяшаўшыся ў гэтую дыскусію, я прапанаваў жанчыне прысесці. Яна, стомленая, знямогла, ціхім голасам, як бы адчуваючы за сабою якуюсьці віну, паведаміла мне наступнае.

Калі здарылася бяды на АЭС, усіх жыхароў з іх маленькай вёсачкі вывезлі, і толькі яна адна засталася, не

паехала з усімі, схавалася на двары. Іх сяліба знаходзіцца недалёка ад Чарнобыля, а сюды яе прыгнаў голад. Першы час, распавядала жанчына, яна здавольвалася тым, што было ў хаце. Але калі запасы пачалі заканчвацца, прыйшлося браць з суседніх дамоў тое, што засталася ў іх пасля эвакуацыі. Па яе словах, сорамна было гэта рабіць, яна лічыла, што квапіцца на чужое, нібыта крадзе, але голад браў сваё. Ёй зноў даводзілася зазіраць у пакінутыя хаты...

Потым яна заплакала. Слёзы бездапаможнасці цяклі па яе бледным твары.

Убачыўшы вялікія зоркі на маіх пагонах, яна прыняла мяне за самага галоўнага начальніка і пачала прасіць: «Дапамажыце, усе забылі мяне, нікому зараз я не патрэбна. Многа не трэба, дайце толькі хоць трошкі хлеба, я ўжо забыла, як ён пахне».

Я пазваніў загадчыку афіцэрскай сталовай і паслаў туды свайго вадзіцеля Івана. Хвілін праз дваццаць, пакуль мы размаўлялі, ён прыехаў і прывёз не толькі хлеб, але і муку, масла, крупы, розныя кансервы, соль і запалкі. Добра, што ў нас праблем з гэтым не было. Усіх ліквідатараў харчавалі даволі-такі прыстойна.

Калі мы падышлі да машыны і тая жанчына ўбачыла ўсё прывезенае, ёй на момант стала дрэнна. Цяпер, як мы зразумелі, яе турбавала пытанне: як занесці ўсё гэта? Звяртаючыся да нас, яна ціха прамовіла: «Я вазьму толькі хлеб — тут многа, усяго не данясу». Калі ж даведалася, што яе завязуць дахаты на машыне, зноў заплакала.

Мы развіталіся. А ў мяне застаўся горкі цяжар нейкай віны перад гэтай жанчынай, хоць сам быў тут ні пры чым.

Трэці энергаблок

У выніку выбухаў і наступных выкідаў радыеактыўных рэчываў пры катастрофе на Чарнобыльскай АЭС найбольш высокія ўзроўні забруджвання (радыяцыі) утварыліся на чатырох пляцоўках даху трэцяга энергаблока, што прымыкаў непасрэдна да разбуранага чацвёртага. Іх агульная плошча складала 3168 кв. метраў. Да асноўнай ачысткі даху ад радыеактыўных асколкаў асабовы склад войск прыступіў у верасні і закончыў у снежні 1986 года. Усе работы вяліся практычна ўручную.

Разліковая працягласць адной змены на даху па часе была крайне абмежавана. Яна залежала ад таго, на якім участку даводзілася працаваць ліквідатарам, і вагалася ад дзвюх да васьмі хвілін. Але так выглядала толькі на паперы, а на практыцы ачыстка даху была зусім іншай, жахлівай і смяротна небяспечнай.

Каманда: «Наперад!» — і асабовы састаў узбіраўся на высачэзную махіну блока, таропка аглядаўся, бег да смяротнага асколка, падхопліваў яго лапатай, калі ён лёгка паддаваўся, і зноў бег, зараз ужо да латка, каб скінуць ношу ўніз. І так — прабежка за прабежкай.

Дах на трэцім, як і на іншых блоках, быў бітумны. Многія асколкі, у тым ліку і распаленыя, з вар'яцкай ад магутнага выбуху хуткасцю ўрэзаліся ў вязкую масу. Іх проста так не падчэпіш, трэба было гэтыя «метэарыты» адкалупваць, адбіваць, каб аддзяліць ад паверхневага слою. А час ішоў, апраменьванне доўжылася...

Нарэшце — доўгачаканая каманда: «Скончыць працу, хутчэй уніз!» Знямоглыя, у поце, з чырвонымі тварамі ліквідатары бягом імчаліся прэч з даху. Калі былі ўжо ўнізе, кідалі інструменты, паспешліва займалі свае месцы ў кузаве машыны і рухаліся па заражонай тэрыторыі назад у лагер.

Ніхто не адсочваў, колькі хвілін ішло ў іх на ўсё гэта. А вызначыць, якую дозу апраменьвання атрымаў кожны з працуючых, ніхто не мог, калі б нават захацеў гэта зрабіць. Ніякіх індывідуальных дазіметраў, з дапамогай якіх можна было б вымяраць дозу знешняга апраменьвання, не толькі тады, але і пазней ваеннаслужачым не выдавалі. Які асколак падняў той ці іншы салдат, з якім узроўнем радыяцыі, на якім участку даху быў — з 5-ю, 20-ю, 200-мі, а можа і з тысячай рэнтген? Ніхто не ведаў. Затое ў журнале ўліку доз апраменьвання ўсё выглядала пераканаўча і дакладна, а галоўнае — стваралася ілюзія ўяўнага поспеху. Нібыта нічога асаблівага і не адбылося, можна зноў, не сёння дык заўтра ці крыху пазней, накіроўваць іх на працу, цяпер не на дах, а ў іншае месца, таксама забруджанае, але не настолькі моцна, як папярэдняе, і ўсё ж небяспечнае.

Паводле даных штаба грамадзянскай абароны, з даху трэцяга энергаблока было скінута ў агульнай колькасці 209 тон радыеактыўных адыходаў. Да выканання

гэтых работ у розны час прыцягвалася больш за 3200 чалавек. Ліквідатары, у асноўным ваеннаабавязаныя, прызваныя з запасу, у якіх дома засталіся жонкі і дзеці, атрымалі крайне небяспечныя для жыцця дозы апраменьвання. Многіх з іх сёння няма ў жывых, іншыя востра пакутуюць ад захворванняў, прычынай якіх стаў Чарнобыль.

У снежны ачыстка даху трэцяга энергаблока была завершана, у Маскву адправіліся адпаведныя рэляцыі аб гэтым. А ў азнаменаванне гэтай падзеі ў нечай галаве, хутчэй за ўсё ў палітаддзелаўскай нарадзілася вар'яцкая ідэя, сутнасць якой заключалася ў наступным. За канчэнне работы вырашылі адзначыць падняццем чырвонага сцяга. Доўга меркавалі, у якім месцы, на якім збудаванні ўстанавіць яго і каму даверыць выкананне такога адказнага даручэння. Бачна, ініцыятары ідэі вырашылі паўтарыць (але не самі асабіста) падзвіг Кантары і Ягорава ў пераможным маі сорак пятага і атрымаць адпаведныя зоркі (а гэта ўжо сабе на грудзі). Выбар выпаў на старшых афіцэраў, а падняць сцяг вырашана было на самым высокім месцы, на 130-метровай вентыляцыйнай трубе. Бачна будзе ўсім, а галоўнае — здалёк. Па металічнай лесвіцы, метр за метрам, з чырвоным палотнішчам у руках афіцэры марудна ўзбіраліся на верхатуру. Цягнуліся такія доўгія і стамляючыя хвіліны. Фігуры вайскоўцаў здаваліся з зямлі ўжо зусім маленькімі. Назіральнікі, ваенныя і цывільныя, стаміліся чакаць, калі здзейсніцца ўстанаўленне сцяга. І вось нарэшце чырвонае палотнішча ўзвілося на вяршыні трубы. Праўда, з зямлі яно здавалася зусім маленькім, і цяжка было адрозніць, якога яно колеру. А тут, унізе, нечакана і не зусім дружна, але даволі гучна прагучала трохразовае: «Ура!». З радасці ўсе накіраваліся ў ствалоўку адзначыць завяршэнне ўзыходжання на неба, а тыя, хто падымаў сцяг, стомленыя, марудна спускаліся па металічных перакладзінках уніз. Канечне, яны не маглі не ўсведамляць таго, што атрымалі небяспечныя дозы апраменьвання і ім у будучым не патрэбны будуць ні хвалебныя прамовы, ні ордэны...

Уладзімір ПАШКЕВІЧ

ПАД ЗНАКАМ БЯДЫ

Здавалася б, час, што прайшоў з дня аварыі на ЧАЭС, павінен ужо вылечыць боль страт і сцерці вастрыню ўспрымання напаткаўшай бяды. Аднак жыццё паказала: немагчыма забыць і выкінуць з поля зроку праблемы, якія ўзніклі ў выніку катастрофы.

У параўнанні з 1986 годам у 4,2 раза ўзрасло захворванне дзяцей, у 3,4 раза — дарослага насельніцтва. Арганізуючы работу па ліквідацыі вынікаў катастрофы, мы звяраем свае дзеянні, перш за ўсё з Законам Рэспублікі Беларусь «Аб сацыяльнай абароне грамадзян, якія пацярпелі ад катастрофы на Чарнобыльскай АЭС», дэкрэтамі і ўказами Прэзідэнта па гэтым пытанні, праводзім комплексныя ахоўныя мерапрыемствы ў сельскай гаспадарцы, стараемся ўдасканалваць медыцынскае абслугоўванне і аздараўленне насельніцтва.

У рамках Праграмы па ліквідацыі наступстваў катастрофы Столінскаму раёну выдзяляюцца значныя сродкі на яе рэалізацыю. Самае галоўнае дасягненне — практычна адсутнічаюць выпадкі паступлення з гаспадарак на пераапрацоўчыя прадпрыемствы прадукцыі, што не адпавядае нарматывам. На 10 працэнтаў у параўнанні з 2001 годам зменшылася колькасць нестандартных проб малака, атрымліваемага ў прыватным сектары. Гэта вынік правядзення ў сельскай гаспадарцы розных ахоўных мерапрыемстваў. Напрыклад, інтэнсіўнае вапнаванне дазволіла зрушыць рэакцыю глебавага асярод-

дзя ў бок аптымальнай. Правапнавана 1000 га забруджаных зямель, унесена 6299 тон даламітавай мукі на суму 159,9 млн. рублёў. Дастаткова вялікі аб'ём работ выконваецца па ўнясенні мінеральных удабрэнняў, але планавыя пастаўкі не заўсёды рэалізуюцца. Фосфарных удабрэнняў дадатковай дозы ў мінулым годзе было атрымана толькі каля 50 працэнтаў, а калійных — 81. Да таго ж пастаўляліся яны нераўнамерна. На пачатку яравой сяўбы ў 2002 годзе выдзелена адно 17 працэнтаў калійных удабрэнняў і 25 — суперфасфату. А асноўных доз мінеральных удабрэнняў на забруджаныя землі не паступіла ніводнай тоны.

У раёне пакуль засталася нявырашанай да канца праблема прадастаўлення насельніцтву чыстай пашы і сенакосаў. У сувязі з гэтым запланавана перазалужэнне кармавых надзелаў для жывёлы ў прыватным сектары на плошчы 1094 гектара, для чаго патрабуецца 317,26 млн. рублёў. Аднак фінансаванне гэтых работ пачалося толькі ў канцы кастрычніка 2002 года.

Медыцынскія кадры раёна прымаюць усе магчымыя меры, каб зберагчы здароўе людзей. Асаблівая ўвага ўдзяляецца ранняй дыягностыцы захворванняў. За леташні год было абследавана 97,5 працэнта дзяцей і 98 — дарослага насельніцтва. У выніку дыспансерных аглядаў былі зарэгістраваны 63 773 захворванні, у тым ліку ўпершыню — 36 904. Практычна кожны трэці дарослы жыхар раёна з'яўляецца хранічна хворым. Сярод дзяцей хранічныя захворванні маюць 12,5 працэнта, а сярод падлеткаў — кожны пяты-шосты.

У раёне праведзена вялікая работа па ўмацаванні матэрыяльна-тэхнічнай базы аховы здароўя. За апошнія пяць год пабудаваны дзіцячы бальнічны корпус на 60 месцаў, дзве сельскія амбулаторыі. У столінскай паліклініцы адкрыты новыя аддзяленні: рэабілітацыі і эндарыннае. Набыта сучасная дыягнастычная апаратура.

Немалаважнае значэнне мае арганізацыя бясплатнага харчавання ў школах і дзіцячых дашкольных установах, якія знаходзяцца ў забруджаных зонах. Колькасць школьнікаў там перавышае 11 100 чалавек, дзяцей у дзіцячых садах — больш за 1700. Актыўна вядзецца работа па паляпшэнні стану харчблокаў, на гэтыя мэты выдаткавана больш за 600 тысяч рублёў.

Навучэнцы школ штогод папраўляюць здароўе за межамі раёна. За мінулы год у аздараўляльных устано-вах вобласці пабывала больш як 11 тысяч школьнікаў, каля 1000 навучэнцаў выязджала з гэтай мэтай у іншыя краіны.

Сярод фактараў, што ўздзейнічаюць на здароўе людзей, на другое месца пасля прадуктаў спажывання спецыялісты ставяць якасць пітной вады. Гэта праблема вырашана ў поўнай меры для горада Століна. У эксплуатацыю ўведзены новы водазабор, які забяспечвае горад вадой і адпавядае ўстаноўленым санітарным патрабаванням. На жаль, гэтага нельга сказаць аб сельскіх населеных пунктах. Даследаванні паказалі, што ў вёсцы санітарным нормам па бактэрыялагічных паказчыках не адпавядае вада ў 54,5 працэнта шахтавых калодзежаў. У некаторых з іх вада, у якой наяўнасць нітратаў перавышае ўстаноўленыя нормы ў 3-6 разоў. За кошт сродкаў на ліквідацыю вынікаў катастрофы на ЧАЭС вялося будаўніцтва другой чаргі водазабеспячэння ў вёсцы Гародная, уведзены ў эксплуатацыю першы пускавы комплекс сістэмы водазабеспячэння ў вёсцы Струга. Аднак з-за недахопу фінансавання будаўніцтва гэтых аб'ектаў вялося марудна.

У красавіку 2002 года ў раёне працавала парламенцкая група, якая ўважліва вывучыла наш практычны вопыт і нявырашаныя праблемы. Вялікі ўклад у справу аздараўлення насельніцтва ўнесла група французскіх вучоных, яна многае зрабіла па пытанні адаптацыі насельніцтва да ўмоў пражывання ў забруджаных зонах. На Століншчыне пабывала місія Арганізацыі Аб'яднаных Нацый, якая наведала найбольш пацярпелы населены пункт — вёску Ольманы. Таксама працавала група экспертаў па праекту праграмы «Супрацоўніцтва для рэабілітацыі» з удзелам французскіх экспертаў і прадстаўнікоў Камчарнобыля. Мэта гэтай праграмы — вывучыць сітуацыю і прыцягнуць інвестыцыі для вырашэння наяўных праблем.

Мінулы год аказаўся досыць складаным у плане фінансавання ўсіх галін эканомікі, што паўплывала на скарачэнне выплат грамадзянам дапамог і даплат, прадугледжаных артыкуламі 30, 33, 34 Закона Рэспублікі

Беларусь «Аб сацыяльнай абароне грамадзян, якія пацярпелі ад катастрофы на ЧАЭС». Дэкрэт № 16 ад 12 ліпеня 2002 г., які рэгулюе гэтае пытанне, успрыняты насельніцтвам далёка неадназначна. Была праведзена вялікая інфармацыйная і растлумачальная работа сярод насельніцтва з прычыны таго, што нязначныя для асобна ўзятай сям'і сродкі прынеслі ў агульнай колькасці раённу немалую карысць. Напрыклад, за кошт іх камунальная гаспадарка атрымала 6 адзінак спецтэхнікі на агульную суму 191,6 млн. рублёў, РТМО — лячэбна-дыягнастычнае абсталяванне на суму 183,2 млн. рублёў.

Чарнобыльская аварыя нанесла велізарны ўрон, для ліквідацыі якога няма гатовых мадэляў, як і шляхоў хуткай рэабілітацыі пацярпелых ад яе тэрыторый. Часам не хапае не толькі грашовых сродкаў, але і спецыяльных ведаў. Але работа ў гэтай сферы працягваецца.

Тамара КРУЧЭНКА

«БЕЗ РАДЗІМЫ — БЯСКРЫЛЫМІ БЫЦЬ»

Імя Івана Мележа добра вядома ўсяму славянскаму супольніцтву. Яго творы выдаваліся на рускай, украінскай, польскай, славацкай, балгарскай, сербскай і многіх іншых мовах народаў свету.

Ды Мележ быў і застаецца знітаваным непарыўнымі сувязямі з роднай зямлёй. Гэта асаблівая, генная прыналежнасць ёй. Гэта энергетыка існавання ўсяго мележаўскага роду. У гэтым яшчэ раз пераканалася, сустрэўшыся ў Хойніках з дзвюма цудоўнымі жанчынамі — дваюраднай сястрой пісьменніка Анастасіяй Трафімаўнай Вяргейчык і пляменніцай Ліліяй Уладзіміраўнай Мележ.

«Галіначка» роду

Медзякамі лісточкаў усыпалі ліпы дарогу да хаты Вяргейчыкаў, што па вуліцы «60 камсамольцаў-падпольшчыкаў». Цётка Насця сустрэла шчыра, гасцінна, нібы знаёмыя ўжо не адзін год. Мудрая жанчына, яна добра ведае ісціну: каб тварыць нешта вартае, трэба з галавой акунуцца ў абставіны, быт, нетаропка пагаманіць з людзьмі. І я спасцігала ў той вечар мележаўскія Курані і куранёўцаў, упраўляючыся разам з цёткай Насцяй па гаспадарцы, слухаючы яе маналогі-ўспаміны.

У Хойнікі Вяргейчыкі і сапраўды нібы перавезлі свой каранёўскі ўклад жыцця. І ўдзельнічаючы ў клопатах цёткі Насці, бачачы, як нялёгка ўжо ёй, 75-гадовай жанчыне, упраўляцца з вялікай гаспадаркай, я нібы чула Мележава апраўданне з рамана «Людзі на балоце»: «Людзі заўсёды чым-небудзь былі заняты ўранку і ўвечары, летам і зімою, у хаце, на двары, у полі, на балоце, у лесе...»

Анастасія Трафімаўна з маленства была вельмі прагавітай да ведаў. У дзесяты клас, як і будучы класік, хадзіла пешшу ў Хойнікі. «Папляту сабе лапцікі, пакуль дайду — парвуцца», — расказвае як пра самае звыклае.

У вайну Насця неаднойчы была пад кулямі, разыкавала жыццём. Цудам не трапіла жывой у вогнішча, калі карнікі палілі вёску.

— Мне і цяпер часта сніцца, як уцякаю ў лес з хворай сястрыцай Марыйкай на руках. Ды і сёння колькі войнаў, бунтарстваў розных на свеце. Глядзіш па тэлевізары і перажываеш: хаця б да нас не дайшло гэта ліха. Не дай Гасподзь!

Ад Анастасіі Трафімаўны я даведалася, што ў І. Мележа быў намер напісаць пра перажытае жыхарамі Алексіч. На жаль, гэта задума пісьменніка, як і шматлікія іншыя, засталася нерэалізаванай.

Насця скончыла педтэхнікум у Мазыры, паступіла ў інстытут педагагічны, але ж вучыцца не было за кім — вельмі хварэла маці.

— Іванчык (менавіта так называе сястра свайго брата — Т. К.) неаднаразова раіў працягваць вучобу. Я яму адказвала, што буду браць веды з прыроды, з жыцця, ад людзей. І ён гаварыў, што гэта навука добрая, але заўсёды шкадаваў, што я не пайшла далей, вышэй, — успамінае мая субсяседніца.

Фактычна Анастасія Трафімаўна стаяла ля вытокаў пасляваеннай Каранёўскай пачатковай школы. І будавала яе, і настаўнічала, і кіравала. Звыш 30 гадоў педагагічнага стажу на яе рахунку.

Аб чым толькі ні гаварылі мы з Анастасіяй Трафімаўнай у той вечар! Яна плакала па брату, па дарослым сыне, якога пахавала з мужам праз колькі год пасля выбуху на Чарнобыльскай атамнай станцыі. Расказвала пра ўнукаў, паказвала фота з сямейнага альбома. На адным са здымкаў — Іван Паўлавіч на вясковай

вуліцы стаіць ля «Волгі» і любуецца сваёй сястрой Насцяй, у якой у руках... гітара.

— Вы ігралі? — са здзіўленнем спыталася я, гледзячы на парэпаня ад сялянскай працы цётчыны пальцы. А гаспадыня на хвіліну знікла ў суседнім пакоі і зноў з'явілася ўжо з гітарай. А потым акорд за акордам стала настройваць інструмент. І заспявала. Ай ды цётка Насця!

— Як любіў Іванчык браць гэтую гітару ў рукі. Колькі мы з ім песень успаміналі ў час нашых сустрэч, — сказала з такой цеплынёй у голасе, быццам гэта было ўчора.

Мележ вельмі любіў гасцяваць у Вяргейчыкаў, ніколі не мінаў іх хату. Тут заўсёды панавалі шчырасць і дабрыня. Письменніка прыцягвалі яшчэ і характар самой сястры, яе асабістыя меркаванні пра падзеі жыцця. Вельмі назіральная, удумлівая, яна была ўвасабленнем «людей-чалавекаў» яго Палесся.

Незвычайная гэта жанчына, Анастасія Трафімаўна! Яна ж яшчэ і пчаларом слыла адметным, падсілкоўвала брата мядком. Пра гэта расказваў мне яе гаспадар — былы партызан Уладзімір Антонавіч, з якім у мінулым годзе мая гераіня спраўляла залатое вяселле. Пра брата жонкі ён сказаў: «Гэта наш, хойніцкі, Якуб Колас. Згадваецца, як ён запрасіў нас у госці з нагоды атрымання Ленінскай прэміі. Паказаў, як цяпер памятаю, залаты медаль за нумарам 112, пасведчанне, падпісанае Брэжневым і Касыгіным. Гаварылі пра наша сялянскае жыццё, як падымаецца наш калгас «Ленінскі шлях». А ў час яго ад'ездаў з Глінішча мы абавязкова спыняліся ля яго любімай сасны, што расце непадалёку ад хойніцкіх могілак. Тут, ён расказваў мне, любіў адпачыць, калі ішоў у школу ў райцэнтр».

Вяргейчыкі з асаблівым хваляваннем атрымлівалі лісты і паштоўкі ад Івана Паўлавіча, якія ён дасылаў ім. Цётка Насця захоўвае іх у Кнізе ўсіх часоў і народаў — Бібліі. Пасланні брата для яе такая ж святыня. Кожны вечар, кладучыся спаць, яна дастае іх і перачытвае, бы малітву за зямлю родную. «Іванчык мне як прысніцца — увесь дзень спрыяе», — падводзячы вынік нашай размовы, Анастасія Трафімаўна падала мне ліст і паштоўкі ад брата:

«Дарагія Насця і Валодзя! Я вельмі рады кожнай вестачцы ад вас, ад мілай сэрцу майму Каранёўкі. Цяпер,

пасля таго як усе пакінулі Глінішча, там самыя дарагія мае ўспаміны, у маёй Каранёўцы. Шкадную вельмі, што не ўдалося пабыць у гэтым годзе. Толькі што паглядзеў на яе з птушынага палёту, з вышыні шасці кіламетраў, калі пралятаў з поўдня ў Мінск. Бачыў добра ўсю, і маленькая была яна — уся на далоні памесціцца.

Толькі што я вярнуўся з Францыі, з Парыжа — многа пабачыў і ўтаміўся, цяпер адпачываю некалькі дзён. Потым трэба будзе ў Кіеў і Маскву. А тады як-небудзь і ў Каранёўку. Абдымаю вас усіх!

Ваш Іван»

«Дарагія каранёўцы! Са святам вас, з зімою і марозамі, з Новым годам! Будзьце ў новым годзе ўсе здаровыя, вясёлыя — няхай водзяцца ў вас пчолы, і гарэлка, і ўсё, што трэба на закуску! Паклон ад мяне Грышу і Ганне і ўсім каранёўцам. Не забудзьце пакланіцца каранёўскім грэблі і цагельні.

Іван.

P. S. За пасылку дзякуй. Толькі вельмі важкая аказалася. Ледзь дацягнулі дадому».

«Дарагія Валодзя і Насця! Навагодняе прывітанне вашай хаце, каранёўскай вуліцы, старым ігрушам, і малдым яблыням, і снегу ў полі, вам, дарагія мае чалавекі!..

Шчасця ўсім вам.

Ваш Іван».

«Звініць званочкам у душы маёй...»

Лілія Мележ, родная пляменніца пісьменніка, са студэнцкіх часін для мяне — увасабленне паляшучкі Ганны, галоўнай гераіні «Палескай хронікі», хаця знешне і не падобна да яе. Але такая ж увішняя, працавітая, вострая на слова.

Яна ніколі не фанабэрылася сваім радствам з пісьменнікам. Паступаць у БДУ імя Леніна прыехала ў Мінск, не сказаўшы ні слова дзядзьку. Дзеду і цётцы паведаміла, што да Івана Паўлавіча заедзе пасля таго, як здасць усе ўступныя экзамены.

Неяк яе, першакурсніцу, выклікаў дэкан факультэта: «Значыць так, студэнтка Мележ. Вучышся ты выдатна, нічога не скажу. Але ж чаму дзядзьку крыўдзіш — у госці не ідзеш? Тэлефанаваў мне Іван Паўлавіч. Так што заданне табе: каб сёння ж пайшла ў госці. Заўтра даложыш!»

Мы ўспаміналі з Ліляй гэтыя моманты студэнцтва ў яе хойніцкай кватэры.

— Ведаеш, па прыродзе сваёй Іван Паўлавіч быў чалавекам цяроплівым. Ніколі чужой увагі да сябе не прыкоўваў, хаця і вельмі пакутаваў ад хваробы нырак. Але яму не было спакою з-за шматлікіх людскіх зваротаў і званкоў: «Памажы тое, памажы гэта...» — яна як бы тлумачыла, чаму не хацела турбаваць свайго дзядзьку.

Лілія Мележ працуе мастацкім кіраўніком Хойніцкага гарадскога цэнтра культуры і спорту, спявае ў народным ансамблі «Спадчына». Неаднойчы мне даводзілася бачыць яе на сцэне ў нацыянальным уборы, чуць яе дзівосны голас, захапляцца ўменнем весці канцэрты. Гэтану яна нідзе не вучылася, гэта закладзена генетыкай мележаўскага роду.

Маці, Юлія Паўлаўна, у свой час спявала ў народным хоры Г. Цітовіча, была заснавальніцай хору ў Глінішчы. Лёс быў неміласэрны да яе. І Івана Паўлавіча гэта вельмі засмучала.

— Маму маю, як і ўсіх сваіх сясцёр, ён вельмі любіў і па-чалавечы шкадаваў. Яна расказвала: калі б ні зайшла да яго ў Мінску, адчувала імкненне затрымаць яе тут, даць іншы лёс. Не толькі як спявачцы, але і як жанчыне, — са слязамі ў вачах расказвае Ліля. — Перад самай смерцю спатрэбіліся нейкія дарагушчыя лекі. А першым адгукнуліся на наш кліч Іван Паўлавіч і яго сям'я: адправілі пашылку з тымі ўколамі і таблеткамі, дапоўнілі яе і прадуктамі, фруктамі. А пісьмы яго былі простымі, чалавечнымі. Гэта лісты чалавека, які любіў, якога любілі.

Ліля — апантаны народнай песняй, мастацкай самадзейнасцю чалавек. Мае цэлы стос грамат, падзячных пісьмаў, дыплом першай ступені як лаўрэат І Фестывалю народнага мастацтва «Беларусь — мая песня». А самая высокая адзнака яе асабістага ўкладу ў развіццё беларускай культуры — Ганаровы знак міністэрства.

— І дзед, і бабуля, і дзядзька Іван, і цёткі ўсе мае любілі і ўмелі спяваць. Відаць, гэта ад прыроды нашай. А ад каго ў Івана Паўлавіча пісьменніцкі талент, адчу-

ванне слова, веданне жыцця? Думаю, ад бацькі, Паўла Фёдаравіча. Дзед сярод вяскоўцаў заўсёды вызначаўся інтэлектам, інтэлігентнасцю. Расказаць ярчэй, вобразней і правільней, чым ён, пра нейкую падзею, з'яву ў Глінішчы ніхто не мог. Ведаеш, мне вельмі хочацца, каб нашы дзеці дастойна прадоўжылі мележаўскі род, — шчыра падзялілася Ліля самым заповітным.

Ды ўжо можна не сумнявацца ў гэтым! Сын — прыроджаны тэхнар, а Марына — гуманітарый. Мае журналісцкія задаткі — яшчэ школьніцай друкавалася ў дзіцячых рэспубліканскіх выданнях, атрымала атэстат з залатым медалём. Потым вучылася на філфаку БДУ, дыплом пісала про тое, што баліць: «Чарнобыль у паэзіі Міколы Мятліцкага». Скончыла магістратуру і «выдала» дысертацыю «Лірыка М. Мятліцкага». Завочна вучыцца ў філіяле Маскоўскага міжнароднага інстытута эканомікі і права. Паступіла і ў аспірантуру БДУ, дзе будзе працягваць сваё літаратурнае даследаванне «Чарнобыль у сучаснай беларускай паэзіі». Вось такі «атожылачак» мележаўскага роду.

— Калісьці Іван Паўлавіч казаў мне: «Вы, маладыя, аспірантуры паканчаеце і ў Мінску асядзеце, забудзеце Палессе», — успамінае Ліля. — Думаю, што ён быў бы вельмі задаволены тым, што я тут засталася, у Хойніках.

Свайму райцэнтру, перажыўшаму страшнейшую трагедыю адышоўшага тысячагоддзя, яна прысвяціла вершы. Мясцовы кампазітар Міхась Краўчанка напісаў да іх музыку. Гэта своеасаблівы гімн малой радзіме, даніна памяці Івану Паўлавічу Мележу:

*«Тут Хойнікшчына,
край мой непаўторны,
Зямля пазтаў,
певакоў, надзей...
Я тут з'явілася на свет
пад небам зорным
І не жадала б
болей жыць нідзе!
Над лесам устае
ружовы ранак,
І жаваранак ўецца
нада мной,
І чысты голас
мележаўскай Ганны
Звініць званочкам
у душы маёй...»*

Міхаіл ЦЯРЭНЦЬЕЎ

СЛЕД ЧОРНАГА ВЕТРУ

Святлана Скамарохава — звычайная беларуская дзяўчына. Абаяльнай паненцы з чыстым дзіцячым позірам 25 гадоў ад роду. Яна лічыць, што ў гэтым жыцці яшчэ вельмі мала паспела зрабіць. Аб тым, што шэсць гадоў назад яе сачыненне пра Чарнобыль было пераведзена на некалькі моў свету і яна атрымала прапанову стаць гераіняй тэлесерыялау Бі-бі-сі «Сто лёсаў планеты», гаворыць мімаходзь. Яно і зразумела: хіба аспіранты Інстытута літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук варта надаваць значэнне такім «выпадковым» сцям, як яна іх называе?

Героі нашага часу

З сачынення Святланы Скамарохавай: «Потым пачулі, што трэба ўжываць ёд. Але які і як, ніхто не ведаў. Зараз гэта немагчыма ўявіць, аднак у аптэцы маім бацькам параілі даваць мне ёд па чайнай лыжцы тры разы ў дзень».

У Святланы паспяхова біяграфія станоўчай дзяўчынкі. Адмоўнае ў чвэрцьвекавой лініі жыцця толькі адно — 1986 год і першы клас у гомельскай сярэдняй школе № 10, у якім Скамарохава, у адрозненне ад многіх сваіх аднакласнікаў, вучылася да апошняга званка.

Святлана да гэтага часу добра памятае, як мама са сваркай прасіла бацьку забраць яе са школы і вывезці

за мяжу Беларусі, як рабілі ўсе нармальныя бацькі. Але бацька быў вымушаны стаяць на сваім: «Ён тады быў партыйным работнікам. Пасля аварыі ім ясна казалі: калі дзеці перастануць хадзіць у школу, пазбавіцеся месца працы. Тады ж толкам ніхто не ведаў, што такое радыяцыя. У нашым класе літаральна некалькі чалавек». Наслухайшыся спецыялістаў аб паўраспадзе ёду і яго недахопе ў арганізме, бацькі паілі яе медыцынскім ёдам, на шчасце, разводзячы яго вадой. Іншым дзецям давалі чысты ёд, ад чаго тых «пачкамі» шпіталізавалі ў бальніцы з апёкамі гартані. Яна не вінаваціць бацьку: ён матаўся па 30-кіламетровай зоне і памёр у 50 год...

У Светы простыя думкі аб чарнобыльскай аварыі. Яе ўспаміны не з газет і тэлевізійных навін, а з дзіцячага жыцця. А там усё проста і ясна: не пускаюць на вуліцу, наглуха зачыняючы вокны; знайшлі змены ў яе крыві і возяць кожны тыдзень у бальніцу; настаўніца кінула клас перад апошняй чвэрцю і з'ехала; маці зноў у чорным, таму што ад раку памерла 35-гадовая сяброўка... Усё, што памятала, тое і напісала ў сачыненні на рэспубліканскі конкурс «Чарнобыль у маім лёсе», калі ў 10-м класе ім прапанавалі падумаць на «вольную тэму».

Адзін са ста лёсаў планеты

З сачынення Святланы Скамарохавай: «Божа мой, якое гэта цяжкае пакаранне кожны тыдзень ехаць у бальніцу! Якім болям адгукаліся мае сколатыя пальцы ў час урокаў музыкі».

Да гэтага часу Скамарохава, выдатніца, спартсменка, камсамолка, «шчоўкала» беларускую мову і літаратуру як семкі, з лёгкай рукі класнай кіраўніцы Людмілы Бранфілавай ужо тады перакладала дзіцячую англійскую паэзію і драматургію на беларускую мову. Конкурсы, выступленні — гэта калі ласка і колькі душы заўгодна. Так што калі ў класе аб'явілі аб перамозе Святланы ў рэспубліканскім конкурсе, яна не прачнулася знакамітай. Узнагародай за конкурс стала выданне беларускім сацыяльна-экалагічным саюзам «Чарнобыль» кнігі «След чорнага ветру», куды ўвайшлі больш як 100 лепшых дзіцячых работ. Хутка кніга была перакладзена на японскую, партугальскую, нямецкую і французскую

мовы. Сачыненні пайшлі гуляць па свеце. Калі «След...» выдалі на англійскай, у гомельскай кватэры Святланы, ужо студэнткі Беларускага лінгвістычнага ўніверсітэта, пачуўся званок. «Мама настолькі разгубілася, пачуўшы англійскую мову, што толькі магла выдыхнуць: «Уно момэнто» — і тут жа кінулася за мной», — смяецца Света. Як высветлілася, на провадзе была журналіст англійскага тэлеканала Бі-бі-сі Саніта Раджані, якая паведаміла, што кніга «След чорнага ветру» прачытана імі, сачыненне Святланы вельмі зацікавіла аўтараў праекта «Сто лёсаў планеты», які здымаўся напрыканцы ХХ стагоддзя і павінен быў паказаць лёсы людзей адыходзячага стагоддзя, іх радасць і боль. Паводле слоў Саніты, сачыненне Святланы лепш за ўсё прадставіць свету чарнобыльскую трагедыю, якую перажылі беларусы. Потым прыйшоў кантракт, потым былі запрошаны фатаграфіі.

— Серыял выйшаў. Аб гэтым расказалі мае сябры, якія жывуць у Англіі. Яны глядзелі яго некалькі разоў. Але, на жаль, з Бі-бі-сі мне яго так і не прыслалі, хаця я вельмі прасіла Саніту вылічыць кошт відэакасеты з ганарару за фатаграфіі. Шкада. Ведаю толькі, што ў ролі Светы Скамарохавай здымалася англійская дзяўчынка, якая расказвала аб Беларусі «мовай» майго сачынення.

«Я хачу адкрыць Беларусь»

З сачынення Святланы Скамарохавай: «Самоты з лішкам. Але так бы хацелася мець кроплю радасці мне і людзям маёй Беларусі!»

Я разумею, чаму Света з цяжкасцю ўспамінае падрабязнасці гэтай першай у яе жыцці «англійскай гісторыі». У яе столькі ўражанняў было потым! Напрыклад, адлічэнне круглай выдатніцы Інстытута замежных моў з пятага курса пасля таго, як яна... спазнілася на заняткі з Амерыкі.

У Штаты Святлана трапіла, як усе, — па студэнцкай праграме. Вось толькі Скамарохава са сваёй «англійскай-беларускай» ніяк не хацела працаваць афіцыйна-тэйкай ці прадаўцом марожанага. Выпадкова сярод яе знаёмых апынулася завуч адной з сярэдніх школ Маямі, якая запрасіла Свету папрацаваць на «прадлёнцы» ў 6—7—8-х класах. «Многае мяне там здзіўляла. Напрык-

лад, прастата вучэбнай праграмы. Але што мне вельмі падабалася — гэта ўнутраная гордасць дзяцей за тое, што яны амерыканцы». Зрэшты, нават не гэта прабудзіла ў яе гарачае жаданне адкрыць Беларусь усяму свету. Прычынай да патрыятычнага парыву стаў... латарэйны білет на 5 тысяч долараў.

— Неяк з маім калегам мы адправіліся добраахвотнікамі на сустрэчу мэра з бацькамі вучняў горада Маямі, — успамінае Святлана. — Уласна, нам патрэбна было толькі расставіць столікі, рассадзіць гасцей і раздаць латарэйныя білеты. Сярод прызоў быў чэк на 1 000 долараў для пакупак у адным з супермаркетаў, навагодні канцэрт амерыканскай зоркі і чатырохдзённае падарожжа па Карыбскім моры ў нумары «люкс» суперкласа. Адзін білет як сумленны чалавек я пакінула сабе. Але калі вядучы назваў нумары і я ўбачыла ў сябе ў талоне тыя ж самыя лічбы, то сваім вушам, канечне, не паверыла. Аказалася, я выйграла тую самую пездку па Карыбскім моры, кошт якой пад 5 тысяч долараў. Каб аб'явіць пераможцу, вядучы пацікавіўся, хто я і адкуль. Калі ён пачуў «Беларусь», то некалькі разоў перапытаў мяне, што гэта за дзяржава і дзе яна знаходзіцца. Мне раптам стала крыўдна: многія нават не ведаюць аб нашым існаванні...

Але з тым, каб адкрыць іншаземцам вочы на Беларусь, Святлане прыйшлося пачакаць. За двухмесячнае спазненне на заняткі рэктар лінгвістычнага ўніверсітэта ўнесла яе ў спісы на адлічэнне. Ні круглыя пяцёркі, ні ссылка на амерыканскую педагагічную практыку, ні шматлікія навуковыя публікацыі ў беларускіх, расійскіх, венгерскіх выданнях, ні нават асабістае заступніцтва міністра адукацыі не дапамаглі. Скамарохава пайшла выкладаць у мінскую гімназію, а праз год, вытрымаўшы «прафілактыку дысцыпліны», узнавілася на курс. Чырвоны дыплом зялёным святлом сігналаваў пра шлях у аспірантуру. Скамарохава выбрала Інстытут літаратуры НАН Беларусі, дзе выдатнай здачай уступных экзаменаў заслужыла сабе дадатковае трэцяе месца.

Калі вы думаеце, што дзяўчына, якая падцягвала амерыканскіх і мінскіх школьнікаў, зараз займаецца ў чыстай лінгвістыцы, памыляецца. Яе хвалюць праблемы і спецыфіка перакладу беларускай мастацкай

літаратуры на англійскую мову, чым зараз могуць пахваліцца адзінкі, і то ў далёкім Лондане. «Я сяджу і думаю: якімі нас уявяць іншаземцы, якія тут ніколі не былі, што яны падумаюць аб Беларусі, калі прачытаюць творы Янкі Купалы ці Уладзіміра Караткевіча на англійскай мове? Мне хочацца, каб яны адчулі самабытнасць нашых людзей, нацыянальны характар, непаўторнасць культуры»,— кажа яна. Света марыць выдаць анталогію беларускай прозы і паэзіі на англійскай мове: «Да нас прыезджае столькі замежных гасцей, мы дорым ім сувеніры, а чаму не падараваць зборнік на англійскай мове лепшых беларускіх пісьменнікаў і паэтаў, якія раскажуць аб Беларусі так, як ніхто іншы?»

У мяне ёсць дзіўнае прадчуванне, што ў яе ўсё атрымаецца. Пакуль яна марыць і працуе над сваім навуковым праектам, пачынаецца чарговая «англійская гісторыя» Святланы Скамарохавай. Яна пазнаёмілася з вядомай перакладчыцай Верай Рыч, якая вось ужо 40 гадоў запар перакладае беларускіх аўтараў на англійскую. Цікава, што яшчэ да першага пісьма Светы да яе Рыч ужо чула аб гэтай гомельскай дзяўчыне. Абсалютна выпадкова Вера Рыч пераклала тую самую кнігу дзіцячых сачыненняў «След чорнага ветру»...

Таццяна АХРЭМЧЫК

СОН ПРА МЁРТВУЮ ЗЯМЛЮ

Часам у рэальным жыцці раптам пачынае здавацца, што трапляеш у жахлівы, цяжкі сон. Наяве не бывае такой цішыні. Такого бязлюддзя і запусцення.

Пахаваная вёска

Не гэтак даўно вёска Вушакі Чэрыкаўскага раёна была ва ўсіх адносінах узорнай. 136 двароў, шмат дзетак і моладзі. Нават вуліцу маладзёжную ўзяліся будаваць. Затурбаваліся і аб новай школе для маленькіх вяскоўцаў — узвялі шыкоўны па сельскіх мерках жалезабетонны будынак. Адным словам, жылі вушакоўцы надзейна. І весела: быў свой ансамбль, аніводнае свята не абыходзілася без песень і гармоніка.

Усё скончылася ў адзін дзень. Пасля чарнобыльскай аварыі вёска патрапіла ў зону адчужэння і высялення. З чым параўнаць трагедыю людзей, вымушаных пакінуць родную, абжытую зямлю, у якую «ўраслі каранямі» сялянскія сем'і за многія-многія гады...

Вушакі, паводле жахлівага выказвання тых гадоў, «пахавалі» — закапалі ўсе вясковыя хаты ў зямлю, дзе суджана ім было з цягам часу згніць. Акрамя трох хат, жыхары якіх наадрэз адмовіліся пакідаць вёску. Ці здагваліся вяскоўцы-бунтаўшчыкі, на што асуджаюць ся-

бе, застаючыся ў «зоне адчужэння»? Хто ведае? У людзей зямлі асаблівае мысленне, і растлумачэнні спецыялістаў наконт нейкай радыяцыі для іх былі куды далейшыя, чым выгляд родных сцен, знаёмых да слёз сцежак і крыжоў продкаў на вясковых могілках. Памятаю, як хвалілася мне праз некалькі гадоў пасля чарнобыльскай катастрофы бабуля з вёскі ў Хойніцкім раёне: «А што радывацыя? У нас ад яе толькі буракі па ядры растуць, раней і на ўгнаеннях такіх не было! Можа, і мы з дзедкам здаравейшымі будзем, як тыя буракі — от жывем жа, не атруціліся да сёння гэтай радывацыяй...» Няма ўжо дзедка ў безаглядна аптымістычнай бабулі — памёр ад раку шчытападобнай залозы, не дажыўшы да шасцідзесяці. Ды і з трох вушакоўскіх бунтароў, што адмовіліся ад высялення, сёння жыве на свеце толькі адзін — Георгі Данілавіч Карніенка.

«Апошні з магікан»

Дзед Ягор жыў у Вушаках усё сваё жыццё. І лёс наканаваў яму стаць апошнім жыхаром гэтае вёскі.

Электрычнасці ў Вушаках няма — у зоне яна адключана. Пітную ваду дзед бярэ з крынічкі. Па пенсію ходзіць у суседнюю, не адселеную вёску за пяць кіламетраў. У яго свая лазенька, як і належыць у вёсцы. Усё б добра, каб не самота. У лютым памёр апошні дружбак па няшчасці, і дзед Ягор застаўся адзіным чалавекам у наваколлі. Нават у звычайнай, «здаровай» мясцовасці гэта сур'ёзнае выпрабаванне для псіхікі. А ў мёртвай зоне... Недарэмна гэтак радуецца дзед, калі ўбачыць якога-небудзь звера. Усё-такі жывое стварэнне! Адразу весялей робіцца на душы. А яшчэ любіць дзед глядзець у неба. «Супакойваюся», — кажа. Часта ходзіць на магілу маці. Дарэчы, былых вушакоўцаў хаваюць і цяпер на вясковых кладах. На Радаўніцу тут робіцца людна. Гэта адзіны дзень, калі ў зону дазваляюць прайсці без пропуску.

Нядаўна было ў Георгія Данілавіча сапраўднае свята. У рамках акцыі «Чарнобыльскі шлях — дарога жыцця» прыехалі ў Чэрыкаў артысты, спевакі, іншыя вядомы люд. З рук «песняра» Леаніда Барткевіча атрымаў дзед

Ягор падарунак: хлеб-соль ды пляшку гарэлкі. Выпіў чарку ў кампаніі зорак эстрады. Прыхапілі апошняга вушакоўца на вясёлы канцэрт, які адбыўся ў чэрыкаўскім ДOME культуры.

А потым вярнуўся ён дадому.

Ім усё роўна?

Перасяляцца ў больш бяспечнае і цывілізаванае жытло дзеду Ягору прапаноўваюць і зараз. Чаму ж не згаджаецца?

— Мне 69 гадоў. Ці не ўсё роўна, ад чаго паміраць, ад радыяцыі ці ад старасці? — задае дзед рытарычнае пытанне. — А ў горад пераехаць — там маёй пенсіі не хопіць і за кватэру заплаціць. На што жыць буду?

Што гэта — трагедыя запалоханасці, няўпэўненасці ў заўтрашнім дні простага старога чалавека, які наслухаўся аб тым, што вельмі ж нясоладка сёння пенсіянерам? Тады гора нам, калі старыя нашы рызкуюць лепш памерці, чым доўжыць залежнае і напаўгалоднае жыццё! Ці гэта пошук апраўдання свайго жыцця ў зоне, спроба паразумецца з самім сабой, што з'ехаць немагчыма... Ведаеце, жаданне шукае спосаб, а нежаданне — прычыну. Таксама трагедыя.

Выкіроўваць дзеда Ягора «на правільны шлях» няма каму.

— Ёсць у вас дзеці?

— Пакуль няма! — гучыць аптымістычна-гумарыстычны адказ.

Ды і жыццё «пад радыяцыяй» не выдае старому чымсьці вельмі ўжо ненармальным. Масква, маўляў, вінаватая, што кіравала адсяленнем. Каб не прымушалі народ, усе б засталіся.

Можа, і засталіся б. Толькі ў Чэрыкаўскім раёне ў населеных пунктах у зоне на сёння жыве 11 чалавек, пераважна старыя. Ім ужо ўсё роўна? Але выбачайце: ім ці нам? Заўсёды лягчэй супакоіць сваё сумленне, чым спрабаваць хоць збольшага разабрацца з неадназначнай праблемай.

Нейк падумалася: можа, прапанаваць бы таму ж дзеду не гарадскую кватэру, а хаціну ў суседняй вёсцы,

куды ходзіць ён па пенсію? Хай не ідэальна «чысты» раён, затое электрычнасць, людзі ўсё-такі. У зоне ж да радыяцыі дадаецца яшчэ адзін забойчы фактар — тое самае адчуванне смерці...

На мёртвай зямлі рэчы і неадушаўлёныя раней прадметы быццам ажываюць. Здаецца, што на выпадковага чалавека глядзяць яны вачыма пакінутага сабакі. Калодзеж, рэха якога яшчэ памятае гулкі ўсплеск вады і людскі гоман, быццам здзіўляецца, чаму цяпер з яго аніхто не прагне напіцца. Дакорліва і няўцямна пазіраюць пустыя вачніцы закінутай школы. Вінавата прыгорбілася заржавелая машына, якая шмат гадоў назад закопвала вушакоўскія хаты і — пакінутая тут. Няроўныя пустэчы на месцах былых дамоў нагадваюць магільныя груды. Калі ж уявіць сабе, што гэтыя родныя мясціны ты, як і дзед Ягор, памятаеш жывымі, шумнымі, вясёлымі...

Калі-небудзь тут усё адродзіцца. Але куды даўжэй, чым радыяцыя, застанецца на гэтай зямлі «выпраменьванне» людскога гора. Не ведаю, у чым сёння выратаванне ад гэтай агульнай бяды, агульнай віны перад мёртвымі землякамі. Па прыкладзе Георгія Данілавіча, глядзець у неба? Супакойвацца...

Алена БРАВА

НЯБАЧНАЯ ВАЙНА

«*Чарнобыль — тайна, якую нам яшчэ належыць разгадаць*».

*Святлана Алексіевіч,
«Чарнобыльская малітва».*

Хатынь, Скароднае...

З таго дня мінула 69 гадоў, а ўсё перажытае стаіць перад вачыма Кацярыны Іванаўны гэтак, быццам тое было ўчора: белы снег, барвовы ад крыві, пякельныя языкі полымя, што прагавіта ліжуць дах хаты, пах дыму і гарэлага чалавечага мяса.

— Сагналі нас, жыхароў вёскі Скароднае Ельскага раёна, у дзядзькаў (суседні) дом, — распавядае Кацярына Іванаўна. — У вокнах карнікі паставілі кулямёты. Людзей збівалі прыкладамі, сілком заганялі ў дом, хто супраціўляўся — расстрэльвалі. На маіх вачах загінулі маці, брат, маленькая сястрычка. Мы разам са старэйшай сястрой Аняй параненыя, але жывыя, аказаліся ў палаючай хаце. З вокнаў кулямёты палівалі свінцом тых, хто спрабаваў уратавацца. Людзі, што гарэлі жыўцом, працягвалі да мяне рукі: «Дачушка, памажы...» Потым немцы перайшлі ўчыняць забойствы мірных жыхароў на другую вуліцу, і мы з Аняй выбраліся з таго пекла. Вы-

жыў і наш дзядзька: «Дзеткі, я першым, а вы за мною». З усіх сіл пабеглі да лесу. Нас заўважылі фашысты — пачалі страляць. Дабеглі да лесу, закапаліся ў стог сена і праляжалі ў ім, галодныя, неапанутыя, скрываўленыя, двое сутак. Нарэшце, дзядзька, пабачыўшы, што небяспека мінула, павёў нас снежным полем у суседнюю вёску (фашысты спяляць яе пазней — пры адступленні). Добрая жанчына абмыла і перавязала нам з сястрой раны, у яе мы й засталіся жыць. А калі немцы адступалі, палячы вёскі, не шкадуючы нікога, мы ўцяклі ў непраходныя нетры. Тады толькі той і ацалеў, хто паспеў схаватца...

Неўзабаве вызвалілі Ельскі раён. Пачалі арганізоўваць дзіцячыя дамы. Кацю забралі ў Мазыр, Аню — у Нароўлю. Тады загад выйшаў: братаў і сясцёр не разлучаць. Дырэктар Нараўлянскага інтэрната прыехаў па дзяўчынку ў Мазыр і забраў у свой дзетдом. Там яна скончыла 7 класаў. Пайшла вучыцца на бухгалтара. Жыла на кватэры, пакуль не пазнаёмілася з Мікалаем...

Мікалай працаваў механікам у МТС. Многае ў іх было агульным: карціны пажараў і фашысцкія зверствы яшчэ стаялі ў вачах. Мікалаю хлапчуком давялося ратавацца ад немцаў: карнікі наляцелі на вёску якраз тады, калі ён пасвіў карову на лузе. Разам з іншымі кінуўся ў лес — за спінай гучалі стрэлы і брэх аўчарак. Чатыры ваенныя гады фактычна пражыў у лесе.

Але тады, у пасляваенныя цяжкія, ды поўныя аптымізму дзесяцігоддзі, ім, маладым, здавалася: усё самае страшнае мінула. Лёс ужо спагнаў з іх па «чорным спісе», і цяпер павінна доўжыцца і доўжыцца зусім іншае жыццё: светлае, радаснае, заможнае...

Аварыя

Каля дзвюх гадзін ночы 26 красавіка 1986 года начальніка аўтабазы № 22 Гомельскага аблаўтаўпраўлення Мікалая Лойку разбудзіў настойлівы тэлефонны званок.

Званілі са штаба грамадзянскай абароны Нароўлі: «Тэрмінова з'явіцца ў райвыканкам». Там Мікалай Кіры-

лавіч і пачуў навіну: здарылася аварыя на Чарнобыльскай атамнай станцыі. І атрымаў першае «баявое» заданне: падрыхтаваць 50 грузавых аўтамабіляў і 30 аўтобусаў для эвакуацыі людзей і жывёлы. Дзяжурны дыспетчар аўтабазы неадкладна падняў вадзіцеляў па трывозе, і да шасці раніцы машыны былі гатовы. Першы населены пункт, які належала эвакуіраваць, — Белая Сарока — знаходзіўся ў 12-кіламетровай зоне...

А ў самой Нароўлі ў гэты час працягвалася мірнае жыццё...

Кацярына Іванаўна:

— 26 красавіка мы садзілі бульбу. Надвор'е стаяла як па заказе: цёплае, сонечнае. Раптам пад'ехаў на сваёй аўтамашыне стрыечны брат Мікалая Павел з Прыпяці, працаваў на самой атамнай. У машыне — жонка і дзеці. «Што вы тут робіце? Атамная ўзарвалася!» Жонка плакала, а ўсхваляваны Павел расказваў аб тым, як, здаўшы змену напарніку ў дванаццаць гадзін, ён праз нейкі час пачуў страшнай сілы выбух; як бачылі зарыва над рэактарам; як на вуліцах Прыпяці салдаты палівалі асфальт чымсьці белым, і на роспыты сярдзіта кідалі: «Ідзі, дзядзька, у сваю хату. Гэта ідуць вучэнні...»

А тут і «чырвоны дзень календара» падаспеў — 1 Мая. Таня, васьмікласніца, проста з урокаў уляцела ў хату — і да мяне: «Мама, давай венік! Сказалі плошчу гарадскую да свята падмятаць!» Добра пастараліся тады школьнікі: усю плошчу ад пылу адчысцілі. Радыеактыўнага...

І на дэманстрацыю першамайскую начальства людзей вывела, як належыць: са сцягамі, лозунгамі. Яшчэ б! Па тэлевізары сам Гарбачоў запэўніў, што сітуацыя пад кантролем. І толькі калі наш сакратар райкома сказаў: «Неадкладна забірайце дзяцей дадому, зачыніце вокны і дзверы», — мы спалохаліся. Кучкі дэманстрантаў хуценька разбрыліся па хатах...

Восем дзён стаяла зарыва над чацвёртым блокам. Мікалай Кірылавіч дняваў і начаваў на рабоце. Эвакуацыя працягвалася...

Мікалай Кірылавіч:

— Прыязджаем у вёску. «Збірайцеся, людзі добрыя. Будзем вас эвакуіраваць». З 12-кіламетровай зоны ні-

чога не дазвалялася браць з сабой. Мой стрыечны брат Павел, што на АЭС працаваў, два дываны купіў, яшчэ павесіць не паспеў — усё давялося кінуць і ехаць, у чым былі. Нават жывёла не хацела ехаць. Каровы скакалі з машын, ногі ламалі. Вывозілі людзей у іншыя раёны, у самой Нароўлі пачалі будаваць дамы для перасяленцаў. Лічылася, што ў Нароўлі жыць бяспечна... Ніхто нічога толкам не ведаў. Калі, напрыклад, фашыст цябе кулямётнай чаргою з кустоў сячэ, гэта зразумела. Вось ён, вораг. А тут — дзе вораг? З кім змагацца? Атрымалі дазіметры. Стаў у сябе дома, у садзе, гэтую самую радыяцыю мераць. Зашкальвае. Здзіўляўся: Нароўля ж — 40 кіламетраў ад Чарнобыля! Ніхто з нас не ўяўляў сапраўдных маштабаў катастрофы. Заасфальтаваў дарожку ад ганка, строга загадаў дзецям толькі па ёй хадзіць...

Асфальтаваліся дарогі і па ўсім раёне, каб пыл радыеактыўны ў паветры не гуляў. У вёсках закрывалі калодзежы, рабілі водаправоды. Транспарт працаваў круглыя суткі. Пяць месяцаў мы жылі ў нечалавечай напрузе. Нарэшце, эвакуацыя з 30-кіламетровай зоны была скончана... Чаму тады не з'ехаў сам? Я быў начальнікам транспартнай службы раёна. Я быў камуністам... Я ведаў, што павінен выехаць апошнім...

Кацярына Іванаўна:

— Ой, як той чарнобыльскі вецер шугаў з Прыпяці на Нароўлю! Як дасталася Нароўлі той радыяцыі! Памятаю выпадак. Ехала калона вайскоўцаў, а наш дом — ля самой дарогі. Спыніліся. Бяжыць да мяне капітан: «Жанчына, як нам праехаць на Чарнобыль?» — «Ды вось, салдацікі, едзьце па гэтай дарозе». — «А гэта што ў вас за населены пункт?» — «Нароўля». — «Якая Нароўля? Нароўля даўно эвакуіравана! Глядзіце!» І карту мне паказвае, а там, сапраўды, тое месца, дзе Нароўля, чорным заштрыхавана. А ў нас — дзеці па вуліцы бегаюць, у садах вішні, яблыкі спеюць... Ох, і ўрадзілі тым летам сады! Проста галіны ламаліся! А Прыпяць! Якая там прыгажосць была — паўсюль кветкі, дамы атамшчыкаў як цацкі сталі. Ну проста — як перад бядой...

Мікалай Кірылавіч:

— Гэта такая вайна, такая вайна... Яна, радыяцыя, уваходзіць вось сюды (паказвае на сэрца) і забівае — не адразу, паволі. Цяпер шмат нашых нараўлянскіх памірае. Ад чаго чалавек гіне? Сам не ведае. Тады, памятаю, пакутаваў ад моцных боляў у галаве, ціск падымаўся, у горле пяршыла. Але чалавек такі ўжо: непасрэднай небяспекі быццам няма, ніхто ў цябе не страляе — і жывеш сабе далей. Прыехаў нейк да мяне начальнік Гомельскага аўтамабільнага ўпраўлення: «Пакажы зону, што загарадзілі». Ну, селі ў «Волгу», паехалі глядзець. Аб'ехалі «калючку», ажно да паста вайсковага, дзе тэхніку дэактывуюць, даехалі... Проста на дарозе грыбы растуць — аграмадныя... У мяне ў вушах звінец пачало ад высокай радыяцыі, кажу: «Паехалі адсюль». А ён смяецца — цікава яму... Цяпер у Мінску хварэе — інфаркт. Я захварэў у 1995-м годзе... Тады й падумалі пра эвакуацыю. Дзевяць гадоў у Нароўлі пражылі. Ордэн «Знак пашаны» ў мяне — за ўдзел у ліквідацыі...

Кацярына Іванаўна:

— Я яго ў лістападзе 95-га ў Барысаў прывезла. Зусім слабы быў, паўгода праляжаў у бальніцы. Жывем у кааператыўным доме. Тую кватэру, што ў Нароўлі, кінулі... Часта ўспамінаю свой гарод, сваю гаспадарку. Перад самай эвакуацыяй на ногі сталі, абзавяліся жывёнасцю. Было ў мяне 2 каровы, 2 парсюкі, 50 індыкоў, 30 трусой, качкі, куры... Усё за бясцэнак збыць давялося... А якія ружы цвілі пад акном! Глядзіце — абрыкос цвіце. Малюсенькім саджанцам яго прывезла, а ён ужо вунь, у вакно зазірае. Аб доме мне нагадвае...

Так, страшнай была вайна з фашыстамі. А гэтая вайна, нябачная — яна яшчэ страшнейшая...

ЗАМЕСТ ЭПІЛОГУ

У гады Вялікай Айчыннай вайны нямецкія фашысты знішчылі на беларускай зямлі 619 вёсак разам з жыхарамі. Пасля Чарнобыля краіна страціла 485 вёсак і пасёлкаў: 70 з іх ужо навечна пахаваны ў зямлі. У вайну

загінуў кожны чацвёрты беларус, сёння кожны пяты жы-
ве на забруджанай тэрыторыі. Гэта 2,1 млн. чалавек, з
іх — 700 тыс. дзяцей. Сярод фактараў дэмаграфічнага
згасання радыяцыя займае галоўнае месца. У Гомельс-
кай і Магілёўскай абласцях (якія найбольш пацярпелі ад
чарнобыльскай катастрофы) смяротнасць пераўзышла
нараджальнасць на 20 працэнтаў.

Як вынік пастаяннага ўдзеяння малых доз радыяцыі, з
кожным годам у краіне павялічваецца колькасць хворых на
ракавыя захворванні, з разумовай адсталасцю, нервова-
псіхічнымі расстройтвамі і генетычнымі мутацыямі...

Нябачная вайна на беларускай зямлі працягваецца.
Збіраць яе жажлівае мліва яшчэ трэба будзе ўсім нам,
дзецям і ўнукам...

Таццяна ЖДАН

«ВУЧЫСЯ ЖЫЦЬ БЕЗ МЯНЕ, ПАКУЛЬ Я ЖЫВЫ»

...**П**амятаю радасны вясенні дзень 1 Мая 1986 года. Мы з мужам і дачкой трох з паловай гадоў збіраліся на прагулку па святочным Мінску. Але не паспелі... Нечакана прыехала машына Ваеннай аўтаінспекцыі (ВАІ) Чырванасцяжнай Беларускай ваеннай акругі і тэрмінова забрала мужа Васіля Селівестравіча, у той час маладога, здоровага старшага лейтэнанта, які служыў інспектарам ВАІ БВА.

Праз 4 дні пасля выбуху на чацвёртым рэактары Чарнобыльскай АЭС па трывозе быў падняты полк грамадзянскай абароны БВА для «ліквідацыі», як гэта тады называлі, вынікаў «аварыі». У арганізацыі і ажыццяўленні маршу па маршруце Мінск — Бабруйск — Калінкавічы — Брагін былі задзейнічаны афіцэры аўтамабільнай службы БВА і 123-й ВАІ акругі. Спешна была створана аператыўная група з афіцэраў аўтаслужбы і ВАІ для забеспячэння аператыўнага графіку руху палка. У склад групы ўвайшлі старшы афіцэр аўтамабільнай службы падпалкоўнік Павел Нарыненка, начальнік ВАІ акругі маёр Аляксандр Касьяненка і старшы лейтэнант Васіль Ждан. Групе прыдалі таксама пяць аўтамабіляў ДАІ з інспектарамі.

У той жа дзень кіраўніцтва групы прыбыло ў вёску Піркі ў паўднёвай частцы Брагінскага раёна, амаль на самай мяжы з Украінай і менш чым за трыццаць кіламетраў ад разбуранага рэактара. Там група знаходзіла-

ся з 1 па 7 мая, выконваючы пастаўленыя задачы, у тым ліку і ў непасрэднай блізкасці ад рэактара. Карысталіся звычайным паўсядзённым бытам. Ніякіх сродкаў спецыяльнай радыяцыйнай аховы, дазіметраў, запасу чыстых прадуктаў і медыцынскіх прэпаратаў не было, як не было і медыцынскага кантролю за ўдзельнікамі групы. Больш таго, знаходжанне яе ў чарнобыльскай зоне ў гэтыя самыя першыя дні пасля катастрофы не аформілі дакументальна. Дакументаў, што афіцыйна пацвярджаюць гэты факт, не выдалі і пазней, хаця мой муж пасля вяртання з камандзіровак у зону трапіў у шпіталь з сімптомамі, падобнымі да тых, якія апісаны Святланай Алексіевіч у чарнобыльцаў, трапіўшых у маі 1986 года ў шостую маскоўскую бальніцу. Ды і сам Васіль моцна змяніўся за гэтыя лічаныя дні.

Калі на тэрыторыі 30-кіламетровай зоны была сканцэнтравана вялікая колькасць войск і тэхнікі, рашэннем камандавання БВА ад 15 мая была сфарміравана аператыўная група са зменным саставам праз кожны месяц. У склад першай аператыўнай групы ўвайшлі старшы афіцэр аўтамабільнай службы падпалкоўнік Васіль Смаглюк, 1945 года нараджэння (памёр у 45 год праз чатыры гады пасля катастрофы), падпалкоўнік Генадзь Азараў, 1942 года нараджэння (памёр некалькі год назад), падпалкоўнік Уладзімір Грышын, 1949 года нараджэння (зараз знаходзіцца ў цяжкім стане), падпалкоўнік Аляксандр Аляксандраў, 1942 года нараджэння, начальнік 123-й ВАІ акругі маёр Аляксандр Асцікалаў, 1952 года нараджэння, старшы інспектар старшы лейтэнант Васіль Ждан, 1955 года нараджэння (памёр у 45 год, у 15-ю гадавіну катастрофы).

Капітан Мікалай Клімовіч і падпалкоўнік Пётр Браславец займаліся камплектаваннем групы, а таксама асобнага ўзнаўляльнага батальёна.

Такім чынам, толькі праз 20 дзён пасля катастрофы быў наведзены пэўны парадак, з 15 мая пачалі выдаваць дакументы, якія пацвярджаюць удзел у работах у чарнобыльскай зоне. Тое, што было раней, як быццам бяследна знікла. Таму мой муж атрымаў дакументы аб знаходжанні ў зоне толькі з 15 мая. Гэта не дало магчымасці медыкам звязаць яго хуткую інваліднасць з уздзеяннем радыяцыі і адпаведна правільна вызначыць

памеры яго пенсіі, а пасля смерці — памеры дапамогі дачцэ. Памятаеце, як гэта сказана ў «Чарнобыльскай малітве» Святланы Алексіевіч: «Урачы апраўдваліся: «У нас інструкцыя. Падобныя выпадкі мы пакуль павінны адзначаць як агульныя захворванні. Вось праз дваццаць — трыццаць год, калі накопіцца банк чарнобыльскіх даных, пачнём звязваць хваробы з іанізуючай радыяцыяй». Але каму патрэбен будзе гэты банк даных праз трыццаць год, калі сапраўдных чарнобыльцаў ужо не застанеца, а іх дзеці стануць самастойнымі, не атрымаўшы ад дзяржавы ніякай дапамогі ці кампенсацыі за хваробы і смерць бацькоў?

...Ці маглі ў 1986 годзе ведаць, якая доля спасцігне тых, хто па першым патрабаванні пайшоў насустрач нябачнай, але смяротнай небяспецы? Хто ведаў, што змагацца прыйдзеца не толькі з ёй, ці не столькі з ёй, колькі з раўнадушшам і бюракратызмам чыноўнікаў ад медыцыны, сацыяльнай аховы і іншых?

Між тым у «чарнобыльцаў» былі непаўналетнія дзеці, жонкі, бацькі, якія мелі патрэбу, можа, не столькі ў дапамозе, колькі ў ласцы, радасці зносін, шчасці адчуваць локаць адзін аднаго. Не, ніхто не ўяўляў ні небяспечнасці радыяцыі, ні наступных бед і пакут.

Васіль! Мой каханы, дарагі, клапатлівы, надзейны сябар! Паехаў маладым 29-гадовым здаровым мужчынам. Не мог нават дапусціць тады, што будзе рабіцца з ім, якія фізічныя і маральныя пакуты выпадучь на яго долю...

Адразу ж пасля вяртання з другой камандзіроўкі ў чарнобыльскую зону муж трапіў у шпіталь, тэмпература 40, нічым не збіваецца. Дыягназ — няма «банка даных»...

Апрануць старое адзенне з-за рэзка павялічанай вагі ўжо было нельга. Далей — больш. Паступова арганізм усё больш даваў збоі: частыя галаўныя болі, павышаны артэрыяльны ціск, балелі ногі, лопаліся сасуды. Частыя скаргі на болі ў сэрцы, страўніку. Нечакана пачаў задыхацца. У апошні час да яго нельга было дакранацца — балела ўсё цела. Казаў, што адчувае, нібыта скура адзяляецца ад касцей.

Бясонніца па начах. Lekі прыносілі толькі часовую палёжку. Пераспрабавалі розныя народныя сродкі. Я,

маючы спецыяльнасць выкладчыка музыкі, стала хатняй медсястрой: навучылася рабіць уколы, масаж, заварваць зёлкі.

Мы трымаліся, змагаліся з хваробамі разам, стараліся не адчайвацца. Даражылі кожным днём, пражытым без болю. Памятаю яго словы:

— Як хочацца, Танечка, каб нічога не балела. Пахыць бы хоць нейкі час, каб адчуць сябе здаровым.

Цяжка і горка яму было ў 40 год адчуваць сябе хворым, не маючы магчымасці дапамагчы фізічна старым бацькам.

Аб адносінах Васіля да пажылых людзей хочацца сказаць асобна. Я заўсёды здзіўлялася, з якой павагай ён адносіўся да людзей старэйшага пакалення, дапамагаў безадмоўна ўсім, хто да яго звяртаўся, калі была такая неабходнасць. Яго любілі людзі, як і ён іх, у яго пастаянна было шырокае кола знаёмстваў. Усім сябрам, знаёмым, саслужыўцам, калегам па рабоце выказваю сваю велізарную ўдзячнасць за дапамогу, падтрымку, увагу і чуласць у цяжкія для мяне і маіх сваякоў часіны.

Васенька, Вася, Васілій, Васіль Селівестравіч!..

Званкі, сустрэчы, падарункі, рашэнне ўсемагчымых праблем. Жыццё ў ім віравала крыніцай, ён быў вельмі энергічным, усебакова прыгожым чалавекам. Вучыўся ў Пінскім гідрамеліярацыйным тэхнікуме, скончыў Інстытут механізацыі сельскай гаспадаркі, служыў у арміі, потым было Чэлябінскае вышэйшае ваеннае аўтамабільнае каманднае вучылішча, служба ў ВАІ БВА, будаўнічым упраўленні акругі. Імклівае прасоўванне ад салдата да падпалкоўніка на працягу 20 год. Пастаянныя камандзіроўкі: не паспелі згуляць вяселле ў красавіку, як у маі яго адправілі на шэсць месяцаў на цаліну. У час службы ў ВАІ — двойчы Чарнобыль, частыя расследаванні дарожна-транспартных здарэнняў, рэгулярнае суправаджэнне камандавання ў розных паездках. Здарылася землятрасенне ў Арменіі — ён у Спітаку...

Мы былі шчаслівыя, калі збіраліся ўсе разам. Як наш Вася стараўся для нас! Паказваў прыгожыя месцы ў Беларусі, якую аб'ездзіў уздоўж і ўпоперак. Вельмі многа расказваў аб тым, што бачыў, ведаў, дзе бываў. Як хочацца пачуць яго песні. Іх ён мог дапазна спяваць з маім бацькам Рыгорам Ігнатавічам, партызанам,

інвалідам, ветэранам Вялікай Айчыннай вайны, які ў 16 гадоў пайшоў ваяваць з нямецкімі захопнікамі. Калі б можна было штосьці паправіць, вярнуць жыццё, здароўе! Як многа Вася яшчэ зрабіў бы карыснага для людзей. Мне ў царкве казалі, што той, хто не жыў для сябе, а для іншых, заслужыў перад Госпадам Богам царства нябеснае. Мабыць, так і ёсць.

Я вельмі рада, што мой муж быў менавіта такім чалавекам: разумным, добрым, абавязковым, чулым, любіў пажартаваць і павесяліцца з сябрамі.

Колькі добрых слоў было сказана аб ім пры жыцці, а яшчэ больш — пасля смерці. Немагчыма паверыць, што яго ўжо няма. Плакалі мужчыны, мужныя, моцныя хлопцы, колькі людзей, колькі кветак, але няма слоў суцяшэння для братаў і бацькоў, працаўнікоў з вялікай літары.

Маці, Ангеліна Ждан, 42 гады адпрацавала даяркай у калгасе, бацька, Селівестр Ждан, 43 гады працаваў сталяром на заводзе «Пінскдрэў», інвалід Вялікай Айчыннай вайны, ён усё жыццё пражыў з асколкам у грудзях. Яны выгадавалі трох сыноў. Старэйшы Мікалай — ветэрынарны ўрач, сярэдні Аляксандр — фельчар «хуткай дапамогі» ў Лунінцы; Вася да яго заўсёды звяртаўся па парады ў адносінах лячэння.

Мая маці Марыя Нікановіч — таксама 42 гады лячыла людзей, была загадчыцай здраўпункта аўтабазы № 11 Слоніма. Для ўсіх Вася быў любімым сынам, братам, надзеяй і апорай. І любімым бацькам для дачкі Кацярыны, ад якой быў у захапленні.

Памятаю, Васіль казаў:

— Таццяначка, я хутка памру. Вучыся жыць без мяне, пакуль я жывы.

І вучыў! Вучыў усяму: якім ключом адчыняць гараж, дзе ляжаць розныя інструменты, як лепш кіраваць машынай у цяжкіх дарожных умовах.

А вадзіцелем ён быў высакакласным, ні разу не павываў у аварыі, любіў машыну, дарогу і хуткую язду. Калі атрымлівалася, мы з дачкой пастаянна знаходзіліся побач. Ён вучыў нас жыць у пастаянна зменлівым цяжкім свеце. Гэта ён успрымаў як нешта маркотнае, непазбежнае, што ўсё мацней праяўлялася ў паўсядзённым жыцці, але асабліва заўважалася ў сям'і. Смерць хадзіла побач, ішла за ім па пятах, і ён гэта ра-

зумеў. Як балюча ўсё ўспамінаць, але нічога нельга было зрабіць.

А магчыма, можна было б?

Калі б мелі права медыцынскія работнікі ставіць правільныя дыягназы захворванняў, звязаных са знаходжаннем у чарнобыльскай зоне, калі б своечасова былі праведзены неабходныя абследаванні, дадзены неабходныя кансультацыі, прызначана адпаведнае лячэнне не толькі яму, але і членам сям'і. Калі б не «перазасакрэцілі» першыя мерапрыемствы майскіх дзён 1986 года. Калі б не адносіліся зняважліва да «малых доз радыяцыі», якія, як аказалася, не менш небяспечныя, чым вялікія. А першыя камандзіраваныя ў чарнобыльскую зону атрымалі багата і тых, і іншых доз, прытым ад самага вялікага набору радыенуклідаў.

Вася часта звяртаўся ў Цэнтральную ваенную паліклініку, неаднойчы лячыўся ў ваенным шпіталі. Дзякуй усяму медыцынскаму персаналу, які прадоўжыў мужу жыццё. Дзякуючы гэтаму ён паспеў дажыць да паўналецця дачкі. А да выпускнога вечара не хапіла... двух месяцаў. Але як хацелася яму ўбачыць дачку выпускніцай каледжа мастацтваў!

Велізарнае значэнне ў нашым жыцці мела знаёмства з італьянцамі з Карынальда, зараз нашымі цудоўнымі сябрамі Джуліянаю і Лукой Бучы. Мы іх называем другімі мамай і татам.

З 12-гадовага ўзросту нашу дачку Кацярыну запрашалі два разы ў год на аздараўленне ў Італію пры саздзейнічанні арганізацыі «Незалежная дапамога дзецям». Людзі, якія зусім нічога не ведалі аб нашай сям'і і толькі нямногае пра Беларусь, узялі ўсе расходы на сябе, клапацяцца і дапамагаюць нашым дзецям. Нізкі паклон вам, прыўкрасныя, добрыя, мілыя Джуліяна і Лука. Дзякуючы вам Каця атрымала магчымасць паправіць сваё здароўе, пазнаць вашу краіну, навучылася свабодна размаўляць на італьянскай мове.

Дачка цудоўна справілася з абавязкамі перакладчыка, калі ў 1996 годзе мы змаглі запрасіць дарагіх нам Луку і Джуліяну ў Мінск, паказвалі ім нашу сталіцу з усімі яе славутасцямі. Пабывалі ў старажытным Полацку і яго цікавейшых музеях, слухалі арганную музыку ў Сафійскім саборы, пакланіліся мошчам прападобнай

Еўфрасінні Полацкай, любаваліся жамчужынай Лепельшчыны — возерам Бобрыца. Не маглі не паказаць нашым гасцям Брэсцкую крэпасць, Белавежскую пушчу, славу тасці Нясвіжа, майго роднага Слоніма.

Праездам з Брэста заехалі да маіх бацькоў. Тады быў яшчэ жывы мой бацька. Але Чарнобыль сваімі «малымі дозамі» дабраўся і да іх пасёлка. Да Чарнобыля бацька амаль нічым не хварэў, а памёр ад рака лімфасістэмы (у пасёлку памерлі ўжо ўсе мужчыны старэй за пяцьдзесят год).

Асаблівае ўражанне на нашых гасцей зрабіла бязмоўная Хатынь з яе самотным званам.

Пакідаючы Беларусь, сям'я Бучы сардэчна запрасіла нас да сябе ў госці ў Італію. Збылася мая мара ўбачыць гэты музей пад адкрытым небам. А Італія і з'яўляецца менавіта такім музеем. Фларэнцыя, Венецыя, Рым — гэта асобная тэма. Колькі ўражанняў, самых яркіх у маім жыцці. Ніколі, працуючы ў школе 25 гадоў, маючы вышэйшую адукацыю і вышэйшую катэгорыю, я не змагла б дазволіць сабе такую паездку па фінансавых меркаваннях. Дзякую італьянскім сябрам, якія далі мне гэтую магчымасць. З'ездзіла за сябе і за мужа, які не змог гэтага зрабіць па стану здароўя.

11 красавіка мы адзначылі 20-годдзе нашага сумеснага жыцця, а 29 красавіка Вася пайшоў назаўсёды. Няма ўжо яго калег па чарнобыльскай зоне Генадзя Азарава, Васіля Смаглюка... Хворыя і іншыя, асабліва цяжка Уладзімір Грышын. Вечная ўдзячнасць і незабыўная памяць вам, дастойныя афіцэры, сапраўдныя мужчыны.

Я, страціўшая дарагога мне чалавека, звяртаюся да тых, хто застаўся жывы, але хварэе і пакутуе: не маўчыце аб сваіх пакутах, не саромцеся яшчэ і яшчэ напамінаць пра сябе. Не прасіце, а патрабуйце тое, што належыць вам па былых саюзных і беларускіх законах. Расплюшчце вочы людзям, якія робяць выгляд, быццам ужо няма праблем, ад якіх залежыць ваша здароўе. Давайце гаварыць на ўвесь голас аб тым, што неабходна праграма адраўнення ўсяго насельніцтва Беларусі, а не толькі «ліквідацыя» асобных вёсак і аб'ектаў, «рэабілітацыя» некаторых участкаў зямлі для вырошчвання на іх сумніцельнай па чыстаце прадукцыі. Бо нельга «ліквідаваць» такое паняцце, як страта людзьмі сваёй

Радзімы, здароўя і блізкіх. Неабходна не згортаць чарнобыльскія праграмы, а рабіць іх больш канкрэтнымі, эфектыўнымі па дыягностыцы і лячэнні. Калі мы не будзем аб тым думаць, гаварыць, пісаць, ніхто за нас гэтага не зробіць.

Людзі! Азірніцеся вакол: колькі смярцей, гора, слёз. То давайце ўсе разам штосьці рабіць у імя нашых дзяцей, нашага будучага, нашай роднай зямлі!

* * *

Толькі скончыла пісаць аб сваёй бядзе, як пачуўся тэлефонны званок:

— Чао, Таццяна! Усё ў вас у парадку? Дзе Каця?

І далей па-італьянску. Таму, перадаўшы трубку Каці, услухоўвалася ў інтанацыю доўгай і захапляючай размовы. Нашы сябры перадалі вялікае прывітанне мне.

У далёкай Італіі ведаюць і помняць аб нашых бедах. А ў нас?

Георгій ЧЫГІР

АСТРАВЫ НАДЗЕІ НАШАЙ...

Пішу гэтую нататку за колькі дзён да пасяджэння прэзідыума Беларускага дзіцячага фонду. Звычайна на схіле года актывісты фонду збіраюцца ў кабінце свайго прэзідэнта, каб павесці шчырую, а разам з тым і прынцыповую гаворку пра тое, што ж зроблена сіламі фонду дзеля абароны правоў і інтарэсаў дзяцей-сірот, дзяцей пад апекай, маленькіх чарнобыльцаў, якія пакутуюць на розныя хваробы. Аздараўленне дзяцей — толькі адна з мноства праграм, якія каторы ўжо год рэалізуе Беларускі дзіцячы фонд і яго нязменны прэзідэнт Уладзімір Ліпскі. Гэтая праграма-акцыя, скіраваная на аздараўленне маленькіх нашых суграмадзян, дзейнічае воль ужо... Із гадоў. Звыш 15 тысяч дзяцей-сірот, а таксама дзяцей, якіх закранула чарнобыльская катастрофа, змаглі дзякуючы старанням многіх і многіх актывістаў з дзіцячага фонду паправіць сваё здароўе за межамі нашай краіны. Але што гэтая лічба ў параўнанні з тымі, якія, што называецца, крычма крычаць... У Беларусі сёння 2 млн. 50 тыс. дзяцей. І амаль усе яны патрабуюць лячэння і аздараўлення. Сярод іх дзяцей, што ўсё яшчэ жывуць на забруджаных тэрыторыях, — 437 тысяч. У адной толькі Гомельскай вобласці, у вёсках з забруджаннем 15–40 Кі/км² патрабуецца неадкладнае і пастаяннае аздараўленне звыш 7 тыс. дзяцей.

Фактычна ж усімі формамі аздараўлення і лячэння на Беларусі штогод ахоплена не больш як 300–400 тысяч падлеткаў...

З наступленнем лета аздараўленне дзяцей і ўвогуле становіцца ледзь не галаўным болем для бацькоў, настаўнікаў, адміністрацый і выхавальнікаў дзіцячых дамоў ды розных іншых сірочых устаноў. Яно і зразумела, курорты Балтыі, Крыма, Каўказа ўжо даўно недаступныя, а сваіх, беларускіх, мы маем толькі 27,7 санаторнага ложка на 10 тысяч дзяцей. У сем'і Італіі, Аўстрыі, Германіі і іншых краін трапляюць толькі «шчасліўчыкі». Дзе ля справядлівасці адзначым, што з пачатку 90-х гадоў у гэтых краінах аздаравіліся сотні тысяч хлопчыкаў і дзяўчынак. І цяпер штогод у Еўропу выпраўляюцца аўтобусы з найбольш аслабленымі дзецьмі, сіротамі, хворымі. Аднак становіцца зразумелым, што ўсіх нашых дзяцей Захад не сагрэе ласкай, не накорміць і не вылечыць. З кожным годам паток аўтобусаў прыкметна памяншаецца. Большасць дзяцей, у тым ліку сіроты, дзеці пад апекай, дзеці, што пацярпелі ад аварыі на ЧАЭС, застаюцца не ахопленымі ніякімі формамі аздараўлення. А гэта ж — будучыня нацыі, будучыня нашай дзяржавы. Выходзіць, настаў час больш поўна выкарыстоўваць уласныя магчымасці...

Вопыт падобнай работы (аздараўленне непасрэдна на Беларусі) у Дзіцячага фонду ёсць. Ён напрацаваны яшчэ ў 1994–1995 гадах, калі за кошт замежных спонсараў прайшлі рэабілітацыю 1336 дзяцей у дзіцячым санаторыі «Случ». І не толькі гэты прыклад сведчыць пра тое, што праблему можна і неабходна вырашаць на месцы, а не разлічваць на добрых еўрапейцаў. Да прыкладу, стала ж нормай праводзіць штогадовы творча-аздараўленчы семінар «Юныя дараванні», на які з'язджаюцца адароныя талентамі дзеці-сіроты, інваліды. Ці, скажам, вось ужо на працягу 10 гадоў у аздараўленчым цэнтры «Зубраня» праводзіцца спецыялізаваная змена «Вясёлка надзеі» для анкалагічна хворых дзяцей. За гэты час там, на Нарачы, адпачыла звыш 900 хворых падлеткаў.

Усё гэта, вядома, можна толькі вітаць. Але, як кажа прэзідэнт фонду Уладзімір Ліпскі, пры адной умове: вопыт павінен пашырацца і набываць масавы, усенародны размах. І на самай справе на сённяшні дзень у аздараўленні маюць патрэбу (гэта сцвярджаюць і медыкі) толькі пацярпелыя ад аварыі на ЧАЭС амаль 400 тысяч

дзяцей. А рэальна з гэтай колькасці могуць паправіць здароўе ўсяго 100 тысяч падлеткаў. Прычым як за мяжою, так і ў нашай краіне. А як быць астатнім?.. Не забывайма ж і пра тыя сотні тысяч хлопчыкаў і дзяўчынак, якія і без Чарнобыля абдзелены лёсам. Гэта сіроты, інваліды, дзеці з сацыяльна неабароненых, няпоўных і шматдзетных сем'яў...

Улетку 2001 года Дзіцячы фонд сумесна з Міністэрствам адукацыі і «Народнай газетай» распачаў новую акцыю «Падорым сонейка дзятве». Сутнасць акцыі заключалася ў тым, каб сумеснымі намаганнямі адшукаць беларускія сем'і, якія б маглі ўзяць на адпачынак да сябе (падчас канікул) дзяцей-сірот са школ-інтэрнатаў і дзіцячых дамоў, дзяцей, якія знаходзяцца пад апекай, пацярпелых ад Чарнобыля. Была праведзена каласальная падрыхтоўчая і арганізацыйная работа як з боку актывістаў фонду, так і з боку работнікаў адукацыі на месцах — у раёнах і абласцях. Зразумела, разлічваць на масавы характар пачынання не прыходзілася. Прычына даволі прازیтная: цяперашняе фінансавае становішча сярэднестатыстычнай беларускай сям'і такое, што, як кажуць, не да гэтай самай дабрачыннасці. І ўсё ж была надзея... І яна спраўдзілася. У 2000 годзе 4122 выхаванцы школ-інтэрнатаў і дзіцячых дамоў правялі канікулы ў сем'ях, а ў 2001 годзе — 4138. У 2003 годзе лічба наблізілася амаль да чатырох з паловаю тысяч... Больш таго, летам 2001 года Беларускае дзіцячы фонд рэалізаваў новую і арыгінальную ідэю ў рамках акцыі «Падорым сонейка дзятве», пашырыўшы мэты праводзімага ў рэспубліцы аздараўлення. Фонд пасадзейнічаў (проста арганізаваў) аздараўленню ў сем'ях не толькі дзяцей-сірот, але і дзяцей з сацыяльна неабароненых, няпоўных і шматдзетных сямей. Для рэалізацыі гэтай ініцыятывы да супрацоўніцтва былі падахвочаны два раёны рэспублікі — Калінкавіцкі Гомельскай вобласці і Мядзельскі Мінскай... У ходзе сустрэч кіраўнікоў двух раёнаў было дасягнута пагадненне аб парадку аздараўлення дзяцей. У выніку 35 дзетак з Калінкавіч (а гэта даволі забруджаная радыенуклідамі тэрыторыя) правялі 20 дзён у нарачанскіх сем'ях. Натуральна, на Мядзельшчыну прыехалі дзеці з тых сямей, дастатак якіх не дазваляў разлічваць на нейкія іншыя варыянты аздараўлення.

І гарачым летам 2003 года 29 дзяцей з Калінкавіцкага раёна адпачывалі ў 21 сям'і на Мядзельшчыне. Што цікава, палова гэтых сямей брала дзяцей паўторна.

Вопыт правядзення акцыі несумненна засведчыў пэўную перавагу аздараўлення дзяцей тут, на радзіме. Па-першае, паколькі сем'і былі падабраны раней і адпаведна падрыхтаваны да прыёму дзяцей, то і перыяд псіхалагічнай адаптацыі праходзіў лёгка і быў зусім кароткім па часе. Па-другое, адсутнічаў моўны бар'ер, а разам з ім (чаго не скажаш пра аздараўленне за мяжою) поўнасцю адсутнічалі непаразуменні паміж дарослымі і дзецьмі. І ўвогуле звыклыя кліматычныя ўмовы, знаёмы быт, прадказальныя паводзіны аднагодкаў забяспечылі камфорт не толькі самога аздараўлення, але і камфорт адпачынку як такога. Нездарма многія сем'і простых беларусаў ужо не адзін год прымаюць у сваіх дамах дзяцей не толькі ў летні час, але і падчас зімовых канікулаў, на святы. Прыкладаў тут больш чым дастаткова. Эльвіра Паўлаўна Мыслівец, выхавацель Дзісенскай школы-інтэрната з Міёрскага раёна, маючы дваіх дзяцей, пастаянна бярэ ў сям'ю двух выхаванцаў школы-інтэрната. А нядаўна і зусім аформіла апякунства над адным з іх, перавяла ў сярэднюю школу па месцы жыхарства, уладкавала нават у мясцовую музычную вучэльню.

Акцыя «Падорым сонейка дзятве» стартвала некалі на Гродзеншчыне. А цяпер дзякуючы настойліvasці актывістаў фонду распаўсюдзілася па ўсёй Беларусі. Некаторыя сем'і могуць быць проста ўзорам спагады і міласэрнасці ў адносінах да абяздоленых дзяцей. У 2003 годзе шмат такіх з'явілася на Гомельшчыне. З 257 выхаванцаў Рэчыцкай школы-інтэрната для дзяцей-сірот — 135 усё лета правялі якраз у такіх сем'ях. Некаторыя гаспадары аформілі нават апеку над сіротамі, а дзевяць падлеткаў і ўвогуле былі ўсыноўлены.

Тое ж назіралася і ў Рагачоўскім раёне. Пятнаццаць дзетак Церухскага дзіцячага дома знайшлі цяпло і ласку ў дамах Таццяны Акімаўны Ліст з вёскі Побалава, Галіны Віктараўны Свірыдзенкі з Доўска, Галіны Аляксандраўны Астапавай з вёскі Вікаў, Кацярыны Іванаўны Гануцінай, Ніны Васільеўны Чысцяковай з Рагачова... У сем'ях гэтых спагадлівых, добрых жанчын дзеці адчулі

не толькі цяпло хатняй атмасферы, ад якога яны адвыклі, але фізічную і душэўную раўнавагу, сваю чалавечую годнасць.

У сям'і Аляксандры Вірт з вёскі Стрэнькі — двое дзяцей. Прачуўшы пра акцыю «Падорым сонейка дзятве», жанчына вырашыла паехаць у Церухскі дзіцячы дом і ўзяць да сябе дзяўчынку на ўсё лета. Прыехала. Выбрала Кацечку. А побач стаяў, панурыўшы галаву, яе брацік — Ванечка. Ну як было разлучаць малых?.. Канечне, у Стрэнькі паехалі ўсе разам. Ды не толькі на лета, а... назусім. Сям'я так упадзала малых, што вырашыла гадаваць сірацінак да поўнай даросласці. Але і гэтым справа не скончылася. Сёлета сям'я Віртаў узяла на лета яшчэ чатырох падлеткаў. Пасля канікулаў у дзіцячы дом вярнуліся тры, а Сашка Кончыц застаўся ў доме Аляксандры Аляксандраўны... Цяпер у сям'і Віртаў пяцёра дзяцей. Тут няма родных і няродных дзяцей — тут адна, дружная і працавітая сям'я. У гэтым доме ўсе сагрэты любоўю, спагадай, дабрынёй..

Чалавеку для шчасця патрэбны як мінімум другі чалавек. І каб гэты чалавек разумеў цябе, тваю радасць і твой боль... А калі ў цябе ёсць сям'я — гэты маленькі астравок радасці ў неспакойным акіяне жыцця, ты не маеш права скардзіцца на лёс. Ну хаця б таму, што недзе побач жывуць маленькія адзінотнікі, і ты, у параўнанні з імі, — шчасліўчык. Але, з другога боку, хіба можна быць па-сапраўднаму шчаслівым, калі побач некаму зусім дрэнна?.. Акцыя «Падорым сонейка дзятве» і задумана дзеля таго, каб кожная сірочая душа (а такіх на Беларусі недзе каля 25 тысяч) знайшла свой востраў шчасця. І не толькі на час летніх канікулаў, а на ўсё астатняе жыццё. Зразумела, дамагачыся такога неверагодна складана, але ж ёсць на свеце людзі, якія не стамляюцца дарыць сонейка сваёй душы іншым людзям. Уся справа ў іх колькасці...

А. ЧУЙКО

ЧАРНОБЫЛЬСКІЯ СНЫ

Ужо 17 гадоў жывуць на Віцебшчыне перасяленцы з Гомельскай і Магілёўскай абласцей. Жывуць з адчуваннем таго, што, калі б не было ў іхнім жыцці 26 красавіка 1986 года, яны былі б куды шчаслівейшыя, здаравейшыя і больш удачлівыя ў сябе на радзіме. Тое, іншае, дачарнобыльскае жыццё не сціраецца з памяці і часта прыходзіць да іх у кароткіх снах...

Гісторыя першая

Алена прыехала працаваць бухгалтарам у калгас «XXII з'езд КПСС» Хойніцкага раёна ў канцы сямідзесятых. Сама нарадзілася паблізу, таму ў вёску з паэтычнай назвай Кажушкі ехала ахвотна. Тут напаткала мясцовага хлопца Васіля Кірпічэнку, які, адслужыўшы ў арміі, працаваў у калгасе вадзіцелем. Пажаніліся, нарадзіліся сын і дачка. Займелі гаспадарку, пабудавалі дом. Перад наваселлем планавалі, якую мэблю ў якім пакоі паставіць. Ішоў красавік 1986-га...

Напярэдадні трагедыі Алене прысніўся страшны сон. Яркі-барвовы заход і неба, зрэзанае белымі палосамі. І адчуванне, што вось-вось пачнецца... вайна. Успомніўшы, што дзеці засталіся ў свекрыві, яна бяжыць па іх. Але па дарозе страчае дзядулю ў белым. Ён запыняе яе

і кажа: «Забірай дзяцей і едзь на поўнач». Гэты дзядок прысніўся ёй зноў напярэдадні чарнобыльскай трагедыі, і зноў ён наказваў пераязджаць як мага далей, на поўнач.

26 красавіка Алена і Васіль былі запрошаны да радні на праводзіны ў армію. Суседзі таксама праводзілі салдата. Звычайна, калі ў гомельскай вёсцы такога роду «мерапрыемствы», уся яна гудзе — музыка, песні, скокі. А тым вечарам людзі сядзелі за сталом, як распавядае Алена, «нібы сонныя мухі». Было чамусьці нявесела. У вёсцы стаяла цішыня, быццам у прадчуванні бяды... Выбух ядзернага рэактара адбыўся дзесьці праз паўгадзіны пасля поўначы.

На наступны дзень у магазіне вяскоўцы, перашэптаючыся, паведамлялі адзін аднаму страшную навіну. Вёска Кажушкі знаходзілася ў 30-кіламетровай зоне ад Прыпяці, таму на Чарнобыльскай АЭС працавалі многія мясцовыя жыхары. Ім, дарэчы, зайздросцілі: малады горад, высокая зарплата. Тым днём і наступнымі днямі яны таксама былі на працы.

Праз нейкі час паступіў першы загад — закрыць калодзежы. А 2 мая ў дом Кірпічэнкаў зайшла работніца сельскага Савета і папярэдзіла, што на некалькі дзён жанчын з малымі дзецьмі (старэйшаму Ігару тады было 4 гады, малодшай Волечцы яшчэ не споўнілася і двух гадоў) вывезуць у Хойнікі. Параіла ўзяць дзіцячых рэчаў дні на тры. Больш у свой дом Алена з дзецьмі не вярнулася.

Іх эвакуіравалі ў Добрушскі раён, а ў Кажушках заставаўся гаспадар, галава сям'і Васіль. Ён вывозіў жывёлу са свайго калгаса, працаваў і ў пяцікіламетровай зоне ад Чарнобыля. Забраць пажыткі са свайго ўласнага дома не ўдалося — гэта было катэгарычна забаронена. Радыяцыйнае забруджанне.

Праз нейкі час Алена была ў Кажушках на пахаванні сваячкі мужа. На месцы свайго дома пабачыла кучу будаўнічага смецця, «парэшткі» вёскі былі пахаваны за калючым дротам... Штосьці абарвалася назаўсёды ў душы маладой жанчыны.

У Добрушскім раёне перасяленцаў сустрэлі непрыязна. Іх баяліся. У магазіне ніхто з мясцовых не становіўся побач — асцерагаліся заражаных «светлячкоў».

Да таго ж у вёсцы не было школы, кепскія зносіны з райцэнтрам і горадам. Сям'я пачала шукаць новае месца жыхарства. Прыехалі на Віцебшчыну, дзе ўжо жылі Васілёвы бацькі і сёстры. Даведаўшыся, што ў прыгарадным саўгасе «Рудакова» Віцебскага раёна будуць узводзіць два дамы для перасяленцаў, пачалі праз Хойніцкі райвыканкам «выбіваць» кватэру. У 1994 годзе пераехалі ў вёску Ноўка. (Нібыта ведаў дзядок з таго далёкага сну, што паўночны рэгіён Беларусі стане паспартаным месцам прапіскі сям'і.)

І тут, на Віцебшчыне, перасяленцам не раз даводзілася чуць на свой адрас «вас сюды ніхто не зваў», «шмат хочаце». Але з часам жыццё наладзілася, знайшлі працу, «прыжыліся» дзеці ў новай школе. І ўсё ж адчуванне незваротнае страты жыве ў душы да гэтае пары.

«Нешта шкрэбаецца ў душы, — кажа Алена, ледзь стрымліваючы слёзы. — Здаецца, сабралася б і пабегла туды, на радзіму, бегма». Мама і бацькоўскі дом сныцца ёй пастаянна. Апошні раз у Кажушках па просьбе дзяцей, якія хацелі паглядзець сваю малую радзіму, сям'я пабывала ў 1999 годзе.

Гісторыя другая

Старым перабірацца на чужыну з роднага гнязда, дзе выраслі і адкуль пайшлі ў людзі дзеці, непараўнальна цяжэй, чым маладым.

Кожнае дрэўца ў садзе — роднае, кожны цвік, забіты уласнаю рукой, — дарагі. Аднак калі сыны і дачкі Галіны Данілаўны і Сцяпана Яўстратавіча Рабянкоў разам з унукамі паехалі з Брагіна, старыя таксама рушылі ў дарогу — бліжэй да старэйшага сына, на Віцебшчыну.

Развітанне з роднай хатай было цяжкое. Столькі сіл укладзена, а трэба ўсё кідаць.

Зараз з чацвёртага паверха цяжка старым спускацца на вуліцу, і часцей за ўсё баба Галя назірае за вясковым жыццём са свайго балкона. Калі ж не вытрымлівае і ідзе ў агарод, каб пасеяць цыбулю на градках, уначы спаць не можа — ногі адымаюцца. Дзед Сцяпан таксама саслабеў пасля перанесенага інсульту.

боту для ўмелых рук, асвойваючы пап'е-машэ, а можна паднапружыць мазгі і напісаць артыкул у мясцовую газету «Я ў «Надзеі».

На шасціразовае харчаванне дзеці не скардзяцца. Першая вячэра, скажам, — гэта бульба з катлетай, салата з капусты, бутэрброд з чаем, а другая — ёгурт ці булачка. Смажанага не даюць, а калі хочацца шакаладу або проста піць, то для гэтага ёсць кафетэрый. На яго наведванне бацькі звычайна выдаюць кішэнныя грошы ў межах дваццаці тысяч.

Культурная праграма — адно з самых моцных звенняў «Надзеі». Нядаўна праводзіліся Дні Германіі і Японіі. Цэнтр возьме ўдзел у сусветнай акцыі, ініцыятарам якой кожны год выступае мэрыя Хірасімы. Горад прымае да тысячы жураўлікаў ад адной краіны і ладзіць спецыяльную выстаўку, якая сведчыць пра блізкасць і адзінства народаў, пра тое, што бяда, якая здарылася з Хірасімай і Беларуссю, — агульны боль.

Святлана БАРЫСЕНКА

«НАДЗЕЯ» Ё НАС АДНА

Дзіцячы рэабілітацыйна-аздараўленчы цэнтр «Надзэя», які быў створаны ў 1994 годзе для аказання дапамогі дзецям і падлеткам, пацярпелым ад аварыі на Чарнобыльскай АЭС, з 1 сакавіка 2003 года стаў адкрытым для ўсіх жадаючых. Падобныя ўстановы ў нашай рэспубліцы можна пералічыць на пальцах, прычым фактычна ніводная з іх не можа дазволіць сабе няўхільна пашырацца. Нядаўна «Надзэя» святкавала, напрыклад, адкрыццё культурна-спартыўнага комплексу.

— Спадзяюся, гэты комплекс будзе надзеяй і для ўсіх маленькіх беларусаў, — сказаў японскі доктар Руючы Хіракава на адкрыцці прыгожага і прасторнага культурна-спартыўнага будынка, які вырас на тэрыторыі «Надзеі». Руючы Хіракава быў адзіны, хто на ўрачыстым мерапрыемстве паспрабаваў гаварыць з беларускімі дзецьмі па-беларуску. Хіракава — увогуле незвычайны чалавек. Па прафесіі — журналіст, фотарэпарцёр, які часта аказваецца там, дзе бяда — вайна ці Чарнобыль, напрыклад. Так што невыпадкова ён, уладальнік ордэна Францыска Скарыны, узначальвае Чарнобыльскі дзіцячы фонд Японіі.

Дабрачынная арганізацыя ўзяла актыўны ўдзел у будаўніцтве вышэйпамянёнага комплексу. У прынцыпе, японскі і нямецкі бакі ўдзельнічаюць у жыцці і дзейнасці «Надзеі» працэнтаў на сорок. Толькі ў розных долях: нямецкі — у большасці. Таму што цэнтр для аздараўлен-

ня дзяцей пад Вілейкай — дзецішча беларуска-германскага дабрачыннага прадпрыемства «Надзея — XXI стагоддзе». Сумесная работа завязалася яшчэ на пачатку 90-х па ініцыятыве трох чалавек — прафесара Яўгена Пятраева, Аляксандра Рухлі («Жыццё пасля Чарнобыля», Мінск) і Андрэеса Зайферда («Жыццё пасля Чарнобыля», Франкфурт-на-Майне). Сутнасць намаганняў зводзілася да таго, каб беларускія дзеці маглі аздараўляцца на радзіме, а не ў тым жа Франкфурце. Германія асабліва гарача вітала ідэю, станоўчую з усіх бакоў. Так у хуткім часе трапіла пад рэканструкцыю закінутая біялагічная база Белдзяржуніверсітэта.

Пасля ўручэння ключоў у 94-м будаўнічыя работы не скончыліся. Па чарзе «вырасталі» домікі для пражывання, стадыён, кафетэрыі, пчальнік, нарэшце, культурна-спартыўны комплекс, які даўся заказчыку — сумеснаму прадпрыемству «Надзея — XXI стагоддзе» і падрадчыку — Маладзечанскай будаўнічай фірме невялікай крывёй. Атрымалася ж тое, што выклікала захапленне ва ўсіх рэабілітуемых — ад 7 да 16-ці. Дзяцей уразілі знешні бляск і маштабнасць, ну а дарослых — эканомія энергарэсурсаў на 33 працэнты... І цепларэсурсаў таксама.

У новым будынку дзеці будуць займацца ўсім тым, чым займаліся і раней. Толькі цяпер у больш прыстасаваных умовах. Можна парадавацца за будучыя поспехі ў валеболе, маляванні, выпальванні па дрэве, пляценні... Дарэчы, у пляценні некаторыя хлопцы за пару тыдняў дасягаюць асаблівых поспехаў (!).

Расчараванне напаткала толькі прэзідэнта гуманітарнага фонду «Жыццё пасля Чарнобыля» Івана Кеніка, ідэя якога накіраваная на навучанне дзяўчынак прыгатаванню ежы не знайшла свайго ўвасаблення. З іншага боку, і без пліты дзяўчынкам і хлопчыкам ёсць чым заняцца на працягу 24 дзён. Для старшакласнікаў час пралятае імгненна, і ўсе адзначаюць, што хоць і сумуюць па дому, але развітвацца з «Надзеяй» шкада.

У першай палове дня — вучоба і працэдуры. Мінімум тры ўрокі, максімум — шэсць. Распрацоўшчыкі спецыяльнай навучальнай праграмы думалі, што ў душу школьнікам западуць спецыяльныя ўрокі экалогіі. Але яны памыліліся. У фаворы тут гісторык Уладзімір

Яфімавіч, які цікавіцца нумізматайкай, геральдыкай, вырабляе цуды з дрэва, грае на гітары...

Пятнаццацігадовая Каця Капралава з Гомеля вучыцца добра, але пра здаровае харчаванне і асаблівыя правілы пражывання ў зоне нічога не ведае і нават ніколі не задумвалася пра гэта. Паводле яе слоў, яна мае праблемы з сэрцам, страўнікам і шчытападобнай залозай. П'е таблеткі, вітаміны, каплі. Яе бацькі — супрацоўніца гомельскага філіяла «Прыорбанка» і дырэктар УП «Трансмотарс» — не ўдзялялі аздараўленню належнай увагі, а ў «Надзею» дзяўчынка трапіла дзякуючы школьнай заяўцы, якая была пададзена на трыццаць чалавек.

Зараз на аздараўленні і рэабілітацыі пад Вілейкай знаходзіцца 206 чалавек. Усе яны маюць праблемы са здароўем, і прыкладна дзесяць працэнтаў усіх наведвальнікаў «Надзеі» бывалі тут двойчы.

Медыцынскі корпус — пакуль толькі ў праекце, і першы камень павінен быць закладзены, згодна з планами дырэктара, на наступны дзень пасля адкрыцця культурна-спартыўнага комплексу. Дыягностыка, лячэбныя працэдуры ажыццяўляюцца з моманту адкрыцця цэнтра, але ў розных карпусах. Тут няма басейна, затое ёсць сауна, шэсць відаў душа, лячэбная ванна, зала для заняткаў лячэбнай фізкультурай, масажны і стаматалагічны кабінеты, а таксама кабінеты для асобных відаў дыягностыкі і лячэння (фізіяпрацэдуры, інгаляторыі).

27 — 35 працэнтаў «чарнобыльцаў» адчуваюць вострую патрэбу ў псіхалагічнай дапамозе. Псіхалаг Святлана Машынская, якая трапіла ў «Надзею», як і ўсе іншыя спецыялісты, на конкурснай аснове, стажыравалася ў Германіі. Яна спрабуе знізіць высокі ўзровень агрэсіўнасці ў дзяцей, навучыць іх узаемадзеянню ў групе (тым больш, што групы фарміруюцца паводле рознаўзроставага прынцыпу) з дапамогай гульняў, трэнінгаў і арт-тэрапіі — мастацтва. Сцэнічнага, напрыклад, ці мастацтва жывалісу. І тое, і другое цудоўна супакойвае і заўважна паніжае агрэсіўнасць.

Пасля абеду і ціхай гадзіны можна накіравацца ў бібліятэку і пачытаць што-небудзь... з тых сямі тысяч экзэмпляраў, якія падарыў цэнтру расійскі Камітэт міру пад кіраўніцтвам Анатоля Карпава. Можна знайсці ра-

Кожную хату памятае баба Галя на сваёй роднай вуліцы ў Брагіне. Змружыць на хвіліну вочы, і бачыцца ёй, што ідзе за свае веснічкі. Як маладая і прыгожая ідзе яна па роднай вёсцы Нежкава. Прачнуўшыся, ёй вельмі хочацца наяве прайсці па той вясковай вуліцы: «Ды хто мяне, старую, туды павязе?»

У дзед Сцяпана на радзіме было ажно 15 хрэснікаў. Ён не адмаўляўся, калі яго запрашалі быць кумам. «Толькі грошы збіралі», — удакладняе баба Галя. Зараз усе хрэснікі паехалі з Брагіна.

Дзед Сцяпан — майстар у сталярнай справе. Ля свайго пад'езда паставіў лаўкі, плот, у амбулаторыі растуць кветкі ў зробленых ягонымі рукамі кадках.

Ніхто не скажа благога слова і пра бабу Галю — умее на беднай зямлі вырошчваць высокія ўраджаі памідораў, лесвічную пляцоўку прыбірае старанней за маладых.

Але гады і хваробы забіраюць сілы. Адна радасць, калі ў аднапакаёвай кватэрцы Рабянкоў збіраюцца сыны з нявесткамі, дачка з зяцем, дзесяць унукаў і праўнучка.

ЧАРНОБЫЛЬ І ЗДАРОЎЕ БУДУЧЫХ ПАКАЛЕННЯЎ

Усесаюзны НДІ акушэрства і гінекалогіі Міністэрства аховы здароўя СССР (цяпер Навуковы цэнтр акушэрства, гінекалогіі і перынаталогіі РАМН), як і многія іншыя буйныя медыцынскія ўстановы краіны, быў прыцягнуты да абслугоўвання насельніцтва, што пацярпела ў выніку аварыі на Чарнобыльскай АЭС, амаль адразу пасля катастрофы. Брыгада акушэраў у складзе дырэктара цэнтра В. Кулакова і навуковых супрацоўнікаў Л. Камісаравай і А. Нікалаевай першай выехала ў пацярпелыя раёны, на месцы абследавалі цяжарных жанчын, якія патрапілі пад уздзеянне іанізуючага выпраменьвання.

Супрацоўнікі цэнтра неаднойчы ўваходзілі ў камісіі Міністэрства аховы здароўя СССР па ацэнцы медыцынскай сітуацыі і абследаванні кантынгентаў устаноў родадапамогі і дзяцінства на пацярпелых тэрыторыях Украіны і Беларусі (1987—1989 гг.), а таксама выязджалі на месцы па заданні Вярхоўнага Савета СССР (1988 г.) і дэпутацкім запыце (1990 г.).

Ажыццяўлялася праца і па пастаяннай аснове сіламі створаных на базе рэнтгенадыялагічнага аддзялення Цэнтра акушэрска-гінекалагічных і педыятрычнай брыгад у рамках галіновай навукова-тэхнічнай праграмы ў галіне медыцыны на 1986—1990 гг. С-27 «Комплексная экалагічная праграма даследаванняў наступстваў аварыі на ЧАЭС (медыцынскія аспекты)», а затым па праграме «Дзеці Чарнобыля», якая ўваходзіць у адзіную Дзяржаўную праграму па абароне насельніцтва Расійскай Федэрацыі ад уздзеяння нас-

тупстваў чарнобыльскай катастрофы на 1992—1995 гг. і на перыяд да 2000 г. (на дагаворнай аснове з Расійскім навукова-практычным цэнтрам супрацьрадыяцыйнай абароны дзяцей Міністэрства аховы здароўя РФ, дырэктар цэнтра — доктар медыцынскіх навук, прафесар Л. Балева).

Дынамічныя даследаванні цяжарных, парадзіх, нова-народжаных і дзяцей праводзілі ў Палескім раёне Кіеўскай вобласці (ступень забруджанасці радыенуклідамі 20—60 Кі/км²) і Чачэрскім раёне Гомельскай вобласці (5—70 Кі/км²), а пасля распаду Савецкага Саюза — у Мцэнскім і Болхаўскім раёнах Арлоўскай вобласці (адпаведна: 1—5 Кі/км² і 10—15 Кі/км²).

У рабоце брыгад прымалі ўдзел высокакваліфікаваныя спецыялісты розных профіляў: функцыяналісты, неўрапаталагі і псіханеўролагі, работнікі лабараторый (клінічнай, эндакрыналагічнай, імуналагічнай, біяхімічнай, патамарфалагічнай, электроннай мікраскапіі). Для вырашэння канкрэтных задач і паглыбленага даследавання прыцягваліся таксама супрацоўнікі іншых навуковых і практычных устаноў: Інстытута біяфізікі Міністэрства аховы здароўя Расійскай Федэрацыі, Інстытута агульнай генетыкі імя М. Вавілава РАН, шостай клінічнай бальніцы г. Масквы, Інстытута фізічнай хіміі РАН, лабараторыі імунакарэкцыі Інстытута транспланталогіі, аддзялення таксікалогіі 13-й дзіцячай бальніцы імя М. Філатава, Інстытута дзіцячай гематалогіі, а таксама ЦНІЛ 2-га ММІ імя М. Пірагова і інш. Усяго ў абследаванні жанчын і дзяцей, у эксперыментальных і лабараторных работах сумесна з асноўным складам брыгад цэнтра, занятых распрацоўкай праблем Чарнобыля, бралі дзейны ўдзел больш чым 50 разнапрофільных спецыялістаў.

На жаль, у 1994 г., у сувязі са скарачэннем фінансавання праграм работы па праблеме ўплыву малых доз радыяцыі на жанчын і іхніх нашчадкаў у НЦАГіП РАН былі спынены.

Дзе ж праўда, ісціна

Урокі Чарнобыля... У чым яны заключаюцца? Не нам меркаваць аб прычынах аварыі, аб'ёме і своечасовасці прынятых мер, паўнаце і справядлівасці выпрацоўваемых

законаў... Але мы — урачы і вучоныя — у сваёй паўсядзённай дзейнасці на пацярпелых тэрыторыях былі сведкамі шмат чаго — наведалі дзеючы блок Чарнобыльскай атамнай станцыі і яе медсанчастку; спускаліся ў бетонныя бункеры, дзе праходзілі службу салдаты па ахове межаў найбольш радыеактыўна забруджанай тэрыторыі; наведвалі паселішчы «самасёлаў» у трыццацікіламетровай зоне; жылі і працавалі сярод мясцовага насельніцтва...

Мы праязджалі міма рыжых нязграбных голых хвояў, мясцін, дзе пахавана ў катлаванах загнаная туды бульдозерамі сельская нерухомасць, і міма кінутых землярыхных машын, якія нельга вывозіць з зоны.

Мы бачылі пустыя вуліцы маладой красуні Прыпяці, пабудаванай у дзівосным месцы — аазісе, дзе, паводле слоў яе жыхароў, выпявалі вінаград і валоскі арэх і было шмат шчаслівых дзяцей. А цяпер горад мёртвы і толькі ля падножжа цагляных шматпавярховікаў раскіданы разбітыя тэлевізары, цэленькія трохколавыя веласіпеды і лялькі... Былыя прыпяцкія жыхары, якія зараз жывуць у Палескім, распавядалі нам, як яны пасля аварыі ўцякалі, сім-тым ахінуўшыся, сюды па лясной дарозе, як іх мылі тут і апраналі ў тое, што знайшлося ў мясцовым спортмагазіне.

Бойкія бабулі — былыя партызанскія дзяўчаткі, а цяпер адчайныя «самасёлы» — прымалі нас у сваіх ацалелых вясковых хатах і запэўнівалі, што жыць на радыеактыўнай зямлі можна:

— Раней пчолкі падалі на ляту, а цяпер лятаюць. Значыць, усё страшнае мінула...

Яны частавалі нас вялізнымі гарбузовымі семкамі і яблыкамі. Нас папярэдзвалі, каб мы не адмаўляліся ад пачастунку і не крыўдзілі тым тутэйшых жыхароў — і мы елі, а вось прыезджыя замежныя спецыялісты, сцвярджаючы бяспеку малых доз радыяцыі, не выпускалі з рук тэрмасаў са сваім харчам і пітвом і ні да чаго мясцовага не дакраналіся...

Маладых у гэтых асяродках жыцця па ўскрайку трыццацікіламетровай зоны не напаткаеш, а бадзёра настроеныя жабракі-старыя прасілі толькі аб адным: нейкім чынам легалізаваць іх становішча, паставіць тэлефон, каб была магчымасць выклікаць пры патрэбе доктара, і хоць раз на тыдзень прывозіць хлеб...

Раней вясковыя гаспадыні трымалі за абразамі памінальных малітвы, а цяпер пры нашым наведванні даставалі з-за абразоў скруткі камп'ютэрных раздруковак, у якіх крыжыкамі былі пазначаны гаспадаркі, у якіх каровіна малако вызначалася радыеактыўным...

Уздоўж дарог тырчаць жоўтыя трохкутнікі з пагрозлівымі чырвонымі знакамі радыяцыі, а насельніцтва нясе з лесу грыбы ды ягады, садзіць агароды — жыццёвыя стэрэатыпы і патрэбы людзям больш зразумелыя, чым гэтыя знакі і гаворкі пра небяспеку...

Запомнілася, як работнікі палескай бальнічнай лабараторыі звярталі нашу ўвагу на самалётны гул і запэўнівалі нас, што гэта кантрольныя самалёты лятаюць у дні «выкід» Чарнобыльскай АЭС «пары», а ў бальніцы ў гэтыя дні ў людзей, якім робяць аналіз крыві, рэгіструюць выразнае зніжэнне ўтрымання лейкацытаў, характэрнае для радыяцыйнага ўздзеяння. Мы правяралі рэгістрацыйныя журналы за шэраг гадоў. Лейкацыты сапраўды зніжаліся...

Амерыканскі вучоны Джон Гофман (1994) сваім грунтоўным даследаваннем, выкладзеным у двухтомніку «Рак, які выклікаецца апраменьваннем у малых дозах: незалежны аналіз праблемы», даказвае адсутнасць парогу ступені іанізуючага апраменьвання ў справе ўзнікнення ракавых захворванняў і сцвярджае: «Рэальнасць эпідэміялагічных даных для чалавека не пакідае аніякіх сумненняў, што апраменьванне людзей іанізуючай радыяцыяй, нават у выпадках найменшых магчымых доз і магутнасцей доз, прыводзіць да ўзнікнення дадатковых выпадкаў раку са смяротнымых выходам».

Настаўнікі і бацькі занепакоены скаргамі дзяцей на галаўны боль, іх стамляльнасцю і насавым крывацёкам, а хто вышэй рангам — тыя больш гавораць пра бяспеку малых доз радыяцыі і радыяфобію...

Дзе ж праўда, ісціна?

Мы распавядзем пра вынікі нашых даследаванняў і яны дапамогуць усвядоміць, што адбываецца са здароўем найбольш адчувальных кантынгентаў насельніцтва — цяжарных жанчын і іхняга патомства, а менавіта ж гэта, у рэшце рэшт, павінна і цікавіць нас перш за ўсё.

Цяжарнасць і роды, нараджэнне і далучэнне да новага самастойнага, па-за ўлоннем маці жыцця, рост і развіццё дзіцяці, асабліва ў раннім узросце, з'яўляюцца значнай нагрузкай для арганізма і вымагаюць дадатковых энергызатрат і высокай прыстасавальнай актыўнасці. Таму акурат гэтыя кантынгентны рэкамендаваны Сусветнай арганізацыяй аховы здароўя для ацэнкі ўздзеяння на арганізм шкодных фактараў экалагічнага асяроддзя і, у першую чаргу, на генетычны апарат, які забяспечвае зберажэнне жыцця, развіццё і ўзнаўленне пакаленняў.

Асаблівасці здароўя жанчын і дзяцей на радыеактыўна забруджаных тэрыторыях Украіны, Беларусі і Расіі

Саюзная, а пасля федэральная падпарадкаванасць нашай установы дала нам магчымасць быць і працаваць у розных рэспубліках, абласцях, паселішчах — з рознымі ўзроўнямі забруджанасці радыенуклідамі. Мы мелі магчымасць кааперавацца з лепшымі спецыялістамі вядучых устаноў краіны, атрымаць сучаснае абсталяванне і рэактывы.

Здароўе цяжарных жанчын і дзяцей мы вывучалі па даных мясцовай статыстыкі і па медыцынскіх дакументах як эксперты, ацэньваючы з пазіцый спецыялістаў тыя адхіленні ў здароўі, якія не заўсёды дыягнаставалі, але апісвалі ў дзённікавых запісах мясцовыя акушэры, тэрапеўты, педыятры ў гісторыях цяжарных, парадзіх, нованароджаных і дзяцей. Акрамя таго, выездныя брыгады абследавалі паўторна жанчын, нованароджаных і дзяцей розных узростаў у жаночых кансультацыях, радзільных дамах, дзіцячых паліклініках і стацыянарах. Функцыянальныя даследаванні праводзілі на месцы. Для паглыбленых даследаванняў сабраны матэрыял (мачу, кроў, плацэнтарную тканку, грудное малако) дастаўлялі з дабаўленнем кансервантаў альбо ў замарожаным выглядзе ў адпаведныя лабараторыі г. Масквы.

Статыстычныя паказчыкі ацэньваліся па гадах, і за шэраг гадоў да аварыі, і ў аналагічныя часавыя інтэрва-

лы пасля яе (сярэднеўзважаныя паказчыкі). Пры экспертызе дакументацыі праводзілі суцэльную выбарку (у буйных установах — сляпую выбарку кожнай другой ці трэцяй гісторыі).

Па даных экспертнай ацэнкі і дынамічнага паглыбленага абследавання сіламі выязных брыгад у цяжарных вызначалі асаблівасці захворвання і ўскладненняў, а таксама стан найважнага органа цяжарнасці — плацэнты, гарманальны профіль, стан крыватворчасці і абмену рэчываў. У нованароджаных у эпідэміялагічным плане ўлічвалі стыгмы дысэмбрыягенезу і недахопы развіцця, антрапаметрычныя параметры, частату дызадаптацыйных і болевых праяў; у дзяцей розных узростаў — фізічнае і нервова-псіхічнае развіццё, наяўнасць доўгатэрміновых фонавых станаў і захворваемасць, у тым ліку гінекалагічную. Пры паглыбленым даследаванні вывучалі стан цэнтральнай нервовай, нейраэндакрыннай і сардэчна-сасудзістай сістэмы, крыві, энергетычнага абмену і генетычныя асаблівасці.

Улічвалі бытавыя і вытворчыя асаблівасці, ступень забруджанасці абследаванай тэрыторыі радыенуклідамі, працягласць уздзеяння радыяцыйнага фактару, наяўнасць дадатковых уплываў (прамысловыя забруджанні), узроставыя і функцыянальныя асаблівасці.

Мяркуем, што асаблівую каштоўнасць мае параўнанне дааварыйных і пасляаварыйных паказчыкаў да 1992 г., бо наступныя змены цяжка аддыферэнцыраваць ад парушэнняў здароўя, што выкліканы зменамі сацыяльна-эканамічнага статусу насельніцтва.

Праведзеныя параўнанні ў рамках указаных часавых параметраў выявілі ў жанчын значны рост (у 2,4 і больш разы) анеміі і такіх ускладненняў цяжарнасці, як пагроза спынення, ранні і асабліва позні таксікоз, крывацёкі ў паследавы і ранні пасляродавы перыяд.

Патомства жанчын, якія жывуць на радыеактыўна забруджаных тэрыторыях, у 5,3 раза часцей, чым у дааварыйны час, пакутавала ад унутрыматачнай гіпаксіі і асфіксіі пры родах; у 9,6 раза — ад дыхальных неінфекцыйных расстройстваў; у 4,0 раза — ад гемаралагічных станаў; у 2,9 раза — ад кан'югацыйнай жаўтухі і прыродных інфекцый. У раннім дзяцінстве ў дзяцей у 3,4 раза часцей, чым да аварыі, сустракаліся: гіпатрафія,

анемія, рахіт, эксудатыўны дыятэз, а таксама перынатальная энцэфалапатыя. Дзеці наогул часта хварэюць.

Усе згаданыя прыкметы як у маці, так і ў дзіцяці сведчаць аб зніжэнні ў іх кампенсатарна-прыстасоўных рэакцый.

Вельмі часта зніжэнне ўзроўню здароўя і адаптыўных магчымасцей і павышэнне захворваемасці выяўляюцца пры параўнанні адпаведных паказчыкаў у патомстве асоб, што падпалі і не падпалі пад радыеактыўнае ўздзеянне з прычыны аварыі на ЧАЭС.

З пачатку 90-х гг. у нашай краіне вядзецца расійскі дзяржаўны медыка-дазіметрычны рэгістр і адпаведная дзяржаўная статыстычная справаздачнасць, якая ўлічвае захворваемасць і прычыны смерці дарослых і дзяцей па трох групах пацярпелых: першая група ўліку — ліквідатары, другая група — эвакуіраваныя і тыя, хто пакінуў радыеактыўна забруджанае месца жыхарства, і трэцяя група — тыя, што працягваюць жыць на радыеактыўна забруджаных тэрыторыях.

Паводле рэгістра, падлягаюць назіранню не толькі дарослыя, але і дзеці да 14 гадоў у другой і трэцяй групах, а таксама ўсе народжаныя ад асоб 1—3 груп незалежна ад месца іх пражывання.

Праведзенае намі (І. Цыбульская ў кнізе «Стан і праблемы дзяцей Расіі» пад рэдакцыяй А. Баранова, 1999) параўнанне ўзроўняў захворваемасці «чарнобыльскіх» дзяцей і ўсіх расіянаў аналагічнага ўзросту паказала, што першыя хварэюць куды часцей, чым дзеці ў «чыстых» рэгіёнах. Найбольшая розніца была выяўлена па класе «сімптомы, прыкметы і недакладна вызначаныя станы» — як праявы дызаптацыйных працэсаў у арганізме. На другім месцы стаяць «хваробы эндакрыннай сістэмы, расстройствы харчавання, парушэнні абмену рэчываў і імунітэту», на трэцім — «хваробы крыві і крывятворнай сістэмы». Далей ідуць па ступені розніцы паміж «чыстымі» і «нячыстымі» хваробы органаў кровазвароту, касцёва-мышачнай сістэмы і злучальнай тканкі, новаўтварэння, хваробы органаў стрававання, прыроджаныя анамаліі, хваробы органаў дыхання і мочапалавых органаў.

У апошнія гады найбольш шпаркімі тэмпамі ў дзяцей-«чарнобыльцаў» расце гіпертанічная хвароба, зат-

рымка палавога развіцця, нейрацыркулятарная дыстанія, хваробы шчытападобнай залозы і новаўтварэнні. Рост злаякасных утварэнняў адбываецца пераважна за кошт шчытападобнай залозы, органаў дыхання, лімфатычнай і крывятворнай тканкі. Колькасць прыроджаных анамалій сярод нованароджаных па рэгіёнах абследавання з 1983 па 1991—1992 гг. узрасла ў тры — пяць разоў, а сярод дзяцей, якія ўлічваліся дзяржаўным рэгістрам з 1991 да 1997 г. — у 1,4 раза. З прыроджаных анамалій у найбольшай ступені павялічваецца колькасць парушэнняў развіцця нервовай сістэмы і органаў пачуццяў, касцева-мышачнай сістэмы і органаў стрававання.

Найбольш складаным аказалася правядзенне ацэнкі здароўя і распаўсюджанасці захворваемасці ў параўнанні па тэрыторыях з рознай ступенню радыеактыўнай забруджанасці. Справа ў тым, што, як гэта ні сумна, на кожнай тэрыторыі маюцца свае падыходы да ацэнкі здароўя і вызначэння дыягназаў у цяжарных і асабліва ў нованароджаных. Аднак па шэрагу прыкметаў залежнасць ад ступені забруджанасці тэрыторыі радыенуклідамі прасачыць удалося. Гэта, перш за ўсё, датычылася больш позняга надыходу і парушэння менструацыі і больш частай гінекалагічнай захворваемасці, гіперплазіі шчытападобнай залозы, нейрацыркулятарнай дыстаніі, анеміі цяжарных і пасляродавай анеміі, анамаліі родавай дзейнасці, несвоечасовага адыходу вод, а таксама асфіксіі і цяжкага, з перашкодамі станаўлення дыхання ў нованароджаных, ступені затрымкі псіхаматорнага развіцця ў дзяцей.

Варта асабліва адзначыць, што пры спалучаным уздзеянні радыеактыўнага і антрапагеннага прамысловага ці сельскагаспадарчага забруджання (як тое мела месца ў Мцэнскім раёне Арлоўскай вобласці) нават пры мінімальнай забруджанасці тэрыторыі радыенуклідамі клініка-эпідэміялагічныя эфекты былі вышэйшыя, чым на тэрыторыях з большай ступенню радыеактыўнага, але пры адсутнасці іншых забруджанняў (Болхаўскі раён Арлоўскай вобласці). Пры гэтым максімальная розніца выяўлялася: у жанчын — адносна хранічных захворванняў органаў дыхання і самаадвольных выкідышаў (пры спалучаным уздзеянні яны здараюцца часцей у 1,6

раза); у нованароджаных — адносна прыроджаных анамалій (часцей у 3 разы), дызадаптацыйных праяў (у 1,6 раза) і агульнай колькасці хворых (у 1,5 раза); у дзяцей ранняга ўзросту — па колькасці вельмі часта хварэючых дзяцей (7 і больш разоў за год — у 1,6 раза).

Найбольшыя парушэнні прыстасавальна-кампенсатарных функцый прасочваліся ў асоб, функцыянальны стан арганізма якіх знаходзіўся ў найбольш дрэнным стане, перш за ўсё — у маладых цяжарных да 22 гадоў. У іх найбольш часта назіраліся: гіперплазія шчытападобнай залозы, кальпіты, пагроза перапынення цяжарнасці, гіпаксія плода.

Што паказалі паглыбленыя даследаванні?

Даныя паглыбленых даследаванняў стану жаночага і дзіцячага арганізма, па-першае, пацвердзілі тэарэтычныя меркаванні вучоных (Е. Бурлакова) пра адзін з асноўных механізмаў уздзеяння іанізуючага выпраменьвання на біялагічныя аб'екты — праз іх уплыў на двайныя сувязі поліненасычаных ліпідаў біямембран, у выніку чаго парушаюцца працэсы мембраннага пераносу ў клетках, дзейнасць мазгавых структур, біясінтэз бялку і нуклеінавых кіслот, энергетычны абмен. Пры гэтым павялічваецца рызыка парушэння нейра-гумаральных і імунных рэгуляторных, а таксама транспартна-трафічных сасудзістых і іншых працэсаў і ўзнікнення марфафункцыянальнай паталогіі.

У цяжарных жанчын у зонах радыеактыўнага кантролю ўзровень двайных сувязей ліпідаў у клетках крыві вызначаўся значна зніжаным (Т. Пазняк, Е. Кісялёва). Аналагічныя змены мелі месца ў клетках іншых тканак. Асабліва шкоднае такое ўздзеянне было на стан плацэнты — надзвычай біялагічна актыўны орган, які ўтвараецца ў працэсе цяжарнасці з мацярынскіх і эмбрыянальных тканак. Плацэнта прадудыруе гармоны мацярынскага і пладавага паходжання, назапашвае энергетычныя субстраты і пластычныя матэрыялы і ў пэўнай ступені рэгулюе гэтыя працэсы, удзельнічае ў ажыццяўленні транспартна-трафічнай

функцыі мацярынскага арганізма ў інтарэсах плоду і забяспечвае ягонае развіццё, ажыццяўляе падрыхтоўку да родаў.

Як паказалі сумесныя даследаванні ўльтрагукавістаў, эндакрынолагаў, біяхімікаў, марфологаў, ва ўмовах радыеактыўнага ўздзеяння структура і функцыянальная актыўнасць плацэнтарнай тканкі парушаюцца. Змены, перш за ўсё, носяць гемадынамічны характар. Амаль у адной трэці жанчын у тканцы плацэнт мелі месца дэструктыўныя і ў адной пятай — запаленчыя працэсы (Л. Яжова, Бяляева). Парушэнне функцыі выяўлялася галоўным чынам у зніжэнні яе гарманальнай актыўнасці і парушэнні выпрацоўкі спецыфічных бялкоў цяжарнасці. І структурныя і функцыянальныя змены датычыліся ў аднолькавай ступені мацярынскай і пладавай частак плацэнты. Пры гэтым глыбіня структурных і функцыянальных змен залежала як ад функцыянальных асаблівасцей цяжарнай (перш за ўсё фазы гестацыйнага працэсу), так і ад наяўнасці радыеактыўнага фактару.

Залежнасць ад функцыянальных асаблівасцей праўлялася ў тым, што гэтыя пашкоджанні выяўляліся, пераважна, у крытычныя перыяды гестацыі, калі адбываліся найбольш бурныя працэсы перабудовы жыццядзейнасці мацярынскага і пладавага арганізмаў. Аб сувязі з радыяцыйным уздзеяннем сведчыла тое, што такія змены ў зонах радыяцыйнага кантролю сустракаліся ў чатыры разы часцей, чым на тэрыторыях, што не зведалі ўздзеяння радыяцыйнага фактару.

У маладых цяжарных, якія перанеслі аварыю на ЧАЭС у перыяд станаўлення ў іх палавых функцый, такія змены выражаны ў найбольшай ступені.

Паглыбленае даследаванне стану патомства, перш за ўсё, уключала ацэнку генетычнага апарату саматычных клетак. Гэтыя даследаванні, як ужо адзначалася вышэй, праводзіліся сумесна з сектарам радыяцыйнага і хімічнага мутагенезу НДІ агульнай генетыкі імя М. Вавілава РАН. Вызначаліся спецыфічныя для радыяцыйнага мутацыйнага эфекты (аберацыя і разрывы храмасом), а таксама функцыянальныя магчымасці геномнага ДНК: яе здольнасць да рэпаратыўных працэсаў — спантанны сінтэз і аднаўленне цэльнасці ДНК пасля яе па-

рушэння ў выніку ўздзеяння на жывыя клеткі крыві, узятыя ў дзяцей розных узростаў і іхніх мацярок з зон радыяцыйнага кантролю індэферэнтнага УФ-апраменьвання і спецыфічнага радыяцыйнага ўздзеяння. Даследавалі таксама генетычны полімарфізм структурных і ферментных бялкоў.

Вынікі праведзенага даследавання паказалі, што ў жанчын і дзяцей на тэрыторыях, што пацярпелі ад аварыі на ЧАЭС, крыву часцей, чым на тэрыторыях, што не зведалі радыяцыйнага ўздзеяння, назіраюцца змены, характэрныя для радыяцыйнага фактару (аберацыі храмасом, так званыя «дыцэнтрыкі» і «колцы»). Часцей яны ўзніклі ў перыяды найбольш напружанага функцыянавання арганізма: у парадзіх адразу пасля родаў і ў дзяцей у крытычныя перыяды іх развіцця (асабліва на дзевятым месяцы жыцця — пры пераходзе да прамастаяння і хадзьбы), а для зон павышанай радыеактыўнасці — па меры назапашвання дозавай нагрузкі.

Наяўнасць і вызначанасць мутагенных працэсаў у саматычных клетках параўноўваліся з клініка-лабараторнымі данымі: дыцэнтрыкі і храматычныя абмены карэлявалі з прыроджанымі хібамаі развіцця; індэкс разрыву храмасом — з праявамі гіпатрафіі і ўзроўнем стыгмаў дысэмбрыягенезу.

Сінтэтычныя магчымасці ДНК таксама выявілі сувязь з функцыянальным станам арганізма. Яны былі паніжаныя ў дзяцей у перыяд нованароджанасці і ва ўзросце 2-3 месяцы, калі працэсы росту дзіцяці найбольш актыўныя (вызначаюцца максімальнымі за ўвесь жыццёвы цыкл чалавека). У той жа час сінтэтычныя магчымасці ДНК выявілі відочную залежнасць ад наяўнасці і ступені радыяцыйнага ўздзеяння. Так, ДНК лімфацытаў дзяцей у зонах радыяцыйнага кантролю рэагавала мінімальна на індэферэнтнае УФ-апраменьванне і максімальна — на іанізуючае гама-апраменьванне.

Асабліва значнымі аказаліся вынікі даследавання бялковага полімарфізму. Генетычная разнастайнасць структурных і ферментных бялкоў забяспечвае ўстойлівасць прыстасавальнаахоўных рэакцый арганізма і з'яўляецца прыроджанай ягонай уласцівасцю, якая пасля нараджэння на працягу ўсяго жыцця ўжо не мяняецца.

Дзеці, народжаныя да аварыі на ЧАЭС, характарызуюцца найбольшай разнастайнасцю генатыпаў структурных і ферментных бялкоў. Дзеці, якія зведалі радыяцыйнае ўздзеянне, абумоўленае чарнобыльскай катастрофай, у часе свайго развіцця ва ўлонні маці (апраменьванні цяжарных) маюць нізкі ўзровень генетычнага полімарфізму бялкоў. Пры абследаванні дзяцей, народжаных на радыеактыўна забруджаных тэрыторыях пасля 1987 года, спадчынны полімарфізм бялкоў, у параўнанні з такім у «дааварыйных» дзяцей, быў парушаны, хоць і ў меншай ступені, чым у непасрэдна апрамененых.

З цягам гадоў у першай зоне радыяцыйнага кантролю гэтыя парушэнні змяншаюцца па ферментных і павялічваюцца па структурных бялках, а ў другой зоне — узмацняюцца за кошт як структурных, так і ферментных бялкоў.

Матэматычная апрацоўка атрыманых даных, праведзеная Л. Суханавай, паказала, што зніжэнне ўзроўню спадчыннага полімарфізму па структурных бялках карэлюе з парушэннямі ўнутрыплоднага развіцця (гіпатрафіяй, прыроджанымі хібамі развіцця) і алергозамі, а зніжэнне ўзроўню бялковага полімарфізму па ферментных бялках — з працяглымі фонавымі станами (анеміяй, лімфадэнапатыяй) і інфекцыямі.

Побач з парушэннямі біямембран і генетычнага апарату клетак выяўляліся шматлікія клініка-лабараторныя сведчанні парушэнняў жыццядзейнасці і прыстасавальных уласцівасцей арганізма, што, перш за ўсё, праяўлялася змененай рэактыўнасцю, дысбалансам і высокай вычарпальнасцю рэгулярных механізмаў абароны — цэнтральных, нейрагумаральных, імуналагічных, антыаксідантных.

Так, у зонах радыеактыўнага кантролю ў пладоў у час родаў, у параўнанні з нарматыўнымі данымі, была напалову зніжана сімпата-адрэналавая і на 36 працэнтаў — картыкальная актыўнасць, пры гэтым максімальна актывізоўвалася гіпафізарна-тырэаідная сістэма. Аднак і яна функцыянавала ў рэжыме дыстэрыёзу, і ўжо ў канцы першага — пачатку другога тыдняў жыцця ў 28 працэнтаў абследаваных пасля перыяду напружання развіваўся транзітарны гіпатэрыёз (Н. Спяранская).

Недасканаласць цэнтральных рэгулярных уплываў праяўлялася адсутнасцю ці аслабленнем цэнтральнай рэгуляцыі сардэчнага рытму. Паводле даных спецыяльнага даследавання паслядоўных інтэрвалаў сардэчных жалудачкавых комплексаў, на электракардыяграмах такія змены адзначаліся ў 68 працэнтаў абследаваных. У найбольшай ступені гэтыя парушэнні назіраліся ў тыя ўзроставыя перыяды, калі асабліва высокія функцыянальныя нагрузкі на арганізм дзіцяці і павышаныя патрабаванні да ягоных рэгулярных сістэм: у канцы першага месяца жыцця, на дзевятым месяцы жыцця і ва ўзросце двух гадоў.

Пры электраэнцэфалаграфічным даследаванні дзяцей розных узростаў (сумесна з супрацоўнікамі Інстытута біяфізікі і шостаі клінічнай бальніцы г. Масквы праф. М. Цярэшчанкі і Л. Бурцавай) выяўлена павышэнне функцыянальнай актыўнасці дыэнцэфальных структур мозгу, а пры УЗІ мозгу немаўлят — амаль у трэці абследаваных выяўлялася расшырэнне жалудачкавай сістэмы мозгу.

Наколькі сур'ёзныя выяўленыя змены і чым яны небяспечныя для патомства — бліжэйшага і далейшага?

Мінула больш чым 17 гадоў пасля аварыі на Чарнобыльскай АЭС. Велізарная колькасць публікацый асвятляе «ўрокі» Чарнобыля і абмяркоўвае пытанні небяспекі малых доз радыяцыі для здароўя чалавека. Меркаванні выказваюцца розныя — ад «вялікага падману» (утойвання сапраўднай небяспекі) да амаль поўнага яе адмаўлення (С. Бірукоў у сваёй апошняй публікацыі па праблеме Чарнобыля адкрыта гаворыць, што небяспеку па палітычных матывах тады павялічылі ў 9 разоў, і таму ёсць неабходнасць частковай адмены статусу пацярпелых ад аварыі на шэрагу тэрыторый сёння). Аднак такія выказванні робяцца часцей за ўсё людзьмі, якія не вывучалі медыцынскія аспекты чарнобыльскай праблемы глыбока.

Так, на тэрыторыях дзеяння малых доз радыяцыі шчыльнасць забруджання глебы цэзіем-137 змяншаец-

ца і гэтая забруджанасць на большасці з іх набліжаецца да фонавай, але мы сумесна з аддзяленнем таксікалогіі Філатаўскай бальніцы г. Масквы і лабараторыямі МДУ вызначылі ўтрыманне цэзію, стронцыю, плутонію ў біялагічных асяроддзях — крыві і мачы дзяцей, грудным малацэ, тканках плацэнта (плутоній — толькі ў мачы) і выявілі дакладную станоўчую карэлятыўную залежнасць разліковых даных на сённяшні дзень не з цэзіем, а са стронцыем-90. І гэтая залежнасць была тым вышэйшая, чым даўжэй дзіця жыло на тэрыторыі радыяцыйнага кантролю. Каэфіцыенты карэляцыі для доўгажывучага радыенукліда стронцыю-90 і сумарнай дозай на грузкі радыенуклідамі дзіцяці вызначаліся роўнымі: на першым годзе жыцця — 0,43, а ва ўзросце больш двух гадоў — 0,53.

Вядома, што асноўнае значэнне для здароўя мае ступень назапашвання радыенуклідаў у арганізме. Вызначэнне інкарпараваных радыенуклідаў спецыяльнымі лічыльнікамі не апраўдала сябе. Паказчыкі «СІЧ» не адлюстроўваюць назапашванне дозавых нагузак. Іх сувязь з клінічнымі праявамі невялікія. Адзначана толькі, што пры адносна больш высокіх паказчыках «СІЧ» у маці і дзіцяці маюцца змены з боку перыферычнай крыві, а ў групе дзяцей з павышэннем «СІЧ» часцей назіраецца затрымка псіхаматорнага развіцця.

Нам удалося правесці разлікі назапашаных індывідуальных дозавых нагузак для абследаваных дзяцей і іх мацярок па трох зонах радыяцыйнага кантролю. Яны былі выкананы супрацоўнікамі лабараторыі № 130 Інстытута біяфізікі Міністэрства аховы здароўя РФ па арыгінальнай методыцы — на аснове паказчыкаў сярэдняй шчыльнасці забруджання кожнай з гэтых зон на момант абследавання (па каталогу доз унутранага і вонкавага апраменьвання для тэрыторый, якія вывучаюцца) з улікам працягласці пражывання ў дадзенай мясцовасці (сумарная доза за пэўны перыяд) і ступені магчымага ўздзеяння радыенуклідаў пры розных умовах жыцця і працы маці і дзіцяці, а таксама ступені абароненасці жылля ад радыеапраменьвання (уводзіліся адпаведныя паправачныя каэфіцыенты).

Паглынутая энергія ў выніку назапашвання радыенуклідаў тканкамі арганізма выражаецца ў зівертах (Зв).

Прынята, што крытэрыем шкоднага ўплыву на арганізм з'яўляецца атрыманая ім доза насычэння, якая перавышае 1 мілізіверт (мЗв).

Паводле атрыманых даных, толькі ў першай зоне (1—5 Кі/км²) індывідуальныя дозавыя нагрузкі для жанчын і іх патомства былі меншыя за 1 мЗв. Для другой зоны (5—15 Кі/км²) гэтая велічыня складала 5,02 мЗв для маці і 1,51 мЗв для дзіцяці пасля года. Для трэцяй зоны (забруджанасць радыенуклідамі 15—40 Кі/км²) дозавыя нагрузкі вызначаліся ў сярэднім для маці 30,42 мЗв, а для плода і дзіцяці аднаго года — 1,35 і 1,22 мЗв адпаведна.

Матэматычная апрацоўка з выкарыстаннем камп'ютэрных праграм індывідуальных клініка-лабараторных даных і індывідуальных разліковых дозавых нагрузак дазволіла вызначыць карэлятыўную сувязь гэтых паказчыкаў, што надзвычай важна з прычыны спецыфікі ўздзеяння на арганізм малых доз радыяцыі.

У адрозненне ад вывадаў класічнай радыяцыйнай медыцыны і радыебіялогіі, якія правіла дакладныя заканамернасці высокіх доз радыяцыі і патафізіялагічных адказаў, малыя дозы радыяцыі, як правіла, адразу не праяўляюцца. Яны аказваюць сваё патафізіялагічнае ўздзеянне і выяўляюць сябе тымі ці іншымі відочнымі клінічнымі прыкметамі толькі ў выніку свайго назапашвання ў клетках на працягу месяцаў, і нават гадоў. Гэта адпавядае асноўным феноменам радыяцыйнай генетыкі, што апісаны М. Цімафеевым-Расоўскім, як:

— адсутнасць мінімальнага парога доз, не здольных выклікаць генетычныя мутацыі;

— наяўнасць біялагічнага ўзмацнення першасных пашкодванняў рэдукацыйным механізмам жыцця дзейнасці генетычных структур.

Пры спалучаным уздзеянні малых доз радыяцыі і іншых антрапагенных (напрыклад, хімічных) фактараў гэтыя «адстаўленыя» эфекты могуць выявіць сябе хутчэй і быць больш выразнымі.

Другім «каталізатарам» негатыўнага ўздзеяння малых доз радыяцыі з'яўляюцца станы ці перыяды жыцця арганізма, пры якіх асабліва вялікая патрэба ў энергазабеспячэнні: энергазалежныя станы павышанай функцыянальнай актыўнасці арганізма (у прыватнасці, пры цяжарнасці

і родах) і працэсы тканкавага росту (у тым ліку ў плоду і дзяцей ранняга ўзросту, асабліва пры наяўнасці марфафункцыянальнай нясталасці). Таму цяжарныя жанчыны і іхняе патомства — ідэальная «мішэнь» для ўздзеяння малых доз радыяцыі (як адзначалася вышэй, акурат яны рэкамендаваны экспертамі ВАЗ як «натуральная мадэль» для вывучэння пагрозы ўздзеяння негатыўных антрапагенных фактараў на чалавечы арганізм).

Выяўленыя ў працэсе нашых шматгадовых даследаванняў клінічныя і лабараторныя прыкметы дрэннага стану ў дзяцей супастаўляліся з разліковымі данымі дозавай нагрузкі радыенуклідамі ў мацярок на момант родаў (назапашванні радыенуклідаў да нараджэння дзіцяці); у плоду за час іх развіцця ва ўлонні маці (вызначэнне ў момант нараджэння) і ў дзяцей у асобныя постнатальныя перыяды жыцця (на першым годзе і ва ўзросце 2—7 гадоў), а таксама сумарна за ўвесь перыяд развіцця плода і наступнага жыцця дзіцяці.

Значную карэлятыўную залежнасць ад мацярынскіх дозавых нагузак праявілі пераважна стыгмы дысэмбрыёгенезу, імуналагічныя паказчыкі і антыаксіданты (Е. Нейфах, Г. Іваненка). Спецыфічныя ж для радыяцыі аберацыі храмасом (у выглядзе дыцэнтрыкаў і колцаў) паказалі значную карэлятыўную залежнасць ад мацярынскіх дозавых нагузак толькі ў трэцяй зоне (пры забруджанасці тэрыторыі 15—40 Кі/км² і сярэдніх дозавых нагузак ў маці 30,42 мЗв).

Сувязь клініка-лабараторных эфектаў з дозавымі нагузкамі, назапашанымі плодам за перыяд яго ўнутрыўлонняга жыцця, была больш выразная і разнастайная. Дозавыя нагузкі радыенуклідамі ў плода на момант нараджэння шырока карэлявалі з парушэннямі ў генетычным апарце саматычных клетак дзіцяці пасля нараджэння (з колькасцю аберантных клетак, індэксам разрыву храмасом, храмасомнымі аберацыямі ў выглядзе парных фрагментаў і колцаў), а таксама з праявамі дысбалансу ў імунарэгуляторнай сістэме. Пры гэтым каэфіцыенты карэляцыі антэнатальнай дозавай нагузкі і імуна-рэгуляторнага індэкса (суадносіны Т4 — хелпераў і Т8 — супрэсараў) аказаліся статыстычна значнымі не толькі для трэцяй, але і для першай зоны радыяцыйнага забруджання, хоць і ў меншай ступені.

Адпаведна больш шырокім і выразным уплывам антэнатальных дозавых нагурузак на стан клеткавых структур і функцый дзіцячага арганізма былі выяўлены іх больш шырокія станоўчыя карэлятыўныя сувязі з паказчыкамі дысмарфагенетычнага развіцця і з цэлым шэрагам клінічных праяў паталагічных працэсаў і паталагічных станаў арганізма. Антэнатальныя дозавыя нагурузкі карэлявалі з такімі парушэннямі развіцця, як паратрафіі ў трэцяй зоне, а таксама з такімі паталагічнымі праявамі, як праліферацыя, алергія, інфекцыі, аўтаімунныя працэсы і змены з боку нервовай сістэмы.

Дозавыя нагурузкі, атрыманыя дзіцем пасля нараджэння, як паказалі праведзеныя даследаванні, адыгрываюць сваю ролю ў фарміраванні храмасомных і храматыдных аберацый, метабалічных і імунных зрухаў, а таксама ў парушэнні стану рэгулярных сістэм і схільнасці арганізма да інфекцый.

Радыезалежнасць клінічных праяў парушэння здароўя была тым больш відочная, чым вышэйшая была дозавая нагурузка (павялічвалася з узростам), а ў межах адной узроставай групы павялічвалася з ростам ступені забруджанасці тэрыторыі радыенуклідамі.

Такім чынам, выяўлены цэлы комплекс клінікаэпідэміялагічных, нейраэндакрынных, метабалічных, гематалагічных парушэнняў у цяжарных і дзяцей, якія жывуць на тэрыторыях, пацярпелых у выніку аварыі на ЧАЭС. Гэтыя парушэнні ў зонах з розным узроўнем радыяцыйнага забруджвання, былі аднатыповымі і насілі паліморфны характар. Выяўлялася пераканаўчая сувязь гэтых праяў са ступенню назапашвання радыенуклідаў у арганізме.

У аснове большасці выяўленых парушэнняў ляжаць змены ў генетычным апарате саматычных клетак, у прыватнасці, мутацыйныя працэсы. Характар храмасомных аберацый і асаблівасці рэпаратывнай актыўнасці геномнай ДНК у лімфацытах крыві дзяцей-«чарнобыльцаў» сведчаць пра іх відочную радыяцыйную залежнасць.

Зніжаны гетэразіготны ўзровень спадчыннага полімарфізму структурных і ферментных бялкоў, які развіваецца на ранніх стадыях эмбрыёгенезу, звужвае шматстайнасць і надзейнасць кампенсатарна-ахоўных рэакцый арганізма.

Калі ўлічыць усе выяўленыя заканамернасці, дык вы-
будуўваецца ланцужок узаемазвязаных працэсаў і вы-
малёўваецца заганнае кола: мутацыйны працэс — аб-
межаванне бялковага полімарфізму — змяншэнне маг-
чымасцей рэпаратыўнага сінтэзу ДНК — біяхімічныя,
імуналагічныя і іншыя праявы дысбалансу ў арганізме —
парушэнне працэсаў адаптацыі і кампенсацыі, што, у
сваю чаргу, садзейнічае ўзмацненню мутагенезу і
зніжэнню сінтэтычных магчымасцей ДНК, абмежаван-
ню функцыянальных магчымасцей і жыццестойкасці
індывіда.

Аснова гэтых працэсаў закладваецца ў антэнаталь-
ным перыядзе, што фарміруе пэўны фенатып са змене-
най рэактыўнасцю, вегета-дыэнцэфальнымі праявамі,
абмежаванымі магчымасцямі выканання эвалюцыйных
праграм развіцця і ўзаемадзеяння арганізма з акаляю-
чым асяроддзем. Такія дзеці цяжэй пераносяць стрэса-
выя па сваёй сутнасці і высока энергазатратныя працэ-
сы нараджэння і прыстасаванне да новых умоў пазаў-
лонняга жыцця.

Працяг уздзеяння радыяцыі пасля нараджэння і асаб-
ліва сукупнасць радыяцыйных і іншых экалагічных уз-
дзеянняў павышаюць узровень мутагенных зменаў,
яшчэ больш зніжаюць рэпаратыўны сінтэз ДНК, узмац-
няюць увесь комплекс біяхімічных, імунных, нейра-эн-
дакрынных і саматанеўралагічных зменаў.

Распаўсюджанае ў шэрагу літаратурных крыніц мер-
каванне пра нязначную шкоднасць малых доз радыяцыі
для патомства складвалася ў працэсе стэрэатыпнага
падыходу да праблемы пры вывучэнні старэйшых дзіця-
чых узростаў і прыняцця асноўнымі крытэрыямі радыя-
цыйнага ўздзеяння спецыфічных пашкоджанняў шчыта-
падобнай залозы, апластычнай анеміі і злаякасных но-
ваўтварэнняў. Гэтыя крытэрыі ў зонах радыяцыйнага
кантролю, як паказвае аналіз даных расійскага дзяр-
жаўнага медыкадазіметрычнага рэгістра, паступова
праяўляюцца з цягам гадоў. Аднак выяўленае намі ге-
нетычна абумоўленае зніжэнне ахоўных уласцівасцей
арганізма, якое ўзнікае антэнатальна, звязанае з ра-
дыяцыйным уплывам і якое ўзрастае з цягам гадоў,
не меней важнае. Яно праяўляецца ў куды больш шы-
рокіх кантынгентаў і ўяўляе сабой рэальную пагрозу

фізічнай дэградацыі наступных пакаленняў, а таму вымагае сур'ёзных мер па абмежаванні паступлення радыенуклідаў у арганізм бацькоў і дзяцей, а таксама мер па павышэнні ахоўных сіл арганізма ў асоб, якія жывуць у зонах радыяцыйнага кантролю. Пад асаблівы медыкагенетычны і медыка-сацыяльны кантроль павінны быць узяты маладыя жанчыны, якія плануюць цяжарнасць, цяжарныя і іхняе патомства.

В. КУЛАКОЎ, доктар медыцынскіх навук, акадэмік РАМН, дырэктар Навуковага цэнтра акушэрства, гінекалогіі і перынаталогіі РАМН;

Т. СОКУР, кандыдат медыцынскіх навук, кіраўнік акушэрскай брыгады;

І. ЦЫБУЛЬСКАЯ, доктар медыцынскіх навук, кіраўнік педыятрычнай брыгады;

І. ДАЎЖЭНКА, кандыдат медыцынскіх навук, кіраўнік брыгады дзіцячых гінеколагаў;

А. ВАЛАБУЕЎ, доктар медыцынскіх навук, прафесар, кіраўнік рэнтгена-радыялагічнай лабараторыі;

В. МАЛЫШАВА, кандыдат біялагічных навук, эндакрынолаг;

І. СУСКОЎ, кандыдат медыцынскіх навук, кіраўнік сектара радыяцыйнага і хімічнага мутагенезу Інстытута агульнай генетыкі імя М. Вавілава РАН.

г. Масква

ЧАРНОБЫЛЬ — БОЛЬ ЧАДЛАНЦТВА

Аляксандр СЫЧОЎ,
намеснік Міністра замежных спраў
Рэспублікі Беларусь

ПОСТЧАРНОБЫЛЬСКАЕ СУПРАЦОЎНІЦТВА: НОВЫЯ АБРЫСЫ

Лічба ацэнкі страт, нанесеных нашай краіне ў выніку чарнобыльскай катастрофы (235 млрд. дол. ЗША), і колькасць сродкаў, якія былі выдаткаваны на ліквідацыю наступстваў аварыі (каля 13 млрд. дол. ЗША ў перыяд з 1991 па 2002 гг.), пераконваюць у тым, што ў бліжэйшай перспектыве адной Беларусі вырашыць увесць комплекс чарнобыльскіх праблем не пад сілу і не з'яўляюцца канчатковымі. Панесеныя Беларуссю страты могуць быць істотна заніжанымі з прычыны адсутнасці поўных ведаў аб доўгатэрміновых наступствах радыяцыйных аварый і складанасці падліку грашовага эквіваленту вынікаў забруджвання навакольнага асяроддзя, пагаршэння стану здароўя людзей і г. д. Ужо шмат гадоў наша дзяржава мэтанакіравана, не шкадуючы сродкаў, планамерна аднаўляе пацярпелыя раёны, клапаціцца пра жыццё іх жыхароў. Але гэтую работу ў значнай ступені ўскладняе абмежаванасць рэсурсаў, якая выклікана, у прыватнасці, аб'ектыўнымі цяжкасцямі пераходу да рынкавай эканомікі. Нагадаю, што Беларусь (тады БССР) першай заявіла пра неабходнасць міжнароднага садзейнічання ў вывучэнні і пераадоленні наступстваў чарнобыльскай аварыі напярэдадні яе трэцяй гадавіны — 12 красавіка 1988 года на

44-й сесіі Еўрапейскай эканамічнай камісіі ААН. 20 лютага 1990 года наша дзяржава афіцыйна звярнулася да міжнароднага супольніцтва па дапамогу і садзейнічанне. У тым жа годзе на 45-й сесіі Генасамблеі ААН у адпаведнай рэзалюцыі былі закладзены арганізацыйныя асновы міжнароднага супрацоўніцтва па Чарнобылі. Потым «чарнобыльскія рэзалюцыі» прымаліся на 46, 47, 48, 50, 52, 54, 56-й сесіях Генасамблеі. У 2003 годзе Беларусь сумесна з Расіяй і Украінай ініцыявала чарговую рэзалюцыю. Тыя ці іншыя аспекты наступстваў гэтай катастрофы працягваюць заставацца на парадку дня шэрагу міжнародных арганізацый, напрыклад, Сусветнай арганізацыі аховы здароўя, МАГАТЭ, Дзіцячага фонду ААН.

На сённяшні дзень у межах ААН існуюць два каардынацыйныя механізмы па чарнобыльскай праблематыцы: Міжўстановавая мэтавая група ААН па Чарнобылі і Пяцібаковы каардынацыйны камітэт з прадстаўнікоў Беларусі, Расіі, Украіны, Каардынатора ААН па міжнародным чарнобыльскім супрацоўніцтве (у рангу намесніка Генеральнага сакратара ААН) і яго намесніка (у рангу рэгіянальнага дырэктара Праграмы развіцця ААН па краінах Еўропы і СНД). Назапашаны Беларуссю вопыт улічваецца пры прыняцці рашэнняў у шмат якіх галінах. Напрыклад, веды аб наступствах шырокамаштабнага радыеактыўнага забруджвання ўплываюць на развіццё ядзернай энергетыкі ва ўсім свеце. Таксама важны вопыт арганізацыі супрацоўніцтва па пераадоленні наступстваў тэхнагеннай аварыі. Мы лічым, што сёння асноўнай задачай ААН з'яўляецца актывізацыя намаганняў па прыцягненні ўвагі міжнароднага супольніцтва да чарнобыльскай праблематыкі і мабілізацыі сродкаў для фінансавання мэтавых праграм і праектаў. Пад эгідай ААН праходзяць тэматычныя прэзентацыі і дабрачынныя кірмашы, сустрэчы і інтэрв'ю з палітыкамі, ток-шоу, распаўсюджванне сувеніраў і памятных знакаў. Беларусь выступае за кадравае і рэсурснае ўмацаванне «чарнобыльскага» сакратарыята ААН, больш актыўную ролю офісаў ААН у краінах у распрацоўцы прыярытэтаў супрацоўніцтва і інфармаванні міжнароднага супольніцтва аб патрэбах насельніцтва, што пацярпела ў выніку катастрофы.

Міністэрства замежных спраў Рэспублікі Беларусь пастаянна інфармуе сусветную грамадскасць аб праблемах наступстваў Чарнобыля, паўсюдна шукае донараў для іх вырашэння. Мы садзейнічаем з'яўленню ў замежных СМІ публікацый і інтэрв'ю прадстаўнікоў Беларусі, правядзенню інфармацыйна-мастацкіх выставак, розных дабрачынных акцый, прасоўванню беларускіх праектных прапаноў для фінансавання па лініі міжнародных арганізацый і спецыялізаваных фондаў, шырока распаўсюджваем нацыянальныя «чарнобыльскія» даклады. У 2002 годзе прайшла тэматычная выстаўка «26 красавіка...» у Германіі (гарады Валькенхайн, Шопэнштэт і Грос Дэнтке), Аўстрыі (гарады Вена і Глогніц), Венскім міжнародным цэнтры, Палацы Нацый у Жэневе, будынку Еўрапейскага парламента ў Бруселі. Гэта праца ажыццяўляецца намі ў цесным супрацоўніцтве з Камітэтам па праблемах вынікаў катастрофы на Чарнобыльскай АЭС пры Савеце Міністраў Рэспублікі Беларусь. Выдатным інструментам для інфармавання з'яўляецца інфармацыйная платформа ў сетцы Інтэрнет, якая распрацавана ў рамках сумеснага швейцарска-беларуска-ўкраінскага праекта «Чарнобыль-інфа». На сайце змешчаны матэрыялы і меркаванні прадстаўнікоў урадавых і няўрадавых структур.

У сучасны момант намі вядзецца актыўная работа па стварэнні міжнароднай навукова-даследчай сеткі па Чарнобылі пад эгідай ААН і міжнароднага навуковага форуму па Чарнобылі пад эгідай МАГАТЭ. Сетка будзе ўяўляць сабой каардынацыйны механізм даследаванняў усяго комплексу наступстваў чарнобыльскай катастрофы, якія праводзяцца арганізацыямі сістэмы ААН сумесна з пацярпелымі краінамі. Вынікі гэтых даследаванняў у галіне медыцынскай, экалагічнай і сацыяльна-эканамічнай рэабілітацыі будуць выкарыстоўвацца пры падрыхтоўцы рэкамендацый па паляпшэнні ўмоў жыцця людзей на забруджаных тэрыторыях. Гэтыя вынікі таксама складаюць аснову для шырокай кампаніі па інфармаванні грамадскасці. У рабоце сеткі будуць удзельнічаць навукоўцы і грамадскія дзеячы сусветнай велічыні. У рамках форуму будуць разгледжаны медыцынскія і экалагічныя наступствы катастрофы. Форум

ужо распачаў сваю працу. Яго вынікам стала праведзеная міжнародная канферэнцыя па выпрацоўцы стратэгіі далейшых дзеянняў па ліквідацыі наступстваў катастрофы і мабілізацыі неабходных фінансавых рэсурсаў. Шэраг праектаў ажыццяўляецца па лініі міжнародных урадавых і няўрадавых арганізацый. Савет кіраўнікоў МАГАТЭ прыняў ініцыяваны нашай краінай рэгіянальны (Беларусь — Расія — Украіна) праект па распрацоўцы стратэгіі доўгатэрміновых контрмер і маніторынгу апраменьвання насельніцтва сельскіх раёнаў, што пацярпелі ад Чарнобыля. Агульны бюджэт праекта — каля 3 млн. дол. ЗША. Тэрмін выканання — 2003 — 2005 гады. Сумесна з Праграмай развіцця ААН выконваецца праект па ўмацаванні партнёрскіх сувязей і механізмаў мабілізацыі рэсурсаў для мінімізацыі наступстваў Чарнобыля. На жаль, многія перспектыўныя праграмы былі перапынены з прычыны адсутнасці фінансавання.

У нашу краіну працягвае паступаць гуманітарная дапамога ў выглядзе тавараў і грашовых сродкаў з-за мяжы ад дабрачынных арганізацый. Толькі «Канадская дапамога ахвярам Чарнобыля» ў рамках праекта па рамонце і рэканструкцыі ўстаноў сістэмы адукацыі, аховы здароўя і сацыяльнай абароны, на будаўніцтва водаачышчальных збудаванняў у Магілёўскай і Віцебскай абласцях выдаткавала 4,7 млн. дол. ЗША. Паводле даных дэпартаменту па гуманітарнай дзейнасці Кіраўніцтва справамі Адміністрацыі Прэзідэнта РБ, у 2002 годзе ў нашу краіну паступілі грузы гуманітарнай дапамогі на суму каля 45 млн. дол. ЗША. А на аздараўленні за мяжой пабывалі 60 тысяч беларускіх дзяцей. Пры гэтым самая значная гуманітарная дапамога ў грашовым выглядзе паступіла з Вялікабрытаніі (больш за 13 млн. дол. ЗША), а ў выглядзе тавараў і маёмасці — з Германіі (на суму больш за 17 млн. дол. ЗША).

Галіна НАВІЦКАЯ

КАНАДЗЕЦ ЯФІМ ЛУК'ЯНЧУК

Больш за 30 год звязваюць самыя добрыя адносiны беларускае таварыства па сувязях з суайчыннікамі за рубяжом «Радзіма» з Федэрацыяй рускіх канадцаў (ФРК) — старэйшай арганізацыяй эмігрантаў з Расіі, Беларусі і Украіны. Болей паловы членаў ФРК — беларусы, большасць з якіх выхадцы з Брэстчыны. Многія ўжо выраслі ў Канадзе, але ведаюць мову сваіх бацькоў, некаторыя памятаюць сваё дзяцінства ў Беларусі і працяжляюць цікавасць да сваіх каранёў. Нашы суайчыннікі ведаюць пра наступствы аварыі на Чарнобыльскай АЭС і стараюцца дапамагчы жыхарам з забруджаных тэрыторый. Мне хочацца расказаць пра аднаго з самых актыўных членаў ФРК Яфіма Сцяпанавіча Лук'янчука. Па даручэнні членаў федэрацыі ён даставіў у ашаломленую чарнобыльскай катастрофай Беларусь гуманітарную дапамогу — медыкаменты на суму ў 5 тысяч долараў. Па рэкамендацыі таварыства «Радзіма» гуманітарны груз быў накіраваны ў бальніцы Брагінскага раёна. Потым па ініцыятыве нашага земляка ў федэрацыі сабралі сродкі на набыццё ўльтрагукавога апарата, які быў адпраўлены на радзіму Яфіма Лук'янчука ў Брэсцкую вобласць.

Яфім Сцяпанавіч пакінуў вёску Гвазніца Маларыцкага раёна ў дзесяцігадовым узросце ў 1939 годзе, якраз перад гітлераўскай акупацыяй Польшчы. Паехаў з маці і дзвюма сёстрамі да бацькі, які з 1930 года жыве ў Канадзе. Як і многія нашы суайчыннікі ў тыя гады, Сцяпан Лук'янчук падаўся ў няблізкі свет з надзеяй зарабіць

грошы, каб прыдбаць зямельны надзел. Працаваў з усіх сіл, па паўгода жыў з такімі ж бедакамі ў лесе, раскарчоўваў новыя плошчы і думаў як хутчэй вярнуцца на Радзіму. Але ў 1939 годзе ўсё часцей гаварылі, што Гітлер рыхтуецца распачаць вайну, і Сцяпан Лук'янчук выслаў жонцы і дзецям запрашэнне ў Канаду.

У Яфіма Лук'янчука заморскае жыццё склалася ўдала. Хлапчук вельмі хутка загаварыў на англійскай мове і атрымаў імя Джэймс... Праўда, спачатку на чужыне сям'я жыла вельмі бедна. Дзесяцігоддзе пайшло на тое, каб бацькі змаглі пабудаваць свой дом. А да гэтага бадзяліся па чужых кватэрах. Яфім Сцяпанавіч закончыў медыцынскі факультэт тэхналагічнага інстытута ў Таронта, працаваў лабарантам у бальніцы. Цяпер на пенсіі. Яму хапае не толькі на бязбеднае жыццё, але і на вандроўкі ў любы куток зямнога шара.

Калі Яфім Сцяпанавіч прыехаў у Гвазніцу ўпершыню пасля амаль 40-гадовай разлукі, вёска падалася іншай планетай. Гвазніца яго дзяцінства ў гады вайны згарэла амаль уся, а пасля адбудавалася.

Першы раз Яфім Лук'янчук наведаў родныя мясціны ў 1977 годзе. У апошні прыезд выконваў місію па даручэнні Федэрацыі рускіх канадцаў: прывозіў гуманітарную дапамогу чарнобыльцам — медыкаменты для Брагінскай бальніцы.

Вярнуўшыся ў Канаду, Яфім Сцяпанавіч прыслаў у таварыства «Радзіма» вельмі цёплыя словы ўдзячнасці за ўвагу, аказаную ў час знаходжання ў Беларусі. Вось што ён напісаў: «Пакідаючы сваю родную вёску, я падняў ля дарогі некалькі камянёў, падобных на тыя, з якіх у каменны век рабілі нажы, сякеры і іншыя інструменты. У Канадзе я паклаў адзін камень на магілу бацькі. Астатнія адправіў сынам у Брытанскую Калумбію і Аўстралію, каб яны таксама змаглі хоць неяк дакрануцца да Беларусі. Знаходзячыся на сваёй Радзіме, я ўбачыў вялікі патэнцыял палёў і лясоў для скарыстання. Гледзячы на іх, успомніў, што менавіта недахоп гэтай зямлі прымусіў майго бацьку і іншых землякоў выехаць з Брэстчыны ў Канаду. Вельмі спадабалася дружалюбнасць людзей і курс, па якім ідзе ваша краіна. У вас вынослівыя, знаходлівыя людзі і кампетэнтныя кіраўнікі. Я бачу светлую будучыню для вас і вашай краіны».

Таццяна ХРАПІНА

ІТАЛЬЯНСКІЯ ПАРТНЁРЫ ДУБОВАГА ЛОГУ

Дубовы Лог — вёска ў Гомельскай вобласці, жы-
харам яе пашанцавала: не давялося пакідаць
дом, бегчы з роднай абжытай зямлі.

Сёння ў Дубовым Логу жыве 250 чалавек. Працуюць
у асноўным у калгасе «Дружба». Гаспадарка гэта мае
2559 гектараў сельгасугоддзяў і 925 гектараў сенажа-
цей і пашы. Уся раслінаводчая прадукцыя: збожжа, ку-
куруза, бульба, караняплоды — прыгодная толькі на
корм жывёле. Таму галоўнымі тут з'яўляюцца вытвор-
часць кармоў і мясная жывёлагадоўля (доля мяса з пе-
равышэннем дзеючых радыелагічных дапусцімых норм
вагаецца ад 1 да 9 працэнтаў).

Вёска Дубовы Лог — акуратная і дагледжаная. Аба-
пал роўных асфальтаваных дарожак і тратуараў — дрэ-
вы, кусты, а таксама драўляныя скульптурныя казачныя
персанажы, зробленыя рукамі народных умельцаў. Ёсць
магазіны, клуб, бібліятэка, фельчарска-акушэрскі пункт,
дзіцячы сад-яслі, пачатковая школа. У сакавіку 2002 го-
да ў памяшканні сельскага Савета быў адкрыты Інфар-
мацыйны цэнтр, які ўзнік у выніку сумеснага беларуска-
італьянскага праекта «ГУМУС».

Італьянская дабрачынная арганізацыя «Легамб'ентэ
Салідарытэ» працуе над яго рэалізацыяй у Беларусі з
1998 года. З яе дапамогай цэнтр у вёсцы Дубовы Лог

аснасцілі сучаснай тэхнікай, неабходнай для навучання насельніцтва правілам бяспечнага пражывання і працоўнай дзейнасці ва ўмовах радыеактыўнага забруджання. Тут ёсць важная і карысная інфармацыя з рэкамендацыямі спецыялістаў аб правільным вядзенні сельскагаспадарчых работ на радыяцыйна забруджаных землях. Спецыяльныя карты даюць нагляднае ўяўленне аб узроўні забруджання мясцовасці. Жыхары заўсёды могуць атрымаць аператыўныя даныя, на якім з зямельных участкаў вёскі варта вырошчваць тую ці іншую сельскагаспадарчую культуру, каб ва ўраджаі было як мага менш радыенуклідаў. У базе камп'ютэра захоўваюцца не менш каштоўныя рэкамендацыі па перапрацоўцы атрыманай на прыватных падворках прадукцыі. Навуковыя супрацоўнікі Інстытута радыялогіі — частыя госці гэтага Інфармацыйнага цэнтра. Яны прадастаўляюць неабходную інфармацыю.

Камітэт па праблемах вынікаў катастрофы на Чарнобыльскай АЭС пры Савеце Міністраў Рэспублікі Беларусь сумесна з каардынатарам праекта з італьянскага боку М. Банфаці клапаціцца аб далейшым развіцці Інфармацыйнага цэнтра ў вёсцы Дубовы Лог. У перспектыве плануецца пачаць выданне інфармацыйнага перыядычнага бюлетэня для мясцовых жыхароў з рэкамендацыямі спецыялістаў па бяспечным харчаванні. У рамках праекта прадугледжана таксама стварэнне ў Дубовым Логу цяпліцы для вырошчвання экалагічна чыстай агародніны па бязглебавай тэхналогіі.

Працяг праекта вельмі важны для распаўсюджвання інфармацыі з рэкамендацыямі спецыялістаў для жыхароў беларускіх раёнаў, якія пацярпелі ад чарнобыльскай катастрофы. Толькі ў гэтым кірунку могуць паспяхова вырашацца задачы па пераадоленні яе аддаленых наступстваў.

Кэныці КОЙКЭ,
прафесар медыцыны (Японія)

«АСНОЎНАЕ МАЁ ЖАДАННЕ — ПРЫЎНЕСЦІ СЮДЫ НОВЫЯ МЕТАДЫ ЛЯЧЭННЯ»

—Штуршком для таго, што я стаў практыкаваць у Гомелі, паслужылі асабістыя ўражанні. Я на свае вочы ўбачыў, што ў вас даволі высокая смяротнасць ад лейкозаў, лейкеміі — і невялікі працэнт вылучвання. Таму мне і захацелася перадаць тые веды, навукі, якімі валодаю сам. Асноўнае маё жаданне — прыўнесці сюды новыя метады лячэння.

На жаль, на базе Гомельскай абласной клінічнай бальніцы мы не здолелі пакуль яшчэ ажыццявіць трансплантцыю касцёвага мозгу. Але папярэдні яе сур'ёзны этап — перасадка перыферычнай ствалавой клеткі — ужо зроблены.

Хачу адзначыць наступнае: я працую тут толькі таму, што бачу сустрэчныя клопаты, рух насустрач з боку калектыву бальніцы. І, безумоўна, дзякуючы таму, што маецца дапамога японскага фонду «Чарнобыль», які фінансуе нашы паездкі.

Некаторыя іншыя фонды ў Японіі запрашаюць беларускіх урачоў толькі на стажыроўку. Безумоўна, такім чынам вашы спецыялісты ўспрымаюць саму «тэхналогію» лячэння. Аднак у нас, у Японіі, іншыя ўмовы працы, іншыя лекі. І потым беларускім медыкам складана

перанесці набытыя веды на рэальную мясцовую глебу. Таму наш фонд пайшоў іншым шляхам. Наш праект разлічаны на доўгатэрміновы перыяд. І ў далейшым мы плануем пераходзіць на мясцовыя ўмовы, каб не было неабходнасці прывозіць з Японіі ўвесь набор усяго патрэбнага для аперацый.

У сябе на радзіме мы заўсёды карыстаемся аднаразовымі шпрыцамі, піпеткамі, пінцэтамі і іншымі інструментамі. Таму неабходна будзе падумаць, якім чынам іх тут стэрылізаваць, каб падобныя аперацыі не залежалі цалкам ад прыезду групы і яе экіпіроўкі.

На жаль, ёсць дробязі, якіх напачатку не ўлічваеш, ніяк не прадбачачы, што яны могуць узнікнуць. Здаралася, што лякарствы адсылаюцца назад або яны доўгі час залежваюцца на таможні. І не таму, што гэтыя кепскія лякарствы — проста іх не паспелі ўнесці ў пералік дапушчаных для дастаўкі. А чалавек памірае ад адсутнасці гэтых медыкаментаў. Не сакрэт, што калі-нікалі дапамогу, дасланую бескарысна, даводзіцца аплачваць. І я шчыра жадаю, каб усе гэтыя праблемы вырашаліся як найхутчэй.

З інтэрв'ю газеце «Гомельская праўда»

Э. ЛЕНГФЕЛЬДЗЕР,
прафесар медыцыны (Германія)

«НАШЫМ ПРАЕКТАМ РАЗВІВАЦЦА ДАЛЕЙ»

—**У** эндакрыналагічным дыспансеры ў Гомелі, дзе праводзяцца пачатковыя даследаванні, зарэгістравана 70 тысяч пацыентаў з рознымі захворваннямі. Да іх далучаюцца новыя і новыя выпадкі. Гэта фактычна доўгатэрміновыя наступствы Чарнобыля.

Што датычыцца анкалагічнага дыспансера, то тут на ўліку знаходзіцца 580 пацыентаў, хворых на рак шчытападобнай залозы. У 1999 годзе было пралечана 369 пацыентаў, у 2000 — 469, на пачатак 2001 — 506 чалавек. Узрасла колькасць пярвічных хворых. Калі ў 1999 годзе іх было 68, у 2000 годзе — 113, то на пачатку 2001 — ужо 147. Але ж пацыенты, якія атрымліваюць тут лячэнне, павінны праходзіць яго не меней раза ў год. Аптымальны варыянт, канечне, рабіць гэта двойчы. Некаторыя ж хворыя, з метастазамаі, павінны лячыцца тры разы на год. Трывожыць тое, што ўзрасла колькасць хворых ва ўзросце 15 — 30 гадоў.

Маладыя людзі больш успрымальныя да развіцця рака шчытападобнай залозы. Многім паражоным гэтай хваробай у 1986 годзе было 3 — 5 год. Арганізм ніколі не забывае радыеактыўнай нагрузкі. Гэта значыць, што тады была закладзена запаволеная бомба, і яна яшчэ спіць. Па прагнозах спецыялістаў, у тым ліку і з Сусветнай арганіза-

цыі аховы здароўя, колькасць захворванняў у людзей, якія з'яўляліся на момант аварыі дзецьмі, будзе ўзрастаць. І патрэбна рыхтавацца да гэтага ўсплеску.

Неабходна пашыраць як мінімум у два разы і радыёімунную лабараторыю. Наш інстытут — Інстытут радыялогіі імя Отта Хуга (Мюнхен) — збіраецца і надалей забяспечваць лабараторыю радыяёдам — ён сягоння паступае сюды кожны тыдзень.

Яшчэ ў 1991 годзе мы прынялі рашэнне засяродзіцца на правядзенні ўсіх медыцынскіх мерапрыемстваў у Гомельскай вобласці. Мы, спецыялісты, хто належным чынам разбіраецца ў ядзернай праблеме, разумелі, што найбольшая неабходнасць у нашай дапамозе будзе тут. Пацыентаў патрэбна лячыць там, дзе яны жывуць. Ім лягчэй дабрацца, напрыклад, з Мазыра ў Гомель, як у сталіцу.

Імкнёмся таксама прыцягнуць да гэтай тэматыкі ўвагу міжнароднай грамадскасці. На жаль, ёсць цэлы шэраг высакаразвітых дзяржаў, якія не жадаюць разумець праблематыку Чарнобыля, зменшваюць або адмаўляюць яго наступствы, асабліва ў галіне медыцыны. Так у дакладзе камітэта ААН (у 2000 годзе) прагучала, што значны рост рака шчытападобнай залозы назіраецца толькі ў дзяцей і падлеткаў, а ў дарослых ён не зафіксаваны. Але жыццё абвяргае гэты вывад: у анкалагічным дыспансеры сягоння асноўная колькасць хворых — дарослыя. Да 2001 года 19-гадовыя сюды наогул не патраплялі.

Такія сцвярджэнні ААН з'яўляюцца своеасаблівым працягам пазіцыі МАГАТЭ, якая мела месца ў 1991 годзе. Такая стратэгія не садзейнічала паступленню ў Беларусь буйнамаштабнай міжнароднай дапамогі. Яна ж, апроч таго, заспакойвае насельніцтва Захада.

Лічым такую пазіцыю памылковай і маем намер і надалей прыцягваць да чарнобыльскай праблемы ўвагу міжнароднай грамадскасці.

*З інтэрв'ю газеце «Живая вода»
ад 22 снежня 2001 года*

Кацярына ТКАЧЭНКА

БЕЛЫЯ ЖУРАЎЛІ ХІРАКАВЫ

Фотавыстаўкі японскага журналіста Хіракавы Руіці, прысвечаныя чарнобыльскай тэматыцы, у Краіне ўзыходзячага сонца праходзілі семсот разоў! У 1999 годзе Хіракава быў узнагароджаны медалём Францыска Скарыны.

Свой першы візіт у раёны, пацярпелыя ад аварыі на ЧАЭС, Хіракава Руіці памятае да драбніц. Ішоў 1989 год. Іншаземцы практычна не маглі атрымаць афіцыйнага дазволу на наведванне «чарнобыльскіх вёсак». Хіракава стаў першым замежным журналістам, які прыехаў у зону. Паўсюль яго машыну акружалі людзі, задавалі адзінае пытанне: «Ці можна жыць на гэтых землях?» Хіракава разумеў, што для многіх з іх знаходжанне на забруджанай тэрыторыі ў хуткім часе абярнецца хваробамі і смерцю. Дазіметр, якім ён вымяраў якасць прадуктаў і вады, пішчаў няспынна. А мясцовыя ўлады маўчалі. І тады Хіракава Руіці вырашыў, што як журналіст ён не толькі павінен назіраць за тым, што адбываецца, але і ўмешвацца ў гэта.

— Спачатку я таксама адчуваў страх перад радыяцыяй, — успамінае Хіракава. — У Магілёўскай вобласці ў вёсцы Краснаполле я трапіў на вяселле. У доме было мала гасцей. Родныя і сябры маладых, напалоханыя

Чарнобылем, адмовіліся прыехаць у вёску. Я ведаў, што гародніна, якую вырошчваюць жыхары Краснаполля, «зашкальвае». І я вырашыў піць гарэлку не закусваючы. Але пасля трэцяй чаркі мне давялося здацца і есці гародніну і мяса. Потым я ўжо ніколі не адмаўляўся ад падобных пачастункаў. Больш таго, я прыйшоў да вываду, што адна бульбіна, якую выкарыстаюць у харч вяскоўцы, можа быць бруднай, а бульбіна, якая вырасла з ёю па-суседстве, — чыстай. Людзі мелі патрэбу ў індывідуальных дазіметрах. Вярнуўшыся ў Японію, я стаў збіраць грошы, каб дапамагчы пацярпеламу насельніцтву.

Аднак прабіваць «чарнобыльскую тэму» аказалася нялёгка і ў Японіі, на тэрыторыі якой знаходзіцца 50 атамных станцый. Многія з іх размешчаны ў сейсмічна неспрыяльных зонах. Аповед аб выніках чарнобыльскай катастрофы ўзбудзіў грамадскую думку. Хіракава шукаў магчымасці звярнуцца да сваіх суайчыннікаў з просьбай дапамагчы чарнобыльцам. На сабраныя грошы ён купляў чыстае малако, прадукты, медыкаменты і дастаўляў іх у забруджаныя раёны. Ужо нямала гадоў ён працягвае расказваць аб беларускіх праблемах на старонках японскіх газет і часопісаў.

На фотаздымках Хіракавы Руіці — закінутыя хаты і мёртвыя вёскі. Але большасць яго прац прысвечана пацярпелым людзям, і нават у самых «чорных кадрах» ён пакідаў месца надзеі...

Таня Чарныш памерла ў 1996 годзе, калі ёй было 16 гадоў. Яна жыла далёка ад Чарнобыля, але ў дзяцінстве разам з бабуляй аказалася на майскія святы ў сваякоў у Гомельскай вобласці — у тыя дні на станцыі яшчэ бушаваў пажар. Урачы вельмі позна выявілі ў дзяўчынке рак шчытападобнай залозы. Калі ўжо лёгкія і мозг былі пашкоджаны метастазамі. На апошніх здымках, зробленых Хіракавам незадоўга да смерці Таццяны, у яе ясныя і спакойныя вочы. Перад смерцю дзяўчынка шукала словы, якімі б змагла супакоіць сваіх родных...

— У апошні раз, калі я наведваў Таню, яна ўжо была сляпой, — успамінае Хіракава. — Я трымаў яе за руку, яна чытала вершы. Там быў радок пра бярозу, па ства-

ле якой цякла кроў. «Не плач, бяроза, — паўтарала Тая, — прыйдзе вясна, і ты зноў будзеш жыць...» Праз месяц дзяўчынкі не стала. Больш за ўсё мяне ўзрушыла, што ўрачы, якія паставілі Тані страшны дыягназ, адмаўляліся яе лячыць. Яны казалі, што не варта траціць лекі на дзіця, якое ўсё роўна памрэ.

Пасля смерці Тані Хіракава пазнаёміўся з дзяўчынкай Ленай, якой урачы паставілі аналагічны дыягназ. Шанс на выздараўленне ў яе быў даволі вялікі — 40 працэнтаў. Але ў Лены не было стымулу жыць, яна не наведвала школу і не сустракалася з аднагодкамі. А нешматлікія сябры, з якімі Лена паспявала пазнаёміцца за час лячэння ў бальніцах, адзін за другім адыходзілі з жыцця...

— Я прыязджаў да Лены некалькі разоў у год, — расказвае Хіракава. — Вадзіў яе ў тэатры і на канцэрты, падарыў маленькую відэакамеру, якая на нейкі час стала галоўным яе захапленнем. Пазней я прывёз ёй падручнік па японскай мове. Праз два гады Лена бойка размаўляла са мной на маёй роднай мове, а пазней паступіла ў лінгвістычны інстытут. Сёння ўрачы гавораць, што небяспека прайшла.

Штогод дзякуючы намаганням Хіракавы Руіці ў Японіі праходзяць дзясяткі дабрачынных канцэртаў, зборы ад якіх ідуць на падтрымку беларускіх дзяцей, хворых на рак шчытападобнай залозы. Пад уражаннем ад фотаздымкаў Хіракавы японская спявачка Токію Ката ўключыла ў свой рэпертуар тры песні, прысвечаныя чарнобыльскай трагедыі. Другая вядомая спявачка, Сінабу Сато, чья папулярнасць у Краіне ўзыходзячага сонца параўнальная з вядомасцю расійскага выканаўцы Мікалая Баскава, мінулым летам на некалькі гадзін прылятала ў Беларусь. Яна згадзілася выступаць толькі перад дзецьмі з забруджаных раёнаў Беларусі, якія знаходзіліся на лячэнні ў рэабілітацыйным цэнтры «Надзея».

...Гісторыя папяровага жураўліка, якога так і не паспела зрабіць памерлая ад прамянёвай хваробы дзяўчынка Садака, пасля чарнобыльскай трагедыі атрымала нечаканы працяг. Сёння ў Японіі імёнамі бе-

ларускіх дзяцей, хворых на рак шчытападобнай залозы, называюць белых жураўлёў. Кожны, хто пажадае аказаць дапамогу гэтым дзецям, пералічвае невялікую суму грошай. У праекце ўдзельнічаюць японскія арнітолагі. Яны прымацоўваюць птушкам спецыяльныя датчыкі, што дазваляюць адсочваць шляхі іх міграцыі. У любы час сутак пры дапамозе Інтэрнета японцы могуць падрабязна даведацца, дзе знаходзіцца іх жораў. А выручаныя ад праекта сродкі ідуць на падтрымку хворых дзяцей.

На Усходзе жураўлі здаўна былі сімвалам жыцця і надзеі...

Мікола МЯТЛІЦКІ

16 ВЕРАСНЯ 1999 ГОДА

Промень бліскае злы,
Дзікаросаў цыбатыя краты.
Едуць свету паслы
Пазірнуць на пустэльныя хаты.

Гулам зоны дарог
Адзываецца памяць жывая.
Вось ён, смерці парог,
Вока горкай слязы не хавае.

Гэта вёска мая
Ў травах дзікіх устала прывідам.
Боль глытаючы, я
Стану вашым на вуліцах гідам.

Хмар дажджыстых імжу
Праганю, як ліхое напасце.
Слёзы ўцёршы, скажу
Пра пагаслае ў хацінах шчасце.

У адбітках святла
Восень іншая ступіць сцягою:
Гэта вёска была
Гаманкой, працавітай — другою.

Не ачэзла старой,
Дзе жудота ды вусціш спакою.
Гэтай самай парой
Бульбу ўвішна капала рукою.

У смузе вечароў,
Рукі ўтомныя склаўшы, бывала,
Звычайна з пашы кароў
Каля весніц адкрытых чакала.

Плыў над вулкамі пыл,
Калыхаўся на промнях заходу.
І ставала тут сіл,
Дужай рупнасці ўсім год ад году.

На цыраце стала
Бохан кроіла цёплы на лусты.
Шчыравала, жыла.
І унукаў насіла з капусты.

Гаварыла са мной
Мовай шчасця свайго трапяткога
Той апошняй вясной,
Не сказаўшы прароча нічога.

Гляньце, блякла дрыжыць
Над хацінамі неба палоска.
Быць хацела і жыць
На планеце і гэтая вёска.

Сёння жудасцю страт
Вочы кожнаму горычна коле.
Вашых лёсаў і хат
Не кранецца хай гэткая доля.

Ні былля, ні лазы,
Ні атрутных вятроў прахалоды,
Ні падобнай слязы
Не спазнаюць хай вашы народы.

Промень бліскае злы,
Дзікаросаў цыбатыя краты.
...Моўчкі крочаць паслы
На падворак мне роднае хаты.

ВЕЧНЫ СКАРБНІК .

*Светлай памяці
Аляксандра Максімавіча Зелянкоўскага*

У хаце, каўтаючы соль слязы,
Памяць сцены сагрэе.
Смерці расстайна рыпяць палазы.
У шыбіны б'ецца завая.

Толькі ў нямоце скрутных гадзін
Сутнасці значыцца вектар:
З рэчамі ў хаце адзін на адзін
Скарбнік — музейны дырэктар.

Знакі прасветлай жывой даўніны
З немасцю скутай зоны
Вывезе дбайнік сівы — чыгуны,
Ступы, начоўкі, іконы...

Тут пад вільготным магільным тхлом
Звычайнага побыту рэчы
Дыхаюць жарка нязбытым цяплом,
Клопатам чалавечым.

Колькі прайшлося варожых зграй,
Больш, як калоў у тыне.
Ды ўпершыню прадзедаў край
Вечнай пустэчай стыне.

Журыцца, плача голас завей
Над чалавечым следам.
Сёння зямля ўся — адзіны музей
Нашых трагедыі і бедаў.

Сам ён вяртаўся з поля вайны
Ў сцены бацькоўскай хаты...
Куфры, услоны, сталы, чыгуны —
Новай бяды экспанаты.

Кажуць яны, паланёныя мглой,
Ў ядзернай крутаверці:
Сталася хата твая нежылой,
Адваяваная ў смерці.

Ў далечах часу — бы Калізей
Ў тысячагоддзяў тумане —
Хойніцкі краязнаўчы музей
Сведкам трагедыі ўстане.

Суха каўтнуўшы шчымотны боль,
Там, на славянскім вечы,
Скажуць пра нас за тамы ўсе больш
Звычайныя хаты рэчы.

Смутна сціраюць слязу рукавы.
Ў вёсцы, што стала пустыняй,
Горка схіляецца скарбнік сівы
Па-над матулінай скрыняй.

З МЕСТ

- Цалко У.*
ГАЛОЎНАЕ — КЛОПАТ ПРА ЧАЛАВЕКА
Пераклад з рускай Г. Мятліцкай 3

АПРАМЕНЕННЫЯ РОСЫ

- Ветраў У.*
ЧОРНАЯ ЧАРНОБЫЛЬСКАЯ БЫЛЬ
Пераклад з рускай А. Гардзей 25

- Невідомы М.*
«ПРЫЧЫНАЙ АВАРЫІ СТАЛА НІЗКАЯ КУЛЬТУРА...»
Пераклад з рускай М. Гілевіч 33

- Карпаў В., Пракапчук С.*
ЗОНА АДЧУЖЭННЯ
Пераклад з рускай А. Гардзей 37

- Анатоль Дзятлаў*
«РЭАКТАР ПАВІНЕН БЫЎ ВЫБУХНУЦЬ...»
Гутарылі А. Будніцкі і В. Смага. Пераклад з рускай М. Гілевіч 43

- Казаннікаў А.*
ЧАС ГЕРАСТРАТАЎ 53

- Ткачоў В.*
ЧАРНОБЫЛЬ ЗУСІМ БЛІЗКА 70

- Кучко М.*
ГДЗЕНЬ 78

- Высоцкі В.*
ПРА ЦЯБЕ ПАМЯТАЮЦЬ, БАРТАЛАМЕЕЎКА
Пераклад з рускай М. Гілевіч 86

- Самусенка Э.*
Беларускія лясы ўратавалі Еўропу
Пераклад з рускай А. Гардзей 91

- Якушаў Б.*
**СУЧАСНАЕ СТАНОВІШЧА РАДЫЕАКТЫЎНАГА ЗАБРУДЖАННЯ
РАСЛІННАСЦІ БЕЛАРУСІ**
Пераклад з рускай С. Явар 95

- Варанецкі М.*
ПАЛЕСКІ ДЗЯРЖАЎНЫ РАДЫЯЦЫЙНА-ЭКАЛАГІЧНЫ ЗАПАВЕДНІК
Пераклад з рускай Г. Мятліцкай 109

<i>Дзярабіна Т.</i> БАБЧЫН. ЯГО ЦЯПЕРАШНЯ ЖЫХАРЫ І ГОСЦІ Пераклад з рускай А. Гардзей	112
<i>Саўчанка У.</i> ГЛАБАЛЬНЫЯ СЛЯДЫ КАТАСТРОФЫ Пераклад з рускай М. Гілевіч	129
<i>Волкаў А.</i> ПАСЛАННЕ ЦЯПЕРАШНЯМУ І БУДУЧЫМ ПАКАЛЕННЯМ Пераклад з рускай А. Гардзей	140

АПРАМЕНЕНАЯ ЛЁСЫ

<i>Самусенка Э.</i> ЖЫЦЦЁ НА ПРОМНЯХ ЧАРНОБЫЛЯ Пераклад з рускай А. Гардзей	159
<i>Сакун А.</i> З ТЫХ ДЗЁН ТРЫВОЖНЫХ	174
<i>Мятліцкі М.</i> ГОРЫЧНЫ МАНАЛОГ	183
<i>Кучко М.</i> «РЭЧКА БРАГІНКА, РЭЧКА БРАГІНКА...»	187
<i>Ламсадзе Л.</i> ПАЛЁТ НАД ЗЯМЛЁЙ ПАД ЧОРНЫМІ «НЕЗАБУДКАМІ» Пераклад з рускай А. Гардзей	195
<i>Багданава Г.</i> ІВАН, ЯКІ ПАТУШЫЎ ЧАРНОБЫЛЬ Пераклад з рускай С. Явар	202
<i>Бароўскі А.</i> ДЗВЕ СПОВЕДЗІ	209
<i>Рыбiк Н.</i> ЧАРНОБЫЛЬСКІ СШЫТАК	222
<i>Крывашэiн А.</i> ЧОРНАЯ БЫЛЬ Пераклад з рускай А. Гардзей	240
<i>Пашкевіч У.</i> ПАД ЗНАКАМ БЯДЫ Пераклад з рускай А. Гардзей	246
<i>Кручэнка Т.</i> «БЕЗ РАДЗІМЫ — БЯСКРЫЛЫМІ БЫЦЬ»	250
<i>Цярэнцьеў М.</i> СЛЕД ЧОРНАГА ВЕТРУ Пераклад з рускай А. Гардзей	256
<i>Ахрэмчык Т.</i> СОН ПРА МЁРТВУЮ ЗЯМЛЮ Пераклад з рускай М. Гілевіч	261

<i>Брава А.</i> НЯБАЧНАЯ ВАЙНА Пераклад з рускай М. Гілевіч	265
<i>Ждан Т.</i> «ВУЧЫСЯ ЖЫЦЬ БЕЗ МЯНЕ, ПАКУЛЬ Я ЖЫВЫ» Пераклад з рускай А. Гардзеі	271
<i>Чыгір Г.</i> АСТРАВЫ НАДЗЕІ НАШАЙ	279
<i>Чуйко А.</i> ЧАРНОБЫЛЬСКІЯ СНЫ Пераклад з рускай М. Гілевіч	284
<i>Барысенка С.</i> «НАДЗЕЯ» Ё НАС АДНА	288
<i>Кулакоў В., Сокур Т., Цыбульская І., Даўжэнка І., Валабуеў А., Малышава В., Сускоў І</i> ЧАРНОБЫЛЬ І ЗДАРОЎЕ БУДУЧЫХ ПАКАЛЕННЯЎ Пераклад з рускай М. Гілевіч	292

ЧАРНОБЫЛЬ — БОЛЬ ЧАЛАВЕЦТВА

<i>Сычоў А.</i> ПОСТЧАРНОБЫЛЬСКАЕ СУПРАЦОЎНІЦТВА: НОВЫЯ АБРЫСЫ	313
<i>Навіцкая Г.</i> Канадзец Яфім ЛУК'ЯНЧУК	317
<i>Храпіна Т.</i> ІТАЛЬЯНСКІЯ ПАРТНЁРЫ ДУБОВАГА ЛОГУ Пераклад з рускай Г. Мятліцкай	319
<i>Койкэ К.</i> «АСНОЎНАЕ МАЁ ЖАДАННЕ — ПРЫЎНЕСЦІ СЮДЫ НОВЫЯ МЕТАДЫ ЛЯЧЭННЯ» Пераклад з рускай Г. Мятліцкай	321
<i>Ленгфельдзер Э.</i> «НАШЫМ ПРАЕКТАМ РАЗВІВАЦЦА ДАЛЕЙ» Пераклад з рускай Г. Мятліцкай	323
<i>Ткачэнка К.</i> БЕЛЫЯ ЖУРАЎЛІ ХІРАКАВЫ Пераклад з рускай Г. Мятліцкай	325
<i>Мятліцкі М.</i> 16 ВЕРАСНЯ 1999 ГОДА	329
ВЕЧНЫ СКАРБНІК	331

Літаратурна-мастацкае выданне

ЧАРНОБЫЛЬСКАЯ РАНА

Укладальнік *Мікалай Міхайлавіч Мятліцкі*

Рэдактар *М. М. Мятліцкі*

Мастак *В. П. Калінін*

Тэхнічны рэдактар *С. І. Стараверава*

Карэктар *І. Б. Качурка*

Падпісана да друку 27.11.2003. Фармат 84×108 ¹/₃₂. Папера афсетная.
Гарнітура Гельветыка. Ум. друк. арк. 17,64. Ул.-выд. арк. 17,05.
Друк афсетны. Тыраж 3000 экз. Зак. 2676.

Рэдакцыйна-выдавецкая ўстанова «Літаратура і искусство»
Ліцэнзія ЛВ № 570 ад 23.10.2002. 220075,
Мінск, вул. Захарава, 19

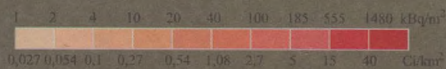
Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства
«Выдавецтва «Беларускі Дом друку».
220013, г. Мінск, пр. Ф. Скарыны, 79

ISBN 985-6720-06-0

9 799856 720064

*Радиоактивное загрязнение территории
Республики Беларусь Cs-137 (Май, 1986).*

YAPYU6BIMBOCKAY PAMA